

HOLMI

XXV. évfolyam 11. szám

2013. november

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Ludassy Mária*: Diderot politikai töredékei • 1343
Lengyel András: Az „utóvédharcos” liberalizmus vakfoltja.
Ignotus Pál gondolkodásának
szerkezetéről • 1351
Kántor Péter: Köd a Gohliser Straßén • 1361
Geoffrey Chaucer: Fortuna (*Halasi Zoltán fordítása*) • 1363
Kozma Tamás: Nyesett, csavart • 1365
A róka is ember • 1366
Radnóti Sándor: A barátság filozófiája • 1367
Lukácsy András: Fogd fel játéknak.
Önéletrajz, barátokkal • 1375
Imre Flóra: Nem süt a nap • 1388
Ronsard az időjárásról énekel • 1389
Takáts József: Irodalomtörténet urbanisztikával.
Vitkovics és Berzsényi episztolái
a faluról és a városról • 1389
Garaczi László: Néma hal • 1395
Kilényi Irma levelesládájából (III) (*Közreadja
és a jegyzeteket írta Valachi Anna*) • 1399
Zoltán Gábor: Véresmajor • 1413
Bognár Péter: Á-3975/20130323 • 1424
Á-9319/20121112 • 1425
A Bernáti–Knauz-jelentés • 1425
Kárpáti Péter: A túlvilágon túl (III) • 1426
Baróthy Zoltán: Emigráció • 1445

- Gellén-Miklós Gábor*: A videotékából kifelé menet • 1456
Az utas elbizonytalanodik • 1456
Ponyvát szeretnék • 1457
Szuly Gyula: Idők haladtán • 1457

FIGYELŐ

- Mesterházi Mónika*: Olvastam egy könyvet (Schein Gábor:
Panaszénekek) • 1459
Simon Ferenc: Az önfelülírás poétikája (Filip Tamás:
Kő, papír, olló) • 1463
Tarján Tamás: Mindenha szándék (Márton László:
M. L., a gyilkos) • 1466
Reichert Gábor: Tények és (magán)igazságok
(Nyerges András: Háztűznéző) • 1469

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11-13.)
Előfizetési díj fél évre 4980, egy évre 9960 forint, külföldön 60, illetve 120 euró
Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Ludassy Mária

DIDEROT POLITIKAI TÖREDÉKEI

Az ENCIKLOPÉDIA-cikkeket leszámítva Diderot minden politikai filozófiai írása töredék, pontosabban a jelen tanulmányban fontos dramaturgiai (drámai) szerepet játszó Grimm *Correspondances littéraires*-jében, azaz a korabeli, királyok számára készült szamizdatban való megjelenésre szánt kézirat. És mindegyik írásban meghatározó az implicit (bár néha nyílt) Rousseau-referencia, akkor is, ha HELVÉTIUS CÁFOLATÁ-ról van szó, s akkor is, ha RAYNAL ABBÉ VÉDELME-ről. A kezdet 1755, az ENCIKLOPÉDIA V. kötetének megjelenése, melyben Diderot és Rousseau egyaránt az „*általános akarat*” koncepciójának kidolgozásával debütált, bárha közelebről megvizsgáljuk e fogalom filozófiai tartalmát, mélyebb ellentétekre lelhetünk, mint amelyeket Grimm minden intrikája kiobbantani volt képes a két barát között. Diderot a DROIT NATUREL- (természetjog) cikkben exponálja az általános akarat elméletét, míg Rousseau az ÉCONOMIE POLITIQUE- (politikai gazdaságtan) cikkében. Diderot a hagyományos jusznaturalista, mindig, mindenütt, minden emberre érvényes (*quod semper, ubique et ab omnibus*) univerzalista elvként posztulálja az általános akaratot, mely az emberi nem közös érdekét és értékét képviseli, míg Rousseau konkrét közösségek, politikai társadalmak ideális akaratoként, mely a „*tegyétek uralkodóvá az erényt!*” kategorikus imperatívuszát képviseli nemcsak az illető közösség partikuláris érdekei ellenében, hanem ha kell, az egész társadalom „empirikus” érdeke ellenében is, amennyiben az nem esik egybe a politikai közösség igazi, ideális érdekével, amit az általános akarat reprezentál.

Diderot tehát objektív, ténylegesen természeti bázisára alapozza az általános akarat egyetemes érvényességét, szupraindividuális normativitását: „*Azonban ha elveszük az egyes embertől az igazságos és az igazságtalan fölötti ítélkezés jogát, milyen ítélőszék elé utaljuk át e hatalmas kérdést? Hova? Az emberi nem színe elé, egyedül az emberi nemet illeti meg a döntés joga, mivel az emberiségnek egyetlen szenvedélye van: minden ember közös java. Minden partikuláris akarat gyanús – az egyéni akarat lehet jó vagy rossz –, azonban az általános akarat mindig jó, az általános akarat sohasem téved, és nem tévedhet soha.*” (465.)* A tévedhetetlen általános akarat attribútumait illetően Rousseau véleménye azonos, azonban szerinte „*új társulásokkal kell kijavítani a meglévő társulások hibáit*”, azaz annak az „*erőszakos okoskodónak*”, akinek önző individualista érveit Diderot a TERMÉSZETJOG-cikk tradicionális jusznaturalista argumentációval cáfolja, Rousseau az általános akarat konvencionalista, azaz a társadalmi szerződésen alapuló jogpozitivizmus felfogásával felel, és az „*emberi nem általános társadalmáról*” (TÁRSADALMI SZERZŐDÉS) alkotott univerzalista eszmerendszert a „*kozmpolita filozófusok*” impotens ideáljának minősíti, mely képtelen megfékezni az egoista erkölcs diadalmas térhódítását.

Rousseau fenti fordulatai, mindenekelőtt a „*kozmpolita filozófusok*” elleni támadása 1758 körül fogalmazódtak meg, midőn az ENCIKLOPÉDIA GENF címszava kapcsán (melyet, mint tudjuk, Diderot D'Alembert-rel és nem a „*genfi polgárral*” íratott meg) kibontako-

* A szövegben szereplő oldalszámok A FRANCIA FELVILÁGOSODÁS MORÁLFILIZÓFIÁJA című kötetre vonatkoznak (Gondolat, 1975).

zó polémia a két filozófus közti szakításhoz vezetett. Ám 1758 nem csak az eme szakítást szimbolizáló D'ALEMBERT-LEVÉL keletkezésének éve, hanem Helvétius A SZELLEMRŐL című művének megjelenési dátuma is, mely mű lehangoló leegyszerűsítéseivel közös filozófiai frontba tömörítette az egymással már nem nagyon beszélő gondolkodókat, Voltaire-t és Rousseau-t, Diderot-t és Turgot-t. Diderot fő fogalmi kifogása Helvétius egoizmus-elmélete ellenében az egyetemes erkölcs elvének elvetése, a természetjogi tanítás tagadása: „*Nekem olybá tűnik, hogy nem volt pontos fogalma arról, amit az egész világmindenségre vonatkozó becsületességen értünk. Értelmellen szót csinált belőle, ami semmiképpen sem esett volna meg, ha tekintetbe veszi, hogy az, aki inni ad egy szomjazónak, enni ad egy éhező embernek, bárhol a világon derék embernek számít, és hogy az egész világra vonatkozó becsületesség nem egyéb, mint a jótékonyági érzés, és az emberiesség érzése nem lehet sem hamis, sem csaló...*” (442.) Talán nem érdektelen, hogy a filozófusként feltehetően ateista Diderot a keresztény univerzalizmus példázataira is kész hivatkozni, ha az egysíkú egoizmuselmélet emberellenes erkölcsét bírálja, mely szerint barátom halálakor is – mivel nincs és nem is lehet az egyéni önzésen túlmutató morális motívum – csak magamat siratom, mert elvesztettem valakit, akivel olyan kellemesen tudtam eltölteni a csevegőidőt. Érdekes nyomon követni, hogy 1758 és 1778 között – szakításuktól Rousseau haláláig – az érdektelen erényre mindketten ugyanazokat a klasszikus példákat hozzák fel (Crutius, Regulus), midőn Helvétius önzéselméletével vagy Holbach naturalizmusával vitatkoznak, bár a kettőjük közti koncepcionális különbség (univerzalista-természetjogi felfogás kontra konvencionalista, jogpozitivistá államfilozófia) nem változik. Illetve a világnézeti kísérletekre nyitottabb Diderot megpróbálkozik az erény = a pozitív törvényeknek való engedelmesség elvével – feltehetően Grimm politicomorális befolyásától nem egészen függetlenül –, de az 1767-es SZALON gondolatkísérlete abbamarad, pontosabban már az adott íráson belül is inkább a naturalista megoldás (az ember fizikai természetében adott egyetemes erkölcsi elvek) felé menekül az „ahány ház, annyi szokás” számára kétségbeejtő erkölcsi relativizmusának kísértése elől.

A „*törvénynek való engedelmesség erénye*” – ami különben Rousseau TÁRSADALMI SZERZŐDÉS-ÉNEK kedvenc fordulata – inkább a *civil disobedience* eszméje felé viszi a filozófust, s nem a Hobbes LEVIATÁN-ja óta népszerű kártyahasonlat elfogadásához (a kártyajáték szabályai ugyan önkényesek, de ha egyszer elfogadtam a játékszabályokat – azaz megkötöttem a társadalmi szerződést –, éppoly kötelező a követésük, mint a természetjog normáié, sőt még inkább, mert ezeket a törvényeket „*mi magunk alkottuk*”). „*A filozófusok egyetértének az erény e meghatározásában, ha a törvény mindig a közérdek kifejezője volna. Azonban messze vagyunk attól, hogy ez így legyen, s durva dolog arra kényszeríteni az értelmes embereket, hogy a rossz törvényt – a nyilvánvalóan rossz törvényt – tiszteletben tartva maguk is szentesítsék azt. Azt követelni tőlük, hogy olyan cselekedetekkel szennyezzék be magukat, melyek ellen lelkük lázad, értelmük tiltakozik!*” És következnek azok a szörnyű szokások, melyek az útleírások bizonytalan hitelű beszámolóí szerinti a „természeti népek” morálját alkotják, és amelyeket – Diderot Sophie Volland-nak írt levelei tanúsága szerint – Holbach báró és köre oly szívesen idézett az emberi természet eredendő gonoszságának illusztrációjaként. Ám Diderot igazi dilemmája nem a vadember vélhető kegyetlensége (a maga számára a PÓTLÁS BOUGAINVILLE UTAZÁSÁHOZ című művében amúgy is megteremtette az emberséges és élvezetelvé szexualitás utópiáját), a filozófus paradoxona a zsarnoki hatalommal szemben: esztelen ellenállás a mártírsors vállalásával, avagy minden moralizáló kollaboráns önapológiája, az együttműködés választása a másokon

való segítség ideológiájával. „Szókratész, nos igen, ő azt mondaná: szólnom kell, vagy belepusztulok. Az igazság bajnoka talán kevésbé elszánt, mint a hazugság apostola? Egyedül a hazugság kiváltsága, hogy mártírjai legyenek? Miért ne mondhatnám: a törvényt ezt parancsolja, de ez a törvény rossz. Nem teszem meg, nem akarom megtenni, inkább meghalok! Azonban Arisztipposz azt felelné erre: Mindezt éppoly jól tudom, mint Te, Szókratész! Tudom, hogy a törvény rossz, és én sem csinállok nálad nagyobb ügyet az életemből. És mégis alávetem magam a törvénynek, mivel attól tartok, ha én a magántekintélyemmel vitatom a rossz törvényeket, példámmal felbátorítom az esztelen tömeget, hogy szembeszálljon a jó törvényekkel is. Én nem kerülöm a hatalmasokat, mint Te. Ha kell, bíborba öltözöm, és udvarolok a világ urainak. Ezzel talán elérhetem a rossz törvény megváltoztatását – vagy legalább kegyelmet eszközölhetek ki ama kiváló férfitól számára, aki szembeszegült a rossz törvénnyel.” (478. k.)

A II. Katalin kegyeiben töltött esztendő ezt a morális attitűdöt képviseli. Ahogy a fiziokraták a „*despotisme de l'évidence*”, az evidencia despotizmusa révén kívánták racionalizálni Oroszország gazdasági életét, akképpen Diderot a felvilágosodás központi eszméje, a neveléstudomány, pontosabban az általános, államilag kötelezővé tett közoktatás által szerette volna a cárnő országát felzárkóztatni a „felvilágosult” Európához, sőt az európai felvilágosodás központi hatalmává tenni: „Szükséges, hogy minden nagyvárosban egy – esetleg több – iskolát nyissanak, amelyeket egyazon központi terv szerint alakítsanak ki. S mivel az ezekben az intézményekben folyó nevelés célja az, hogy hasznos polgárokat képezzenek, a szülőket a törvény erejével kell kényszeríteni arra, hogy elküldjék ide a gyermekeiket. Íme a tervezet nagy előnye Felséged számára: mindarra rá tudja vezetni a lelkeket, ami Felségednek tetszik, anélkül, hogy kényszerítésnek éreznék, és lázadoznának ellene. Azért kell általánosan kötelezővé tenni a közoktatást, mert hatására a nemzet azt hiszi, hogy saját akaratát követi, holott mindig Felséged akarata az, amit valójában követ.” (MÉMOIRES POUR CATHERINE II.)

Még ha feltételezzük is, hogy Diderot maga is manipulálta a cárnőt, midőn kedves ideálja, az általánosan kötelező közoktatás bevezetése kedvéért az állami manipuláció mindenhatóságát ígérte, legalábbis kettős ügynökként működött (ahogy halála előtt majd felfedi Grimm bárónak ilyen tevékenységét): a zsarnokság ügyét képviselte a felvilágosodás eszméi érvényesítése ürügyén és a felvilágosodás érdekeit a zsarnokság szolgálatában. Elhagyva a 70-es évek elején a felvilágosult zsarnokok felségterületét, a zsarnokság felvilágosíthatóságával kapcsolatos illúzióit is odahagyta: nem tudta magát meggyőzni – mint Voltaire –, hogy Lengyelország felosztásának fő motívuma a lengyelek fanatikus katolicizmusa. Helvétius *AZ EMBERRŐL* című műve pedig rádöbbsentette, hogy a filozófus számára halálos ölelést jelent a felvilágosult abszolutizmus támogatása: ha fizikailag túl is éli, morálisan megsemmisül, mert elpusztul a felvilágosodás filozófijának legfontosabb üzenete, a humanista hitvallás.

Mindenekelőtt Helvétius „pedagógiai optimizmusának” antropológiai alapját kell lerombolni, melynek lényege, hogy mindenkiből mindent lehet csinálni – azaz Diderot értelmezésében: mindenkivel mindent meg lehet csinálni –, tehát a tabula rasának tekintett gyermeki lélek tetszés szerint alakítható, az abszolút uralkodó rendelése szerint vakengedelmességű katonákká, mindenre képes udvaroncokká és békésen tűrő földművesekké formálható (ahogy hasonló rendelését II. Frigyes meg is fogalmazta). „*A nevelés mindenre képes. Meg tudja tanítani táncolni a medvéket!*” – lelkesedett Helvétius. „*De a táncoló medve boldogtalan! Engem sohasem fognak megtanítani táncolni!*” – riposztozott Diderot. (546.) Ahogy egész népeket sem, bármennyire igyekszik is a zsarnoki hatalom: a totális romlottság elképzelhetetlen, mert ha elképzeljük, akkor reménytelen a zsar-

nokságból való kilábalás. E hite posztulálásához Diderot-nak vissza kell térnie ifjúkora morálfilozófiai meggyőződéséhez, a moral sense elméletéhez, a minden emberben meglévő „elidegeníthetetlen” (külső ráhatással, erőszakkal sem megsemmisíthető) erkölcsi érzék tanához. Ezt az erkölcsi érzületet még magában a zsarnokban sem képes megsemmisíteni a zsarnokság:

„H.: Az emberekben meglévő, az igazság iránt érzett állítólagos szeretet ellenére nincs olyan ázsiai despota, aki ne követne el igazságtalanságot, méghozzá minden lelkiismeret-furdalás nélkül.

D.: ...Ha a zsarnokok lelkiismeret-furdalást nem ismerő gazemberek, honnan a rettegésük, miért a sok óvintézkedés biztonságuk érdekében? Az én szememben csaknem olyan képtelenség a lelkiismeret-furdalás nélküli elnyomó léte, mint az ellenérzés nélküli elnyomotté.” (548.)

Az igazi kérdés persze ez utóbbi: lehetséges-e a szabadság szeretetét, az igazságosság érzületét hosszas elnyomással-megfélemlítéssel kiirtani az emberekből? Helvétius válasza természetesen igen: mivel totálisan a körülmények hatalmának kiszolgáltatott tárgyak vagyunk, eszméinket és erkölcsünket az és csak az határozza meg, amit a környezetünkben tapasztalunk, s ha nincs erkölcsi eszme, szellemi szabadság a tapasztalt világban, akkor igényünk sem lehet erre, hisz azt sem tudjuk, hogy létezik ilyesmi. Diderot a jó öreg jusznaturalista érveket veszi elő, az a priori adott, a pozitív törvényeket megelőző igazságfogalom feltételezésével:

„H.: Az igazság lefektetett törvények létét feltételezi.

D.: De nem tételezi-e fel valamely előzetes fogalom meglétét a törvényhozó lelkében, valamely közös eszme meglétét mindazokban, akik elfogadják a törvényt? Hisz e fogalom nélkül, ha ezt mondják az embereknek: tedd ezt, mert ez így igazságos, ne tedd azt, mert az igazságtalan, csak üres zajt hallanának, melynek nem tudnak semmiféle értelmet tulajdonítani...” (Uo.)

Azonban mintha maga Diderot is kételkedne önnön morális magabiztosságában, midőn a többgenerációs zsarnokság rémképét idézi fel: ha egy nemzedék nem is elég az erkölcsi érzék meggyengítéséhez, az emberi méltóság fogalmának elhalványításához, vajon a nemzedékek hosszú során át tartó elnyomás is képtelen az erény eszméjének kiirtására, a zsarnoki hatalom korlátlanságának kiépítésére?

„H.: Amikor a fejedelem korlátlan hatalmat birtokol népe felett, e nép jellemét is megváltoztatja. Elpuhulttá, gyávává, aljassá teszi a lelkeket.

D.: Tévedés, ezt egyetlen despota nem tudja elérni. Ő csak elkezdi, és utódai, a leigázott atyák gyávasága által támogatva, bevégzik az elaljasítás munkáját a gyermekeken és azok gyermekein. A rabláncra fűzött atyák személyes példájuk és prédikációik révén megtanítják fiaiknak a rabszolga szerepét: »Légy óvatos, fiam, ne lázadozz, mert elveszejted magad!« Az erkölcs romlásnak indul, még a filozófusok műveiben is.” (544.)

Diderot ezt a szellemi fegyverletételt, a szolgaság szellemi kiszolgálását a fizikai fogságnál is vézesebbnek ítéli. Az 1767-es SZALON-nal ellentétben többé nem talál mentséget a zsarnoksággal való kollaborációra (talán mert II. Katalin cárnő udvarában maga is megpróbálta azt): a despoták felvilágosítása, a felvilágosult despotizmus szolgálata immár nem a legracionálisabb opció, hanem a lehető legimmorálisabb választás. Az elviselhetetlen zsarnoki uralom perspektívája nem reménytelen: a mindennapi szörnyűségeket nem lehet megszokni, ez ellen előbb-utóbb fellázad az ember. Ám a puha diktatúra lefegyverző paternalizmusa örök életű lehet: ennek a hatalomnak a jólét és biztonság lencsés tála kedvéért önként átadjuk „elidegeníthetetlen” szabadságjogainkat, emberi méltóságunkat.

„H.: *Semmi sem jobb, mondta a porosz király egy, a berlini akadémián elhangzott beszédében, mint az önkényuralom, egy igazságos, emberséges és erényes fejedelem uralma alatt.*

D.: *Őn az, Helvétius, aki dicsőímnuszok közepette idézi a zsarnok e maximáját! Egy igazságos és felvilágosult fejedelem önkényuralma mindig rossz, sőt a legrosszabb. Erényei a legveszedelmesebbek, ezek jelentik a legbiztosabban korrumpáló erőt: észrevétlenül hozzászoktatják a népet, hogy szeresse, tisztelje, szolgálja az utódját, bármilyen gonosz vagy ostoba legyen is az. Megfosztja a népet a kezdeményezőképtől, elrabolja az akaraterejét, megakadályozza, hogy akkor is szembe tudjon szállni az uralkodó akaratával, ha az a jót parancsolja. Márpedig az ellenzékiesség jogának, még ha örült is az ellenzéki vélemény, szentnek kell lennie! Az ellenzékiesség joga nélkül az alattvalók birkanyájhoz válnak hasonlatossá, melynek véleményét megvetik, azzal az ürüggyel, hogy úgyis a kövér legelőkre terelik őket.” (Uo.)*

Ha a nép többsége elfogadja is a paternalista hatalom gondoskodó önkényét, a filozófusok feladata az erkölcsi ellenállás és a szellemi szabadság pislákoló lángjának őrzése, mely morális küldetéshez Diderot az 1770-es évektől egyre inkább a tradicionalista természetjogi tanítást is transzcendentáló „örök és változtathatatlan” Igazság platonikus ideájából meríti az intellektuális erőt. Helvétius reménytelen redukcionista (= mindent a fizikai érzékelőképességre visszavezető) filozófiája ellenében feléleszti fiatalkori Shaftesbury-fordításának eszméit, a Jóság, a Szépség és az Igazságosság ideái invariábilis fenségként lebegnek az önző és materiális biztonságuk kedvéért minden megalkuvásra kész emberek feje fölött, akkor is, ha csak néhány, a mártírsors vállalására is képes filozófus éri fel e fenséges eszméket, érti meg, hogy nélkülük a morális világban minden elveszett:

„H.: *A hatalmasok érdeke, nem az igazságosság irányítja a közvéleményt.*

D.: *Egyáltalán nem hiszem, barátaim, Ti se higgyétek! Ha elhinnénk, örültek lennénk, hogy nyugaljunkat, egészségünket, egész életünket az Igazság terméketlen kutatásának áldoztuk. A hatalmasok érdeke mulandó,*

Az Igazság országlása mindörökké tart. Míg a kiáradt tengerek nem fedik el a föld színét, vagy glóbuszunkat valamely totális robbanás nem veti szét, az Igazságnak mindig meg kell maradnia, avagy mindennek el kell vesznie vele együtt.” (575.)

A HELVÉTIUS CÁFOLATA két megoldási képletet kínál a „tökéletes bűnösség” korszaka kilátástalansága ellenében: a megnyugtató metafizikai-neoplatonikus garanciát, hogy az erény, a szabadságszeretet fogalmilag kiirthatatlan – fogalma kiirthatatlan – a legtotálisabb zsarnokság esetén is, és/vagy a zsarnokgyilkosság véres kiűjtjét, melynek paradigmája nem a papokkal, a zsarnokok kiszolgálóival, hanem magával Istennel, mint a zsarnokság inkarnációjával való leszámolás. „*Őn valóban azt hiszi, hogy az ember valaha is megtisztelőnek érzi magára nézve a rabszolga címét, hogy őszintén megveti a szabad ember állapotát?... Őn a tehetetlenséget, a gyáva csendet és a képmutatást tekinti az érzések valódi kifejezésének. Ám az emberi érzelem előbb vagy utóbb fellázad e kényszer ellen, s kiszabadítja magát a rabságából egy tördőfessel, mely a zsarnok fekete vérét kioltja.*” (577.) A szenvedés legszörnyűsebb jelzője az örökkévalóság: ha az emberek úgy érzik, hogy a zsarnoki uralom véget nem érő kiszolgáltatottságot jelent, akkor csak a zsarnok megölésével tudnak megszabadulni a zsarnokságtól. És Diderot szerint a túlvilági büntetés örökkévalósága analóg az e világi tirániával: „*Ha van pokol a túlvilágon, ott az elkárhozottak csak úgy tekinthetnek Istenre, miként ezen a világon a rabszolgák a rabtartóikra. Ha az emberek meg tudnák ölni, megölnék az Istent.*” (578.)

Ez a zsarnokgyilkos düh vezeti Diderot tollát, midőn Raynal abbé HISTOIRE DES DEUX INDES-je számára írt sorait veti papírra: nem csak Lengyelország felosztását a felvilágo-

sodás érdekeire hivatkozó despotákból ábrándult ki, de a még meg sem született „többség zsarnoksága” demokratikus elvéből is, amennyiben az a közérdek koncepcióját a kisebbség alapjogainak a szétzúzására használja fel: „Ó, a közhaszon félelmetes fogalma! Tekintsük át a különböző korok és népek történetét, s a közérdek eme nagy és nemes eszméje Herkulesz szimbolikus képében jelenik meg előttünk, aki a nép egy részét a másik rész örömkialtásai és elismerő tapsa közepette tapossa le, s a tapsolók nem is sejtik, hogy hamarosan az éppen sanyargatott individuumok örömrivalgása és tapsorkánja közepette ugyanaz a bunkó fogja szétzúzni a fejüket.” (POLITIKAI TÖREDÉKEK, 290.) Ha a tulajdonjog szentsége sérül – akár a tulajdonosi *jus utendi et abutendi*, a tulajdonnal való élés és visszaélés közérdekből történő korlátozása formájában –, vége a jogbiztonságnak és a személyes szabadságnak. Franciaországban a liberalizmus sohasem kapcsolódott össze az utilitarizmussal (mint Angliában): a közérdek koncepciója már akkor is a *Salut public* terrorját idézte, amikor Robespierre még meg sem született, s rémuralma csak logikai lehetőségként merült fel Helvétius haszonelvűségének amorális kalkulációi kapcsán avagy Rousseau-nak az általános akaratot az összesség akaratától megkülönböztető moralizáló fejtegetései folyamányaként – legalábbis Diderot kommentárjaiban.

Ha a személyes tulajdon a személyi szabadság bázisa, ez kizárja Diderot-nál a köztulajdon kommunisztikus koncepcióját, mert ez esetben „az egész társadalomnak csak egy feje lenne” (azaz megszűnne a szabad individualitás), s persze még inkább kizárja a személy tulajdonként való kezelését: „...mivel a tulajdon fogalma felöleli a tulajdonnal való élés és visszaélés jogát, ezért a polgár sohasem lehet a király tulajdona, a gyermek az apa, a feleség a férj tulajdona, a néger sem lehet rabszolga a gyarmatosító tulajdonában”. Diderot megfordítja a hagyományos rabszolgatartó érvelést: nem a rabszolgák tartoznak az állatok alacsonyabb rendű fajához, hanem a rabszolgatartókat kell vadállatokként kezelni, mint az emberi méltóság meggyalázóit. S ez nem csak az ókori rabszolgatartókra igaz, nem is kizárólag a feketéket rabszolgasorban tartó gyarmatosítókra, de Európa kiváltságos kasztjaira is: „A feudális urak tehát vadállatok, akik megérdemlik, hogy jobbágyaik agyonverjék őket.” (290.) A szeptemberi mézszárlások szellemét felidéző forradalmi hevület mellett azonban megjelenik a békés átmenet lehetősége, a kibontakozó világkereskedelem mint a világbéke biztosítóka Condorcet-től Kanton keresztül Benjamin Constant-ig tartó liberális illúziója. „A cserekereskedelem szelleme lesz uralkodóvá Európában, oly szellem, mely a magánemberek fejében mindenütt a spekuláció terjedéséhez vezet, de a béke és a nyugalom barátja. Kereskedő nemzetek körében a háború olyan tűzvész, mely mindenkét egyaránt veszélyeztet.” (231.) Egy járulékos veszteséggel számol Diderot, de az nem anynyira erkölcsi, mint esztétikai veszteség: nincs többé témája a hőseposznak, de még a nagy tragédiáknak sem. Egy kereskedő „egyaránt képtelen arra, hogy féltékenységében megfojtsa, és arra, hogy a tűzvészből kimentse kedvesét”, nem a fegyverek között hallgatnak a műzsák, hanem a tőzsdei spekulációk korában.

Azért erkölcsi téren sem eleve elrendezett az összhang: a kereskedő (gyarmatosító) Európa exportálta intoleranciáját, inkvizícióját, rablőháborúit a tengerentúlra. A humanista eszmék terjedése véget vetett a vallásháborúknak, megfogalmazódott a katolikus univerzalizmus örököséiként az egyetemes erkölcs eszméje – csak éppen a „természeti népekkel” szemben nem érvényesül a természetjogi moralitás. „Éppen ma, amikor az igazságosság szelleme és az emberiség érzülete írásaink lelkévé vált, erkölcsi ítéleteink változtathatatlan szabályává... nincs a borzalomnak olyan fajtája, melyet egyesek el ne követtek volna az arany megszerzése végett, s a mi megdöbbenésünk elnyomta az emberiség jajkiáltását, Amerika első meghódítóit pedig mind a mai napig megkímélte a megérdemelt gyalázattól.” (234.)

Diderot Raynal abbé A KÉT INDIA TÖRTÉNETE című művébe inkorporált POLITIKAI TÖREDÉKEI-ben felfedte az emberiségellenes bűnök létét s egyben azt a tényt, hogy az emberi jogok egyetemes elvei milyen tehetetlenek e bűnök elkövetőivel szemben. De mégis hozott számára katarzist az abbé hányatott sorsú művében való kollaboráció: negyed évszázad múlva felfedezte, hogy Grimm a felvilágosultnak nevezett despoták számára instrumentalizálta a felvilágosodás filozófiáját (s főleg filozófusait), s bár Jean-Jacques Rousseau eszmeileg szemben állt a felvilágosodás filozófiájára fő eszméivel (mindenekelőtt a haladáshittel), de ezt nem a zsarnokok zsoldosaként tette, hanem egy olyan szabadságesszmény nevében, mely ugyan más, mint a filozófusok személyes szabadságfogalma, de semmiképpen sem a fennálló hatalmak elnyomó eszméinek része (legfeljebb a „szabadság zsarnoksága” eszmei előkészítése). (LETTRE APOLOGÉTIQUE DE L'ABBÉ RAYNAL À MONSIEUR GRIMM [1781]: Diderot politicomorális végrendelete.)

Raynal abbé A KÉT INDIA TÖRTÉNETE című művének politikai radikalizmusa nem csak a hatóságoknál „verte ki a biztosítékot”, de a hivatali hatalmak (a felvilágosultnak mondott despoták megbízottjai) és a filozófusok közti közvetítő szerepet játszó Grimm sem manőverezhetett tovább: nem lehetett többé e zsarnokgyilkos szentenciákat (melyek egy részét maga Diderot írta) elfogadni és a zsarnokok ügyét egyszerre tovább szolgálni. Grimm jellemgyilkos dilemmával állt elő Diderot lányának egy estélyén, mellyel az abbé művében szereplő szenvedélyes zsarnokságellenes szövegektől való elhatárolódásra akarta rávenni a filozófust: „Vagy azt hiszi, hogy azok, akiket támad, nem képesek bosszút állni Önön, ez esetben gyávaság támadni őket, vagy úgy véli, hogy meg tudják bosszulni a támadásokat, ez esetben örültség kitenni magunkat a bosszúszomjunktak.” Tulajdonképpen minden „demokratikus ellenzék” dilemmája ez: ha a hatalom nem torolja meg a kritikát, akkor csak a kollaboráció egy finom formájáról van szó, ha pedig megtorolja, akkor örült provokációról, ami csak tovább rontja a helyzetet.

Diderot, aki évtizedekig maga is a hatalmilag engedélyezett megmondóember szerepében tetszelgett – azaz az 1767-es SZALON Arisztipposzának érveivel operált éppen Rousseau ellenében – most kétségbeesve keresi az „örültségnek” minősített nyílt sisakos támadást igazoló érveket. „Először is nem gyávaság megtámadni azt, aki nem tud bosszút állni. Elégséges ok, hogy megérdemelte a támadást. És nem örültség megtámadni azt, aki bosszút fog állni. Ha az erény, az ártatlanság, az igazság ügyének védelméről van szó, a bosszútól való félelem megvetése a nagylelkűség műve... Grimm dilemmája bezárja a felvilágosult, az igaz ember ajkát, hallgatásra ítéli a filozófust a törvények, az erkölcsök, a hatalmi visszaélések kérdésében, a vallásra, a kormányzatra, a bűnökre, a tévedésekre és az előítéletekre vonatkozó kritikák ügyében, azaz minden olyan dologban, melyekkel való foglalatosság a szellem emberének kötelessége.”

Fontos belátása Diderot-nak, hogy nem a filozófiai tanítások tartalmi különbségei a legfontosabbak, hanem a hatalmi visszaélésekhez való viszony, a hatalomkritikus vagy apologetikus álláspont képviselése. S bár mint enciklopédista nem adta fel azt az álláspontját Rousseau ellenében, hogy „jobban szeretem a selyemruhában elkövetett kifinomult bűnököt az állatbőrbe bújt vadember állati kegyetlenségénél” – ahogy a HELVÉTIUS CÁFOLATÁBAN fogalmazott –, a kifinomult bűnökkel kapcsolatban egyre több kétsége támadt, például a Grimm sugallta képmutatás követelményét illetően. Nem letagadni, vállalni a veszélyessé váló írásokat és következményeit – igaz, Raynal abbé védelmében csak az elsőt valósította meg: Grimm tanácsára sem volt hajlandó megtagadni az abbé hivatalosan elítélt eszméit (igaz, azt sem verte nagydobra, hogy ezek egy részét ő kölcsönözte a túlságosan száraznak ítélt szöveg számára). A bűnök virtuális választása immár a filo-

zófusi magatartás egyetlen autentikus formájának tűnik: „Ezt cselekedték a legellentétesebb nézeteket valló filozófiai iskolák Tiberius, Caligula és Néró uralkodása alatt, és ezek a filozófusok nem voltak örültek... A megkoronázott gazembereknek címezték vádjait, akik rettegésben tartották az ártatlanok ezreit, a felszentelt szélhámosokhoz szóltak, akik oly sok embert tartottak ostobaságban vagy tettek diühöngő örültté... Ha e ritka emberek közül néhányan elvesztették vagyonukat, a szabadságukat, a becsületüket vagy akár az életüket, és mindezt zokszó nélkül túrték, talán örülnék kell tartanunk őket?... Azt hiszem, Ön kinevet engem... Ah, barátom, az Ön lelke Pétervár és Potsdam udvaraiban lett honos, Versailles fogadótermeiben és a nagyurak előszobáiban vert gyökeret...”

Rousseau-t a felvilágosodás racionalizmusának kritikusaként, a haladáshit megkérdőjelezőjeként „antiphilosophé”-nak bélyegezte az enciklopédisták tábora, Grimm hatására maga Diderot is, de kéziratok kommentárjaiból világos, hogy félszívvel cselekedte ezt. A HELVÉTIUS CÁFOLATÁ-ban maga is konstatálja a technikai fejlődés ellentmondásait (amit az ENCIKLOPÉDIA „arts et métiers” cikkeiben sohasem tett meg), az „általános akarat” Rousseau-féle felfogása kapcsán pedig csak egy kérdése van: „de ki interpretálja az általános akaratot?”, amit saját, az emberi nem egészére vonatkoztatott általános akarat koncepció kapcsán legalább ennyire jogos lenne feltenni. Az igazi „antiphilosophé”-fal, Linguet-vel való összevetésből pedig világos, hogy Rousseau őszinte pátoszú felvilágosodáskritikája és a felvilágosodás filozófiájának hatalmi megrendelésre történő kifigurázása között világos volt számára a különbség: „Miért van az, hogy Rousseau ékes-szólo, míg Linguet üres deklamációival untat? Mivel mindvégig kitartván elvei mellett, érzem, hogy az első igaz gondolkodó, még ha elveit hamisnak vélem is, míg a második, elvek nélküli ember, akkor is hamis, ha igaza van.” A legveszedelmesebb „antiphilosophé” azonban az, aki a filozófusok barátjaként szolgálja a zsarnokságot, kiszolgáltatóván a filozófusokat – s ami még rosszabb: a filozófiát – a hatalmpolitikai játszmáknak, *ancilla politicae* vé téve azt, azzal az ürüggyel, hogy így megszabadítja az *ancilla theologiae* gyűlölt szerepétől. „Barátom, többé nem ismerem Önre: talán anélkül, hogy sejtene, az egyik legveszedelmesebb anti-filozófussá vált. Közöttünk él, és mérhetetlenül gyűlöl minket.”

A *double agent* szerepköre tarthatatlan: nem lehet egyszerre szolgálni a filozófiai igazságot és a hatalmpolitikai hazugságokat, a filozófus csak az utókortól remélhet jutalmat – „a filozófusok túlvilága az utókor” –, írta Diderot egyik levelében, míg a kegyenc nagyon is e világi és materiális jutalmakra vágyik. „Barátom, legyél a hatalmasok kegyence, szolgálj őket, ezt is elfogadom, bár tehetséged nemesebb szolgáltatásra tenne képessé, de ne légy az apologetájuk, se a szád, se a szellemed, se a szíved ne szolgáltatasson apológiát számukra.” Persze a distinkció nem könnyű, Diderot végül is feladja a szolgazellem nélküli szolgálat, az apologetika nélküli apológia lehetőségét, mellyel évtizedekig maga is kísérletezett – az ENCIKLOPÉDIA kiadása és/vagy lánya hozománya érdekében. Az utolsó szó nem is Szókratész filozófusi mártírhalálának dicsérete, hanem a zsarnokgyilkosság megidézése. „A könyv, amelyet én szeretek, s amelyet a zsarnokok és udvaroncok gyűlölnék, az a könyv, mely Brutusok születését segíti elő.” Raynal abbé könyve ilyen, ezért a „vizigótok” – Grimm királyi pártfogói és a kiszolgálói – el is ítélték. Grimm utolsó kísérletet tesz Diderot ügymond megmentésére: határolódjon el az abbé egyébként is ügyetlenül megfogalmazott szövegeitől, s ezzel visszakerülhet a „rendes”, megbízható polgárok megbecsült társaságába. Diderot levele utóiratában egészen másfajta elhatárolódást választ: „Barátom, az ember képtelen a hősi tettekre, ha kárhoztatja azokat, és csak azért kárhoztatja e tetteket, mert képtelen rájuk.”

Lengyel András

AZ „UTÓVÉDHARCOS” LIBERALIZMUS VAKFOLTJA

Ignotus Pál gondolkodásának szerkezetéről

1

A magyar történelem ismétlődő fejleménye, hogy a személyiség védelmében föllépő szabadságideológia, a liberalizmus éppen akkor bizonyul elégtelennek, amikor a legnagyobb szükség volna rá: a diktatúrák küszöbén. Ez nem lehet véletlen, s nem is intézhető el azzal, hogy a szó gyöngébb, mint a nyers erő. A szó ugyanis, a tények tanúsága szerint, mielőtt letenné a fegyvert az erőszak előtt, már alulmarad egy másik szóval szemben. S éppen ez a vereség – a mozgósítóerő elvesztése – teszi védtelenné az erőszakkal szemben. Azaz a liberalizmus éppen azon a ponton veszti el meggyőző és így mozgósítóerejét, ahol a leginkább igaza lenne, s éppen a szabadság mellett nem tud jól érvelni, pedig éppen ennek gondolati igazolását igyekszik elérni. De kérdés, miből adódik ez. Miért nem képes meggyőző lenni a liberalizmus éppen akkor, amikor tényleg az van veszélyeztetve, amit ő véd? Elvileg sokféle válasz elképzelhető erre, az okot lehet keresni a külső tényezők alakulásában is. De valószínűleg célszerűbb, ha nem kívül, hanem belül, az érvelés szerkezetében keressük a magyarázatot. Azaz arra figyelünk, hogy mi az ebben az intellektuális pozícióban, ami lehetetlenné teszi a sikeres argumentációt. Vagy más oldalról megfogalmazva ugyanezt: mi hiányzik az érvelésből? Mi az ideológia szükségképpen vakfoltja, amelyre nem tud reflektálni, s így szabadon, védtelenül hagy?

2

A két világháború közötti időszak egyik legjelentősebb magyar liberális publicistája minden bizonnyal Ignotus Pál (1901–1978) volt. Az irodalomtörténet-írás mint a *Nyugat* főszerkesztőjének, Ignotus Hugónak (1869–1949) a fiát és mint a *Szép Szó* szerkesztőjét tartja számon. Kétségtelen, jó szellemi pedigrével rendelkezett, a *Nyugat* nagy debatterének fiaként volt mit örökölnie, s József Attila szerkesztőtársának lenni is rangot adó életrajzi mozzanat. Szubjektív tisztességéhez sem férhet kétség – egyebek között a József Attila melletti emberi kiállása is tanúsítja ezt. Aki ismeri írásait, az tudja, egy önérzetes, de valójában szerény, az intellektuális tisztesség szempontjaira vitáiban is ügyelő ember volt. Az „ingerlékeny urbánus” besorolás sem alkatát, sem intellektuális pozícióját nem képes pontosan visszaadni. Szerkesztőtársa, József Attila mindenképpen pontosabb – s mélyebb. Ő, jellemző módon, a „lírikust” vette észre benne. *„Ignotus Pál barátomat régóta igyekszem meggyőzni arról, hogy nem az ő belső alakjára szabott ruhát visel, amikor abba a magatartásba, »szellemi énbe« öltözködik, amelyet irodalmi életünk közvéleménye oszt ki számára. Szó sincs arról, hogy alapjában véve publicista és kultúrpolitikus lenne – bár hát annak is megállja a helyét. Én őt inkább idealista lírikusnak látom; ideálja a racionalizmus, melyen oly*

heves szenvedéllyel csüng, hogy lehetetlen észre nem venni benne egy ősi irracionizmus éltetőerjét.” (JAÓM III: 187.) Nem azt mondja ez a jellemzés, hogy Ignotus Pál költő volna, hanem csak azt, hogy beállítódása a természetes, teória által el nem nyomott, meg nem regulázott szubjektivitás jegyeit mutatja. „*Ignotus Pál éles ésszerűséggel dolgozik, ujj-hegye keményen fogja meg mindig az ideális tárgyát, a fogalmat, de szétmorzsolja, ahogy például a liberalizmus fogalmát szétmorzsolta, hogy így aztán liberalistának vallhassa magát [...]. Ez pedig lírikusra jellemző.”* (Uo. 187.) Ez a jellemzés, ha filozófusról volna szó, meglehetősen kritikus vélemény volna – létében vonná kétségbe a jellemzettet. Egy publicistánál ez a „*fogalmakat szétmorzsoló*”, „*lírikus*” attitűd azonban amennyire hiba, annyira erény is; ez nála az eszmény melletti kiállás őszinteségének, érzelmi megalapozottságának igazolása. Az ilyen „lírikus” hiszi, amit mond, meggyőződésének ad hangot, s a szövegekből kirajzolódó „kép” bemozgása (amelyről József Attila is beszél) csak az érzelmi modulációt képezi le. A cikkekben tehát nemcsak egy doktrína jelenik meg, hanem az ahhoz való aktuális és személyes viszony is. S ez szempontunkból különösen tanulságos, mert olyasmit is tanulmányozhatóvá tesz, amit egy tiszta teória elemzése közvetlenül nem mutathatna meg.

Ignotus Pál 1901-ben született, s ez az időrendi tény két dolgot mindjárt nyilvánvalóvá tesz. Tizenhét-tizennyolc éves volt, amikor 1918–19-ben fölfordult a világ, elég „érett” tehát ahhoz, hogy szocializációja meghatározó rétegét még mindenképpen a dualista Monarchia viszonyaiból származtathassuk. De elég fiatal ahhoz, hogy pályája igazában 1919 utáni pálya legyen – azaz a liberalizmus szempontjából defenzív, „utóvédharcos” periódus terméke. Mindkét mozzanat fontos. Az első azért, mert jelzi, jó forrásokból (egyebek közt apjának végig gondolt nézetrendszeréből) táplálkozó nevelődés volt az övé. A második pedig azért, mert jelzi, ennek a liberalizmusnak már központi eleme az értékvédelem és a veszélyekre való folyamatos reagálás kényszere. Azaz ez a liberalizmus már fölvetett magába sok olyasmit, ami a tiszta teóriában nem vagy csak latensen lett volna jelen. Mindenekelőtt megjelenik benne a szabadság veszélyeztetésére való reagálás követelménye. Ez a liberalizmus tehát már nem „naiv”, már reflektálni kénytelen korlátozásának, sőt felszámolásának lehetőségére.

3

Ha leszámítjuk a József Attila-kutatás érdeklődését, halála óta Ignotus Pál voltaképpen kétszer került előtérbe. A rendszerváltás körüli időkben (ekkor ő is, a *Szép Szó* is bizonyos aktualitással bírt), s pár éve, amikor már érezhetővé vált a „rendszerváltás rendszerének” válsága. Mögötte mindkétszer kitapintható Bozóki András aktualitások vezérelte érdeklődése. Olyannyira, hogy az ifjabbik Ignotus publicisztikáját is egy viszonylag terjedelmes kötetben ő adta közre. (JEGYZETEK A SZABADSÁGRÓL. Vál., szerk. és az előszót írta Bozóki András. Gondolat, 2010. 436 o.) Az aktualizálás szándéka különösen e kötetnél vehető jól észre, hiszen ez, miközben közreadja a publicisztika egy, ma is megszólalónak, beszédesnek érzett tömbjét, kísérőtanulmányként voltaképpen egy régi értelmezést, egy korábbi kutatási fázis eredményét közli újra. Szimptomatikus ugyanakkor, hogy ez a példafelmutatás különösebb érdeklődést nem váltott ki – eltűnt a könyvek áradatában. A könyv tehát egyszerre az aktualizálás és az aktualitásvesztés dokumentuma. Közvetlenül, úgy látszik, nem hat, rációfól a reményekre. Azaz a liberalizmus hagyománytörténetében ismét törés észlelhető – alighanem összhangban azzal, hogy a rendszerváltás ideológiai

motorjaként működő liberális párt időközben maga is megszűnt. A hatékonyságvesztés ténye nem is tagadható.

Ez a kötet azonban, ha mint aktuális és példamutató publicisztika nem is hat, megértési lehetőséget kínál egy nagyon is lényeges problémához. Megmutatja a szabadság értékvesztésének belső, immanens okait. A szabadság nem hatékony, de folyamatosan újratermelődő tematizációjának paradigmaticus történeti esetét. S ilyenként kicsit mai érvelési stratégiák lehetőségeit is előre jelzi.

4

A cikkek, amelyekre figyelniünk kell, a harmincas években születtek. Ez az évtized a válságok évtizede, elején a gazdasági világválsággal, végén a II. világháború kitörésével – s Ignotus Pál emigrációba kényszerülésével. A krízishelyzet tehát csaknem folyamatos volt, de tudni nem lehetett, mindebből mi lesz. Sejtések és várakozások irányították a tollakat, s igazából csak utólag derült ki, mindezekből mi igazolódott be.

Egy utólag, sok évtized távlatából készített válogatás természetesen homogenizál – úgy válogat, hogy a válogatás mintegy az „igazolt” szövegeknek adjon új életet. Ezt tudva is figyelemre méltó Ignotus Pál hajdani teljesítménye. Érzékeny megfigyelőnek, jó veszélyérzékűnek bizonyult. Sok mindenre fölhívta rendszeres olvasói figyelmét.

Már 1929-ben, Csathó Kálmán egyik önkéntelen elszólását magyarázva, a magyar „úri” társadalom egyik alapjellegzetességét mondta ki. *„Csathó Kálmán nem menti a panamát, hanem glorifikálja. Annak sem a produktív fajtáját, hanem azt, amit [...] speciálisan magyarnak nevez. Azt, amelyből nem Szuezi-csatorna támad, nem és nem csikágói felhőkarcoló, hanem állameszmévé avanzsált poshadtság és tehetetlenség, albániai életöröm, szaharai nyugalom. Azt, amelynek jelszava a »kérlek alássan«, és részesít az előnyben mindenkit, akit magával egyenrangúnak, tisztességes úriembernek tart. Azt, amely »azok közt van divatban, akik első látásra fenntartás nélkül tegezni szokták egymást.«*” (46.) Ez a diagnózis, látszólag, csupán egy mentalitástörténeti fejleményt regisztrál, az „úri” kaszt belső szolidaritását. Valójában jóval többről volt szó, egy habitus társadalom- és politikaalakító dinamikájáról. Ekkor, 1929-ben persze még Ignotus Pál is csak e panama improduktivitását hangsúlyozta, s nem is kereste az okát. De jó érzékkel fölfigyelt rá. Nem egészen egy évtizeddel később, 1937-ben, nagy, áttekintő tanulmányában, *A TÁRSADALOM ÉS AZ URALKODÓ SZELEM* címűben (79. kk.) már a közvetlen politikai applikációkat is pontosan írta le. *„Úri társadalmunk az ellenforradalmi eredetű antiliberális kurzus óta elfordult a szabadságeszméktől, de egy ideig továbbra is büntudatos nyugtalansággal nézett nyugat felé, maga is időszzerűltennek érezve maradiságát. Az olasz fasizmus, majd sokkal nagyobb mértékben a német náciizmus győzelme azonban eloszlatta kételyeit, és abba a hiedelembé ringatta, hogy szabadságellenes retrográdságával, támadóvá kiélezett maradiságával voltaképpen egy »új világot«, egy a mainál szociálisabb és haladottabb társadalmi rendet alapoz meg. A pénztelen alurakat, főként pedig állástalan, kenyértelen fiatal korosztályait, megbűvölte a forradalmi hangletjtéssel és szólamtárral felélesztett feudális irány, mely erőszakoltan történelmies külsőségeivel és »tekintélyi« elveivel kielégítette úriságuk lelki szükségletét, de szociális lelkiismeretüket is megnyugtatta, elhithetvén velük, hogy a parádés tömegfelvonulásokon, zászlós-jelvényes tömörüléseken, munkatáborokon és politikai szavalókórusokon át »feloldódnak a népi sorsközösségben«. A »vér és rög« német misztikumának turánosított változata, a szenvedélyes antiszemizmus fajvédő hangszerelése ugyancsak megtette a magáét.”* (86. k.) Diagnózisa a „horoghereztes lenyomatú eszmekör térhódítá-

sá”-ról most is pontos. Magát a kurzust is pontosan, változásait és maradandóságát egyaránt megmutatva érzékelte. *„A kurzus tizennyolc év alatt annyiszor változtathatta formáját, mint a szabadságmozgalom évszázadok alatt. Láttuk vad tombolását »kilengések« alakjában 1920-ban, s láttuk, mint szerelte le a kilengésekkel együtt a »népi« törekvéseket is, melyek azoknak jogcíméül szolgáltak. Láttuk, mint oszlatta szét a reformok vágyálmait, [...] s láttuk, mint halkította bele őket a középneemesi középutasság konszolidációjába. Láttuk csizmás képviselőinek gyarapodását és elhulltát, láttuk alkudni kisüsttel és megalkudni nagytőkével. Láttuk földosztást ígérve nagybirtokot szanálni, a sógor-koma gazdálkodás eltörlését ígérve újabb meg újabb atyafiságos és pártpolitikai kiváltságokat osztogatni, titkos szavazást ígérve nyílt szavazást rendezni. Néha liberálisabb, néha szociálisabb kormányzást ígért: a liberalitást főként a régi úri és főúri pozíciók visszaszerzésével és körülbástyázásával, a szociális gondoskodást pedig a vélemény- és munkásszabadság fokozott elnyomásával, »zárt számmal« és »egy kézzel« gyakorolta. [...] a kurzuslehetőségek két véglete közül még aránylag az úri és főúri változat bizonyult a társadalom egyeteme számára tűrhetőbbnek: a »népi« változat az urakat és főurakat csak önérzetükben sértette, előjogaikban annál kevésbé, a népre viszont rázúdította az alurakat, s ezek rajta álltak bosszút amiatt, hogy felsőbb osztályokkal szemben képtelenek voltak komoly reformokra telő engedményeket kicsikarni.» (79. k.)* S pontosan látta azt is: a kurzus „lényege a reakció – vagyis visszahatás. Nem is a proletárdiktatúra ellen, hanem az antibolsevizmus ürügyén az ellen a többszázados szellemi fejlemény ellen, amely a nemesi alkotmányvédelemtől és a felekezeti türelem eszméjétől a közteherviselés, a törvény előtti egyenlőség elvén át egészen a Duna menti államszövetség, a teljesen demokratikus állami és közületi igazgatás, a kisembereknek kedvező mezőgazdasági és adópolitika, a messze ható közegészségügyi, közoktatásügyi és szociális gondoskodás megannyi követeléséig vezetett. A kurzus: visszahatás a szabadság ellen. Még inkább annak tágabb, szociálisabb és európaibb értelmezése ellen. A kurzuson belül különböző erők vetélkedhetnek és váltogathatják egymást; de a kurzus uralkodik Magyarországon”. (80.)

A korszellem nemzetközi trendjeihez is igazodó fejlemények kipécézéseiből, fasizmus- és náciizmusellenes replikáiból szép gyűjtemény lenne összeállítható. Ez azonban itt s most főleg munka lenne – ez az ideológiakritikai gyakorlat Ignotus Páltól az evidenciák közé tartozik. Teljesen egyértelmű, hogy a „*fasiszta lélektaposás*” (59.) kritikusa, harcossal szembe fordult – s ebben igazán evidens. Teljességgel visszaigazolódott.

5

Izgalmasabb kérdés, hogy milyen szabadság- és demokráciaeszmény húzódik meg diagnózisai és kritikái mélyén. Meghatározásai, nem filozófus, hanem publicista lévén, csak hozzávetőlegesek, de a lényeg így is kiderül. Sőt előfeltevései talán éppen így válnak igazán megragadhatókká.

Demokrácia és szabadság összetartozása, számára, megint csak evidens. A DEMOKRÁCIA FELADATA című, 1936-ban írott cikke szerint, amely a valamennyi demokráciára jellemző közös jegyeket keresi össze, az első demokráciakritérium a szabadság. *„Az egyik közös jellegzetesség: a személyi szabadságnak viszonylagos nagysága, nemcsak a szigorúan vett magánélet területén, hanem – ami ettől lényegesen elválaszthatatlan – a közéletben is. Demokratikus állam polgára szabadon fejtheti ki véleményét szóban, sajtóban; szabadon alakíthat pártot, egyesületet, szakszervezetet, szabadon bírálhatja a hatalmat és az érvényben lévő rendelkezéseket.”* (76.) Ez a meghatározás persze meglehetősen általános előírás, s a „*viszonylagos nagy-*

ságra” való utalással némileg ezt is elbizonytalanítja. Valamiféle kompromisszum sejtelve dereng a háttérben. Ezt a képet egy másik cikkében (A LIBERALIZMUS HÁZI REFORMJA), ugyancsak 1936-ban, árnyalni igyekezett egy distinkció bevezetésével. Egy, a liberalizmus fogalmát közelítgető érvelés közben egyebek közt ezt írta: „láttuk, hogy bizonyos fokokig és bizonyos értelemben a liberalizmus igenis gazdasági liberalizmust jelent (például a kiváltságosztogató álkollektívizmussal és a lényegéből kifogartott tervegzádkodással szemben) – viszont nem jelent mindig és minden ponton »politikai« és közigazgatási liberalizmust (vagyis nem jelenti azt, mintha a liberális állam köteles volna megadni a szabadságjogokat saját gyilkosai számára is). Különböztessük meg tehát egymástól a lényegbeli, a »szubsztanciális« liberalizmust és a működésbeli, a »funkcionális« liberalizmust. Az előbbi arra irányul, hogy politikában, gazdaságban, az élet minden területén minél teljesebbé tegye az emberi személy önrendelkezését, az utóbbi egyes politikai, gazdasági stb. szervek és berendezések szabad működéséből áll. Mondanunk sem kell, hogy mi a »lényegbeli« liberalizmusnak vagyunk hívei, a működésbelit csak eszközként fogadjuk el – ott, ahol célravezető eszköz”. (69.) Ez a distinkció a szerző saját jegyzete szerint (70.) Mannheim Károly egyik megfontolására megy vissza, s racionalitáskritériumnak is tekinthető. Kétségtelen, mély tapasztalat áll mögötte, a demokráciát „demokratikusán” megsemmisítő antidemokrácia, a náciizmus németországi diadala. Ennek ellenére úgy látszik, ez a megkülönböztetés József Attilának a fogalom „szétmorzsolására” tett megjegyzését igazolja. Nagy kérdés, lehet-e „lényegbeli” liberalizmus az, ami „funkcionálisan” nem az? Felfüggeszthető-e a szabadság az intézményes szabadság égisze alatt? Ezek a kérdések messzire vezetnek, de megtévesztők. Ignotus Pál szabadságesezménye ugyanis éppen ezáltal válik jól értelmezhetővé. Őt a liberális, szabadságkövető habitus megléte foglalkoztatta, nem az instrumentalizálás. Ugyanakkor érdekes, s mindenképpen a szerző szubjektív becsületességét mutatja, hogy nem tagadja el a szabadságideológia, a „liberalizmus” gazdasággal való érintkezését sem. (Más kérdés, sőt lényeges kérdés, hogy ennek az összefüggésnek a mibenlétére csak példákkal utal, a maga teljességében nem beszél róla.)

A szabadságnak ez a habitusba helyezése, ez az esszenciális fölfogás akkor is tetten érhető, amikor A DEMOKRÁCIA FELADATÁ-ról értekezve a második, minden demokráciára jellemző közös jegyet veszi szemügyre. „A másik közös jellegzetesség – írja itt –: a parlamentarizmus, melynek lényege az, hogy az állampolgárok közössége szabályosan visszatérő – vagy esetleg a szabályosnál sűrűbb, de sohasem ritkább – időközökben revideálhatja saját véleményét, kicserélheti azt a garnitúrát, amelyre a törvények hozását és a kormányzat irányítását bízza.” (76.) Ez a tézis, önmagában, nem különösebben váratlan, s nem is okoz meglepetést. De Ignotus Pál ezt a kritériumot megint a „lényegbeli” szabadságesezmény felől értelmezi tovább: „A többségi elvnek a demokratikus felfogás szerint csakis annyiban van értelme és jogosultsága, amennyiben meghagyja a lehetőségét annak, hogy emellett a kisebbség is kifejezésre juttassa véleményét, érvényesítse befolyását, és – ha a közhangulat ilyen irányban módosul – a legközelebbi választásig esetleg többséggé is növekedhessék. Ha az egyszeri többség saját akaratát egyszer és mindenkorra szóló és megfellebbezhetetlen nemzeti akaratnak nyilvánítja, és ha azt a csoportot, amelynek kezébe a hatalmat helyezi, a törvény és a kormányzat bírálhatatlan kútféjévé avatja – ez ugyanolyan kevésbé nevezhető demokratikusnak, mint hogyha ugyanezt egy jól felfegyverzett kisebbség követi el. Az agitációs szabadság nélkül elrendelt népszavazásnak semmi köze a népakarathoz, a demokráciához.” (76.)

A demokrácia kritériuma így implicite a demokratikus, azaz szabadságvalló habitusok uralma lesz. Hogy a szabadság érvényesüléséhez a szabadság eszményének elköte-

lezett emberek szükségesek, természetesen nem is vitatható. De kérdés, megszületik-e ez magától, s ha igen, fönnttartható-e pusztá automatizmusként? Esetleg valami mélyebb s külső meghatározottság is belejátszik az eszmény megképződésébe és fönntmaradásába, s érvényesülését is külső s mélyebb ok vagy okok akadályozzák meg?

Egyáltalán: miért nem lesz mindenki elkötelezett a szabadság ügyének?

6

Ignotus Pál tisztában volt vele, hogy a liberalizmus ellen fölhozható érvek egyike gazdasági, s itt nincs minden rendben. Ezt a problémát azonban érthető, de önáltató módon igyekezett a múltba utalni, már nem élőként kezelni. Elismerte: „*A manchesteri liberális iskolának alapvető tévedése volt, hogy egynek vette a személy szabadságát a magántulajdon szabadságával, megfeledkezvén arról, hogy ez a szabadság rabság lehet annak számára, akinek sem földje, sem gyára, sem pénze. Rabság, mely persze mérhetetlenül szabadabb és emberibb annál a rendi rabságnál, melynek helyébe lépett, s annál az »új-rendi« rabságnál, amelynek a helyet azóta több országban átengedte, de mégis rabság.*” (66.) Kérdés, helytálló-e a „rabság” ilyen fokozatokba sorolása, vagy ez csupán a fejlődéselv pusztá logikai derivátuma? De a lényeg mégsem ez, a lényeg az, hogy itt mégiscsak kimondódik az összefüggés a szabadság és a kapitalizmus között, s ez az összefüggés nem föltétlenül problémátlan. Ez megint a szerző szubjektív tisztessége mellett szól.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy ezeket a problémákat túlzottan könnyen engedi át a múltnak, s úgy kezeli, mintha ezek már nem lennének élő problémák. A szabadságésmény tehermentesítését a liberalizmus „reformjával” igyekszik elérni. Ennek egyik – hangsúlyos – megjelenése A LIBERALIZMUS HÁZI REFORMJA című, 1936-ban írott cikkében lelhető föl. Szerinte, ahogy a cikk második fejezetének címszerűen megfogalmazott tézisondata ki is mondja: „*A liberalizmust szociálissá kell tenni.*” (66.) S érvelését a „manchesteri” liberalizmus kritikájára építi föl: „*Ki nincs ezzel tisztában ma már? Ki nem tudja, hogy más a gazdasági liberalizmus és más a valódi liberalizmus, mely utóbbinak legfőbb biztosítóka a szabad sajtó, a szabad gyülekezés, a szabad szervezkedés, a demokratikus népképviseleti rendszer?*” (66.) S e – retorikus – kérdések fölvetéséből indul érvelése tovább: „*sehoh nem történt annyi a liberális kapitalista gazdaság szociális irányú megjavítása irányában, mint a legliberálisabb hazákban: Angliában, Belgiumban, a skandináv királyságokban, az osztrák köztársaságban, a weimari német birodalomban. És az antiliberális reakció elsősorban éppen a szociális berendezkedéseket igyekezett a föld színéről eltüntetni – ki ne emlékeznék a német »nemzetiszocialisták« heves agitációjára a »népjóléti állam« ellen? Ténylegesen nincs ma úgyszólván egyetlen ember sem, aki a manchesteri értelmezésű liberalizmushoz fönntartás nélkül ragaszkodnék, nincs, hacsak nem éppen az immár aktuális pártbeli elhelyezkedésük szerint is bevallottan antiliberális nagytőkések közt.*” (66.) Ebben az érvelésben sok az igazság, s ezen az sem változtat, hogy a szereplőket (a nácikat is, a nagytőkéseket is), más-más értelem-ben ugyan, de kicsit szabadon kezeli. (Máshol – vö. például 109. – ő maga hívja föl a figyelmet arra, hogy a nácik, propagandájukban, hideget, meleget egyszerre fújtak, s a szegények megsegítése mellett is szónokoltak.) A lényeg persze itt is az: személyes liberalizmusésménye a szociális liberalizmus volt. Ezért, vélhette, rosszhiszeműség a manchesterizmussal azonosítani a „gyakorlati liberalizmust”, „*hát még a lényegbeli liberalizmust, az eszmeit!*” (66.)

Ignotus Pál gazdaságpolitikai elképzelései, mint egy másik cikkéből (A DEMOKRÁCIA FELADATA) kiderül, alapvetően pragmatikusak voltak – számára a meghatározó kritérium

itt is a demokrácia szempontja volt. A „gazdasági demokráciá”-ról (amely szerinte a harmadik, minden demokráciára jellemző közös kritérium) úgy vélte: *„Ennek alapelve egyformán érvényesülhet a viszonylag individualisztikus vagy a viszonylagosan kollektivistikus gazdálkodás keretében. Mert sem teljesen individualisztikus, sem teljesen kollektivistikus gazdálkodás nincs ma sehol a világon. Mennyire kell, illetve mennyire szabad a nemzeti jövedelem növelése és a jövedelemeloszlás nivellálása érdekében a központi hatalomnak a gazdasági életbe beavatkoznia? Ezt olyan célszerűségi megfontolásoknak kell eldönteniük, amelyeknek taglalása nagyon messzire vezetne.”* (76. k.) Ez a pragmatizmus, mint előzetes hozzáállás, alighanem el is fogadható. S az a demokratikus kritérium is akceptálható, sőt akceptálandó, amelyet egyedüli szempontként vet föl: *„semmiféle előnyt vagy hátrányt nem jelenthet senki számára, ha egyik vagy másik párthoz, felekezethez, származási közösséghez tartozik. Minden olyan okoskodás, amely akár a földhöz, akár más gazdasági javakhoz való jogot azon a címen kívánja egyes rétegek, családok avagy ezeken belül esetleg az elsőszülöttek számára biztosítani, hogy ezek »megbízhatóbbak«, »nemzetfenntartóbb«, »történelmibb«, »tősgyökeresebben« nemzeti és népi elemek másoknál – homlokegyenest ellenkezik a demokratikus felfogással; s ebből a szempontból tökéletesen mindegy, hogy nagybasák vagy kisbasák, főúri oligarchiák vagy hitbizományos paraszt-pretoriánusok, előkelő főnemesi kotériák vagy kevésbé előkelő »szövetkezeti« ügynökökből összetoborzott érdekszövetségek részére kívánnak-e privilégiumokat biztosítani”.* (77.)

Az elv, amely itt megfogalmazódott, szervesen és logikusan következik a szerző szabadság- és demokráciaeszményéből, s az ellenkezőjét csakugyan nem lehet demokratikusnak mondani. De kérdés, kimeríti-e szabadság és kapitalizmus valóságos összefüggéseit ez az elv? Vagy éppen elfedi a lényegét, s így elfedi az ismétlődő antidemokratikus késztetések tényleges okát és mechanizmusát?

7

Az antidemokratikus, privilégiumképző akarat mint habitus a tapasztalatok szerint folyamatosan jelen van a történelemben, s ez a magatartás-kondicionáló habitus, ha nem is mindig, időről időre meglehetősen széles körűvé válik. Miért? S hogyan? Valamiféle „örök” antropológiai állandóról volna szó? Valószínűleg történeti fejleménnyel állunk szemben, hiszen időben és térben változó mértékben és formában nyilvánul meg. De a jelek szerint nagyon erős lehet ez a késztetés, ez a habitussá szerveződő közös tapasztalat, hiszen – mint a konkrét példák sora jelzi – a privilégiumokért cserébe az emberek a „hűbéri” függést, azaz a személyes szabadság, az emberi autonómia nyilvánvaló korlátozását, sőt de facto elvesztését is vállalják. A magyarázat, rövidre fogva, úgy hiszem, itt a kapitalizmus, közelebről s mindenekelőtt a félperiferiális kapitalizmus reáltörténetében rejlik.

A „magántulajdon szentsége”, amely a tőkeviszony érvényesülésének sine qua nonja, csakugyan szent elv azok körében, akiknek van magántulajdonuk (tőkéjük). De akiknek nincs vagy csak nagyon korlátozottan van, azok ennek hiányát élik meg élményként, s a hiány – a valamitől való megfosztottság élménye – frusztráló. Nem pusztán lehetőségszűkítő, de deformáló is. Márpedig a tőkeviszonynak való személyes alárendeltség személyi és csoportszinten is kijelöli azokat a lehetőségeket, amelyekkel élve ezekhez a javakhoz hozzá lehet férni. A tőkeviszony strukturáló tényező, s más-más strukturális helyet jelöl ki a résztvevők számára. S ez nemcsak az (anyagi) javakhoz való hozzáférést szabályozza, de az e helyzetre való reagálás módját is. Minden ellenkező mai vélekedés ellenére nem az anyagi javakból való részesedés mértéke, a „szociális” helyzet alakítja

ki a lehetséges válaszokat, a közös tapasztalatokat, amelyek habitussá szerveződnek, hanem az a *szociokulturális dinamika*, amely a tőkelogika gazdaságon kívüli egyetemes érvényesüléséből fakad. Ez pedig per definitionem irracionális – a racionalitás álrühájában. A „gazdasági racionalitás” maga az egyetemesség tett tökéletes irracionális – mindennek a profitmaximálás alá rendelése. S ez az irracionális, miközben érvényre jut, nem enged hozzáférni saját lényegéhez, „fejre állítja”, megfordítja a világot – legalábbis a hétköznapi gyakorlat szintjén.

A szabadságellenes, privilégiumokba menekülő erők is strukturálisan meghatározottak. A tőke ellentmondásos dinamikája jelöli ki helyüket, s teszi őket frusztrálttá, majd ismétlődő tapasztalatok formájában fordítja őket szembe mindazzal, ami számukra mint e helyzet „oka” jelenik meg. (Itt e dinamika fegyvelmezőjéhez való alkalmazkodás sikertelenségeivel éppúgy számolni kell, mint „varázstalanító”, kiüresítő, romboló szerepének személyiségalakító hatásával.) A tőkeviszony racionális elemzése azonban túl nagy feladat ahhoz, hogy egy alávetett helyzetű, kiszolgáltatott réteg megbirkózhassék vele, miközben érvényesülésének – jól-rosszul értelmezett – jeleivel nap mint nap találkozunk. A kapitalizmus, kivált félperiferiális formáiban, óhatatlanul kitermeli a frusztráltságot, s „megoldására” csak saját irracionális racionalitásait kínálja föl. Márpedig krízishelyzetekben a válságból való kijutás igénye és késztetése nagyon erős. A szabadságellenessé váló érzület fölszámolása pusztán verbális ráolvasással, az eszmények fölmutatásával és számonkérésével nem megy – csak a társadalmi *emancipáció* gyakorlata és élménye az, amely visszazoríthatja. A habitussá szerveződő, ismételt megerősített érzület s tapasztalat azonban nem analitikusan, nem a társadalomtudományok eredményeit hasznosítva, hanem saját külön dinamikája szerint, szelektíven választja meg azokat az ideológiákat, amelyeket a szociokulturális tér fölkínál neki, s amelyekbe reményeit helyezheti. Márpedig a kései kapitalizmus, belső törvényszerűségei révén, már mindenféle, köztük mélyen emberellenes, szabadságkorlátozó s nyilvánvalóan irracionális nézeteket is fölkínál. Nagy a „piaci” választék, egy hosszú történeti folyamat valamennyi régi és új „eredménye” rendelkezésre áll. Indulatokat megszervező ideológia lehet a „zsidók” kiszorítása és a „zsidóvagyon” megszerzése éppúgy, mint a természettudományokra (rosszul) hivatkozó „fajtisztaság” eszméje, a „nemzeti szolidaritás” leszűkítő és kirekesztő értelmezése – vagy bármi más, ami fegyverként forgatható. A logikai konzisztencia vagy akár csak a retorikai koherencia is mellékes, „nem játszik” – ezek hiányával érvelni sem lehet ellenük. A fő az, hogy az ilyen ideológia oppozícióként szembefordítható legyen azzal, ami van, s aminek dinamikája – a társadalom camera obscurájában – megnyomorító erőként mutatkozik.

Amagyar történelemben ezeket a fejleményeket több körülmény külön is felerősítette. Mindenekelőtt hosszú társadalomtörténete van a deklasszálódásnak, s éppen annak a rétegnek a története ez, amely korábban privilegizált „vezető” réteg volt. Ennek a rétegnek – az „úri” vagy „történeti” középosztálynak – sem materiális lehetőségei, sem mentális kondíciói nem tették lehetővé az új viszonyokhoz való sikeres alkalmazkodást – így folyamatosan pozícióik és lehetőségeik egyre szűkülő „átmentésére” kényszerültek. Ahogy lehet alapon. S ezt a „rangos”, mintaadó réteget az alsó rétegek – úgy, ahogy lehetséges – „fölemelkedése”, a középosztályi lét kiszélesedése is folyamatosan gyarapította. Egyre bővülő körben az „úri” habitus, méghozzá a helyzetét bárhogy, akárhogy konszolidálni akaró, revánsot venni igyekvő habitus lett a minta – s a társadalmi (kivált pedig az emberi) *emancipáció sikertelenségei* ismételt s visszamenőleg is ezt a mintát erősítették meg. Márpedig a félperiferiális viszonyok közt az egyes ember reakcióiban

egyesül a félperiferiális helyzet valamennyi lényeges negatív eleme. A lemaradottság és a kiszolgáltatottság tapasztalata, a „racionális” (bár nem erkölcsös) kitörés esélyének előtérbe kerülésével. Az pedig, hogy mikor mi a „racionális”, már kontextusfüggő. Nem az absztrakt eszmények (s a távoli jó reménye), hanem a megélt kiszolgáltatottság föl-számolásának erős igénye választja meg, illetve választja ki a lehetőségek közül.

Summa summarum: a szabadságellenes, privilégiumokra törekvő habitus maga is történeti fejlemény.

8

Ennek a habitusnak a létét Ignotus Pál csak mint „érthetetlen” s egyben amorális fejleményt érzekelte. Nem vette, valószínűleg nem is akarta észrevenni, hogy itt nem pusztán valami szimpla emberi gyarlóságról, „értelemnélküliségről”, hanem mélyebb történeti meghatározottságokról van szó.

Pedig magát a történeti fenomént, ha nem is teljes körűen, de jól írta le. A TÁRSADALOM ÉS AZ URALKODÓ SZELLEMEZ című, hajdanán az „urbánus” *Szép Szóban* megjelent tanulmánya (1937) úttörő írás, s olyan magyar társadalomtörténeti képet vázol föl, amellyel csak a „népi” Erdei Ferenc negyvenes években írott, meghatározó jelentőségű társadalomtörténeti vázlat (A MAGYAR TÁRSADALOM A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTT. *Valóság*, 1976. 4. és 5. sz.) vetekszik. A nézőpont a két tanulmányban különbözik, szerzőnk „polgári”, Erdei „parasztpolgári” nézőpontból vet számot a lényegesnek vélt fejleményekkel. S ez hangsúlyeltérésekkel jár – igazában együtt érdemes őket olvasni, az összkép úgy plasztikusabb. De szimptomatikus, hogy a magyar társadalomfejlődés (egyébként máig és sokszor vitatott) kettős szerkezetének felismeréséig mindketten eljutottak. Ignotus Pál például (nem előzmények nélkül, de) jól mutat rá az úgynevezett középosztály sajátos duplikálódására. Egyik gondolatmenete zárásaként mondja ki: „*Így alakult ki egymás mellett két középosztály, egy »történelmi« s egy »polgári«; az előbbi főként közhivatalnokokból és földbirtokosokból állt, az utóbbi főként kereskedőkből, gyáripari és banktisztviselőkből, tőkepénzesekből és földbérlőkből; az értelmiségi szabad pályákon aránylag vegyesen szerepeltek, de csak módjával vegyültek. A »történelmi« középosztály a »kurzus« előtti időkben javarészt szabadelvűnek vallotta magát, de a szabadelvűséget gavallériának, lovagiasságnak tekintette, nem az egész állami és társadalmi létre kötelező törvénynek. A »polgári« középosztályt pedig újdonsültsége, a hivatalok és hivatalosságok világától való idegensége s ráadásul zsidó felekezete vagy származása meggátolta a polgári országátalakítás olyan messze ható véghezvitelében, mint aminőre a többi, félíg vagy egészen liberális berendezkedésű nemzeti társadalom a kapitalizmus hőskorszakában példát szolgáltatott.*” (82. k.) S írása tele van nagyon finom, nagyon pontos részletmegfigyelések tömegével. Ha valaki, akkor ő az, aki ennek a „történeti” középosztálynak az idők során bekövetkező történeti alakváltozatait nagyon jól bemutatja, s érzi, hogy ennek az átalakulásnak a mélyén van valami kemény folytonosság. De mi tartja fönn ezt a folytonosságot? – ez a kérdés érdemben nem merül föl cikkében, s nem is igyekszik megválaszolni. Mintha nem értené azt a dinamikát, amelyet (jól, bár nem teljes körűen) leír. Saját – „polgári”, liberális és demokrata – beállítódását is evidenciaként kezeli, az eszmei megalapozottságnál mélyebben nem keres rá magyarázatot. Pedig sem a „történeti” középosztály habitusa, sem a „polgárié” nem a levegőben, pusztán intellektuális gesztusként jött létre – mindkettő bele volt ágyazva a konkrét történeti viszonyokba. Mindkettő, legalábbis abban a stádiumban, amelyről beszél, a (félperiferiális) kapitalizmusban élők terméke. Determinált beállítódás.

Ez az intellektuális vakfolt már csak azért is érdekes, mert a „polgári” Ignótus Pál nagyon is jól érzékelt a közhangulat kapitalizmusellenességét. *„Bank, kartell és kapcsolt részei ellen [...] egészen »párizsias« hangnemben, hangfogómentesen folyik az átkok, viccek és népszerű közgazdasági elmefuttatások rohama, még a Lipót körút és a Váci utca jellegzetesen burzsoá ízlés szerint igazgatott színházaiban is vidáman rakétáznak az olyasféle társasági bölcselmek, mint »aki lop, az tolvaj, aki sokat lop, az bankvezér«. A komikus színész a legfélelmetesebb bank- és kartell-diktátor taglejtését utánozza, a heti riportlap a szerelmi ügyét taglalja...»* (81.) Ebből az éles szemmel rögzített tünetegyüttesből azonban csak e kapitalizmus gyöngeségére és presztízse elégtelenségére következtet, s nem veszi észre, hogy emögött valóságos negatív tapasztalatok húzódnak meg. A rossz közérzet tükrö a vicc és a poén is. S az sem véletlen, hogy ekkor már a kapitalizmusellenes érzület súlyosabb következményeivel is számolni kellett. Ő maga is tudta, az olasz fasizmus és a német náciizmus bizonyos, ebből a szempontból fontos jellegzetességekkel bírt: *„az olasz vagy akár a német diktatúrában, ha visszájára fordulva is, ha hazugan is, ha kizsákmányoló kaszárnyarendre váltva is, de mégis ott kísért a szociális gondolat: az olasz és a német ellenforradalom a forradalom igényével jelentkezett, s hiába is tagadnók, bármennyire szomorú, hogy el is szédített rengeteg olyan embert, aki az ellenforradalmi légiókban a nagytőke és a feudalizmus ellen vélt harcolni”.* (59.)

Ez a tudása azonban „vak” tudás maradt. Vakfolt egy sok mindent érzékelő és sok mindennel számoló publicista gondolkodásában.

9

A „fölvilágosító” publicisztika esélyei ilyen helyzetekben minimálisak, nem tudják megfordítani a trendet. S már csak azért sem, mert a szabadságvalló, demokratikus törekvések egymásra találását az antidemokratikus viszonyok fönntartásában érdekelt államhatalom is, jó érzékkel, akadályozza. A kormányzati politika soha nem valami tiszta eszme leképeződése, hanem nagyon bonyolult érdekek és erőviszonyok politikailag is érzékelhető eredője. Távol van bármilyen eszmétől, az eszméket csak használja.

Az pedig, ami ezzel szemben, a tisztánlátás érdekében próbál föllépni, zavaró. Amikor Ignótus Pálnak a Magyarországi Magántisztviselők Szövetségében tervezett előadását betiltották (1936), a betiltásra adott kommentárja lényeges összefüggésbe világított be. *„[A] magántisztviselő, az meglehetősen átmeneti elem; szabadságos polgári életérzéssel, kritikai készséggel, műveltséggel a szociális szervezkedés hajlandósága keveredik benne, s kivált nyugtalanítóvá válhat hajlékonysága, ha előadóiban is keverednek e különféle destruktív vonzalmak, szabadságosak és szociálisak, melyeket konstruktív oldalról annyira szeretnek egymás ellen kijátszani. Az ilyen keveredés nem veszélyezteti ugyan a közrendet, az utca nyugalmát, az állam biztonságát, de ami nagyobb baj, megindíthatja a közlekedést eszmék és eszmék, szekták és osztályok közt, megszüntetheti a társadalom szétdaraboltságát, véget vethet a fogalomzavarnak, a homálynak, amely az önellátó kérődzésre ítelt szellem szűk határterületein elterpeszkedik. Akik találkoznak, rájöhetnek, hogy egyetértenek, s ez az, amit a Nemzeti Egység korszakában legkevesbé vesznek jó néven.”* (73.)

Hogy az eszmék „közlekedésének” szabadsága mindent megoldana-e, kérdés. A megértés igényéről azonban soha nem célszerű s alighanem nem is szabad lemondani.

Kántor Péter

KÖD A GOHLISER STRASSÉN

Foto: Helmut Schulze, November 1990

Köd van a Gohliser Straßén, talán huszonöt méter
a látótávolság, vagy még annyi se, azon túl
vastag szürke lepel fed eget és földet.
Mintha a semmi kezdődne ott puhán, a sarkon túl.
Átellenben épp arra tart néhány ember,
alig kivehető, homályba vesző alakok,
mint elmosódott, halvány kottajegyek.
A köd elnyeli a hangokat: a járdán közeledő asszony
cipőtalpainak hangját a nedves keramitköveken.
Egy álló teherautó mellett halad el az asszony,
a fejét kissé lehajtva, mindkét kezében szatyorral –
őt látni legtisztábban a Gohliser Straßén:
középkorú nő, kötött, mustárszínű sapka a fején.
Vagy az a mustárkoszorú talán a haja lenne?
Háromnegyedes kabátján fénylenek a fémgombok.
Jön szembe valahonnan – jön szembe évek óta.
Közben távolabb, az álló teherautó mögött,
egy kicsit idősebb és elegánsabb nő sietve
átvág az utca túloldalára, ismeretlen okból.
Mi van a másik oldalon, ami itt nincs?
Egy világoskék Trabant van a másik oldalon,
egy korszak jelképe, a filléres tömegautó
a szocializmus korából, ami letűnt a századdal,
és mikor újból felbukkan majd, a karosszéria
egészen más lesz már, ahogy már most is inkább
díszletnek látszik itt ez a magányos Trabant,
s nem egyszerű parkoló járműnek. Mögötte
egy fiatal férfi jön és egy nő megy, éppen
elhaladnak egymás mellett, távolról nézve
mintha egy párt alkotnának, az egyetlen emberpárt
a Gohliser Straßén. A kereszteződés után,
szemben, akárcsak az innenső, a bal oldalon,
egy magasba nyúló ház halvány sziluettje látszik.
A teherautóról kéne még beszélni: az úttest szélén áll,
de a széles járdák közt szinte az utca közepén mégis.
Régi típus a hatvanas évekből, kis kutyaorral,
a kerekek fölött két kicsi kerek lámpa,
a szélvédő üvege keskeny, épp hogy kilátni,

a színe zöldesszürke, a magasabb hátsó rész
ponyvával letakarva, ahogy szokás az ilyeneknél.
És ez minden. A közeledő nő a szatyrokkal,
a régi típusú vaskos kis teherautó, mögötte
az úttesten átsiető másik nő, és odaát, a túloldalon
a világoskék Trabant, és a párnak látszó két fiatal –
elmondtam mindent, amit a Gohliser Straßéről tudok.
Mi közöm van ehhez a drezdai utcához,
ehhez a kékesszürke alkonyi derengéshez,
a sárga keramitkockás úttesthez és járdákhoz,
a két idősebb nőhöz meg a fiatalokhoz,
ez jön, amaz megy, vagy fordítva, mindegy,
mi közöm hozzá?... Húsz-huszonöt méter, nem több,
kihasítva a homályból egy keskeny sávnyi élet,
aminek nem tudni, mitől, mélysége és súlya van,
túl a két jól megpakolt szatyor súlyán,
innen a végtelennek tűnő puha semmin,
a ködben, amin mégis átdereng valami kis fény.
Ismeretlenek előttem ezek a személyek,
ahogy a történeteik is, amelyeket visznek magukkal
végig a Gohliser Straßén föl és alá.
Mégis, mintha ismerném őket régtől fogva,
mintha akár a mi utcánkban is lehetnének,
itt, Budapesten, egy szürke novemberi napon.
Még ha a mi utcánk látszólag egész más is.
Mert hát mitől más? Járdák, úttest, kövek,
nők szatyrokkal és szatyrok nélkül, egy pár
vagy nem pár, ahogy jönnek-mennek évek óta,
a magasba nyúló házak sziluettjei között,
fejükben egy lista a tennivalóikkal,
az igen-nemeikkel, a hátha-mégiseikkel,
bár ezek nem látszanak, csak a sok kis keramitkocka
meg amott egy zöldesszürke ponyvás teherautó,
emitt egy síneken csörtető sárga villamos,
és nem messze, mint egy hosszú, rojtos sál,
amott a ködbe vesző fényes Elba,
emitt a ködbe vesző széles Duna.

Geoffrey Chaucer

FORTUNA

Halasi Zoltán fordítása

I. Felperes Fortuna ellen

E változékony, siralmas világ;
a jó, a rossz, a gazdag, a szegény
a vaksors kényének engedve át
forog tovább Fortuna kerekén.
Ha eztán sem melenget a szivén,
ódat zengeni akkor sem fogok,
elveszhet művem, elveszhetek én –
Fortuna, veled mégis dacolok!

Megismerem, ki ellenség, barát,
mert elmémben még nem hunyt ki a fény,
akárhányszor fordul sorskarikád,
tükrében magam kiismerem én.
Mondom, hiába vagy hozzá kemény;
elmémet te sosem uralhatod.
A tehetség az egyetlen remény –
Fortuna, veled mégis dacolok!

Ó, Szókratész, a lelked ellenállt!
Veled nem játszhatott zsarnoki kény;
nem tört meg, nem is áztatott tovább,
hogy majd megment, nem csüggtél a kegyén.
Tudtad, hogy szédít, láttad a szemén,
hogy hazugság, bármivel ámitott.
Nagy képmutató, álnok, tudom én –
Fortuna, veled mégis dacolok!

II. Fortuna válasza a felperesnek

Siralmas az, aki siránkozik.
Ami tehetség benned, az te vagy.
A zsarnokságom, mondod, úgy szorít,
hogy kivonnád alóla magadat?
Inkább köszönd sok adományomat,
adj hálát. Miért küzdesz ellenem?
Tudod, mivel szolgálom javadat?
Nálam jobb barát sehol nem terem.

Én mutattam meg, hogy barátaid
közül kik hamisak, kik igazak.
Már nem vagy az a bűnös vak, akit
hiénaepével gyógyítanak;
lehullt a hályog – nagy tapasztalat!
Szedd fel a horgonyt, és hidd el nekem,
hogy biztos révbe irányítalak.
Nálam jobb barát sehol nem terem.

Hányszor megtagadtam magam, amíg
te vígan éltél; babusgattalak!
És most fölém rendelnéd vágyaid,
hogy kívánságra kiszolgáljalak?
Semmi sem dönti meg uralmamat:
forog a kerék, ahogy tekerem.
Több jó, mint rossz, a mérleg ez marad;
nálam jobb barát sehol nem terem.

III. Felperes válasza Fortunának

Kegyetlen mérleg – elutasítom.
Csak a barátaimat el ne vedd.
A tieid mind hazugok, tudom,
érdekbárátok – őket viheted.
Félnek, hogy erődjüket beveszed,
zsugoriak, az eszük erre jár.
Rossz étvágy jelzi – valaki beteg.
Ez mindenkire érvényes szabály.

Fortuna válasza a felperesnek

Azért nem tetszik az, hogy változom,
mert félsz, hogy a jót elveszítheted:
te is osztozol gazdagságomon.
Uralmam, azt hiszed, kikezdheted?
Az ég is zúdít, lám, esőt, jeget.
A tengeren felváltva ár, apály.
Éppígy a sors: csak forgandó lehet.
Ez mindenkire érvényes szabály.

Nézd, Gondviselés, örök hatalom
igazgat földet, égitesteket.
Nem látod át, te ostoba barom:
én, Fortuna cselekszem ezeket?
Az ég kapott szilárd természetet,

a nyughatatlan világ meg nem áll;
végnapig forgatom a végzetet.
Ez mindenkire érvényes szabály.

Fortuna ajánlása

Nemes hercegek! Kiabál velem,
szidalmaz. Valamit csináljatok.
Ketten vagy hárman; én megfizetem
a fáradozást, ha elhallgatott.
Ha nem sikerül, folyamodjatok
legjobb barátjához, hogy kegyesen
juttasson neki egy szép birtokot.

Kozma Tamás

NYESETT, CSAVART

Mivel egy májusi reggelen halvány kételyem támadt
hatalmi helyzetem tekintetében, az alábbi szózatot
intéztem az orgonabokorhoz:

Hölgyem, ön különös eszmét ápol a növekedésről
meg a szabad mozgásról. Viselkedése nyíltan
nyesésellenes.

Ha titokban azzal számol, hogy rakoncátlan
lila fürtjeivel levesz a lábamról,
hölgyem, súlyosan téved.

Rend sose lesz itt, ha nem követik a metszés
szabta irányt. Fölfele, mint észrevette, csak egy
vaskosabb törzs meredhet. Ebből körkörösén,

zárt szögben nyúlnak oldalirányban izmos ágak,
villás vesszeje egynek sincs több tizenöttnél.
Ha megjön a tél, s levelekkel már nem takarózhat,

vesszőnként két-két, hintázni vágyó madárra
számítok, ami elég sok, vagyis tágasabb helyre
lesz szükség, mint amit a bokrok

ma nyújtani tudnak. Mint látja, látni se bírom
a gyökérről hajtó gyöngye fiakat, kiket ezennel
– fájdalom! – kitépek. Ugyanígy járok el

két hét múlva, ha erre jövet meglátok újra egyet.
Hölgyem, ön nevet ugyan rajtam, de nem azért tanultam
filozófiát, hogy a fát felsőbbrendűnek ne tudjam

a bárdolatlan bokornál. Ha megígéri, hogy valami
ombudsmannál nem csinál ebből nagyobb ügyet,
én hitet teszek fürtjei bódító illata mellett, boldogan.

A RÓKA IS EMBER

Némelyikét még szelídíteni sem kell. A mi példányunk
szőre selymesebb volt a tavaszi rét fűvénél, érzékeny
hegyes orra fekete bársony.

Aggodalom csak akkor fogta el feleségem szívét,
mikor köhögni kezdett (a róka), mert nem tudta,
mekkora dózis antibiotikum

használ egy ilyen kölyöknek, és milyen ízesítésnek
örülne. Illata miatt az erdei gyümölcs mellett döntött,
és nem bánta meg (a róka), hogy

bevette apró kanalanként. Másként kezeltük volna
persze, ha megvész, de sorsára nem hágy
igaz ember rókát.

E parabolát ültessék át (csekély képzelőerővel) civilizált
kontextusba. Abból kitudódhat, hogy viszonozza (vajon?)
a képzelt róka a képzeletbeli jót.

Ettől is függhet, tudnak-e még szemetebbek lenni a ligeti
lócalakóval, aki semmilyen szinten nem selymes,
és büdösebb bármely rókafiánál.

 Radnóti Sándor

A BARÁTSÁG FILOZÓFIÁJA

In memoriam Balassa Péter | Balogh András | Békés Pál | Donáth Ferenc |
 Fehér Ferenc | Gelléri András | Háber Judit | Haraszi István | Hegedüs Géza |
 Könczöl Csaba | Sipos Katalin | Tordai Zádor | Vági Gábor | Zsámboki Mária

Amikor ezeket a neveket felsorolom, akkor a nyilvánosság előtt ismert és ismeretlen embereket említek, atyai barátokat, akik már nem élhetnének, bátyákat, nővéreket és velem korúakat vagy nálam fiatalabbakat, akik időnek előtte hajóztak el. Egyedül az kapcsolja össze őket, hogy barátaim – voltak. Halott barátaim.

A barátságról való beszéd a rámutatással kezdődik. Rámutatok néhány híres barátsággra, mindig először a túlélőt említve. Dávid és Jonatán. Laelius Sapiens és Scipio Africanus. Horatio és Hamlet. Montaigne és Étienne de la Boétie. Goethe és Schiller. Bettina von Arnim és Karoline von Günderrode. Arany és Petőfi. Mary McCarthy és Hannah Arendt. Miért ez a rámutatás? Mert példákkal értetjük meg a jelenség mibenlétét. A példa fogalmában benne van a példaszerűség lehetősége is. Exemplummá a lezárt történet válhat. A *philia* – mondja Derrida – a túlélés lehetőségével kezdődik, s a túlélés a gyász másik neve. Ezért szól a két leghíresebb barátságról való beszéd, Ciceróé és Montaigne-é a halott barátról. Ezért nem engedi Hamlet együtt halni magával Horatiót, aki inkább érezve magát antik rómainak, mint dánnak, erre készül. De nem szabad meghalnia, hogy meggyászolhassa Hamletet, s baráti tettként elmondhassa történetét – meggyőzve a kétkedőket Hamlet személyéről és ügyéről.

A rámutatás a barátokra – akárcsak az esztétikum vagy a politikum deiktikus természetű – bizonyos mértékig a kényszerítő észérveket helyettesíti, és arra mutat rá, hogy a barátság természetéről meggyőző ítéleteket hozhatunk, amelyek azonban sohasem emelkedhetnek a kognitív igazság rangjára. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a barátságról való bölcselkedés esztétikai, illetve politikai filozófiai természetű. A barátság leírható esztétikailag, noha nem műalkotás, a barátság szociális: a társadalomban/társaságban való részvétel elemi formája.

Arisztotelész, aki nem említett példákat, és nem mutatott rá barátokra, s ugyanakkor ő teremtette meg három etikájában a barátság filozófiai diskurzusát, mindjárt kezdetben egy – ma úgy látjuk – csak esztétikai értelemben feloldható ellentmondásra bukkant két barátságfelfogás között. A hasonlóság vagy a kompenzatív különbözőség lehet-e a barátság alapja? Úgy látszik, sokan elmélkedtek erről Görögországban; megoldatlannal a korai platóni Lüsizisz-ben is fölmerült. Arisztotelész megoldásában föltárul egész elmélete, amennyiben a hasznon, a gyönyörön, az egyenlőtlenségen és bizonyos ellentétes pszichológiai beállítottságok (kedélytelenség versus jókedv, hevesesség versus egykedvűség) középértéken való kiegyenlítésén alapuló barátságok esetében megengedi a különbözők barátságát, de az „első barátságnak”, az erényen és egyenlőségen alapuló barátságnak a hasonlóság az alapja. Vagyis sokféle barátság lehetséges – s Arisztotelész ebbe beleért számos olyan relációt is, amelyet ma családi vagy polgári viszonyoknak neveznénk, s nagyobb egységek esetén magát a *philia* szót is értelmezhetjük szolidáris

együvé tartozásnak –, de az igazi, a mintaszerű barátságban a barátok egymás tükörképei, a barát a mi második énünk, „...a barát nem egyéb, mint önmagunknak a mása”.

Mihelyt a személyiség összehasonlíthatatlanságának, egyedi egyszerűségének eszméje fölemelkedett az erkölcsi jó értékének egyszerűségéhez és hasonlóságához, s e kettő kritikai kölcsönviszonyba került egymással, ezt a tükörmetaforát többé nem lehetett aggálytalanul használni két (vagy több) emberre, akik különböző egyéniségek. Montaigne híresen mondja felejtetetlen barátjáról: „*Ha mindenképpen meg kellene mondanom, miért szerettem őt, úgy érzem, csak ezt felelhetném: »Mert ő – ő volt; mert én – én voltam.«*” S Arisztotelésznek is gondot okozott a tükörbarátságban benne rejlő önszeretet lehetséges túlzása, valamint az a kérdés, hogy a tökéletesen erényes embernek szüksége van-e barátira, s nem elég-e önmagának. Nincs-e jelen a tökéletes erényben egy csipetnyi embergyűlölet? Ezeket a problémákat a barátság politikai filozófiai értelmezése távolítja el, de valóban csak abban az értelemben, hogy távolabbra helyezi.

Az antik barátság ugyanis politikai intézmény. „...nyilván az államot is a barátság érzése tartja össze – mondja Arisztotelész a NIKOMAKHOSZI ETIKÁ-ban (1155a) –, s ezért a törvényhozó nagyobb becsben tartja, mint akár az igazságosságot; mert az egyetértés kétségtelenül mutat némi hasonlóságot a barátsággal, márpedig a törvényhozó legelső sorban az egyetértést igyekszik megteremteni, míg a viszályt, ami alapjában véve gyűlölködés, minden erővel kirekeszteni iparkodik. S egyébként is, ha az emberek baráti érzéssel vannak egymás iránt, akkor tulajdonképpen már nincs is szükségük igazságosságra; ha ellenben igazságosak, akkor még mindig elkél a barátság; s úgy látszik, hogy az igazságosság legnagyobb foka is baráti jelleget mutat.”

Ha az államot a barátság érzése tartja össze, akkor kilép a vérségi kapcsolatok archaikus vagy barbár törzsi világából s az ehhez kapcsolódó fantazmákból, a leszármazási csoporttudat Turul-mondás gentilizmusából, mert a barátság választás és nem adottság. Az aktív baráti szeretet erősebb lehet a vérrokonni összetartozásnál. E tekintetben struktúrája analóg az istenszeretettel és a szerelemmel, amennyiben mindhárom végső próbája a természettől való adottság, a beleszületettség, a vér szerinti barátok, a család megtagadása. Mt 10.35 szerint Krisztus azért jött, hogy meghasonlást támasszon „az ember és az ő atyja, a leány és az ő anyja, a meny és az ő napa közt”. Shakespeare Júliájával szólva: „*Deny thy father and refuse thy name*” („*Tagadd meg atyád, és dobd el neved*”).

S valóban, a barátság eredendően összefügg a vérségi közösségekből kilépő közösségteremtéssel, az államalapítással. Azzal, hogy Jonatán saját apjával, Saullal és saját törzsével szemben Dávidot választotta, nemcsak Dávid életét mentette meg, hanem hozzájárult fölemelkedéséhez és Izrael egységes állammá válásához is. Ez a politikai szövetség kapja Sámuelnél azt az érzelmi pecsétet, hogy „*Jonatán lelke egybeforrt Dávid lelkével, és Jonatán úgy szerette őt, mint a saját lelkét*” (1SÁM. 18,1.), s erről hallatik Dávid gyászénekében, hogy „*hozzám való szereteted csudálatra méltóbb volt az asszonyok szerelménél*” (2SÁM. 1.26.). A zsarnokölő Harmodiosznak és Arisztogeitonnak pedig – lett légyen bármily bonyolult és zavaros az eredeti szerelmiháromszög-történet, az emocionális oldal – az athéni szabadság hőrosaiként emelték az első köztéri polgári emlékművet. (Id. Plinius. XXXIV, 17.) A barátság elemi szabad választásában mindig is jelen van a szabadság mozzanata.

Ám ha a barátság a politikai közösség, a politikai egyetértés, továbbá a politikai szabadság modellje, méghozzá úgy, hogy a moralitás és a legalitás oly közel kerül egymáshoz, mint ahogy azt imént Arisztotelésznél láttuk („*az igazságosság legnagyobb foka is baráti jelleget mutat*”), ha Arisztotelész – mint Kierkegaard mondja – „*a jog fogalmát a barátság eszméjére alapítja*”, akkor a morálisan megalapozott baráti érzés, amely össze-

tartja az államot, miképpen kapcsolódhat össze a baráti szeretettel, az egymásban második énüket fölismerő s „*tisztán egymás személyéért*” való barátsággal? Vajon összeillő erények-e ezek? Hiszen a barátság nem adott: története van, legfelső fokának kiérleléséhez hosszú idő kell (ezt fejezték ki a régiek a közösen elfogyasztott mérő só szólásmondásával), s életökönómiai okokból az embernek nagyon sok barátja nem lehet.

Ha egyelőre még eltakarítjuk is az útból a barátság szenvedélyét, akkor is belátható, hogy itt a barátságok egy gyöngye és egy erős fogalmáról van szó. A kölcsönös jóindulat és a bizonyos alapvető erkölcsi normákban való egyetértés mintha az előbbit kitöltené, az utóbbinak pedig csak a kezdete. Nem mintha az erős fogalomnak ne lenne – legalábbis ideális értelemben – gazdaságtana és szociológiája (a barátok vagyonszere és együttélése), de ez is beletorkollik abba a legmagasabb erénybe, amelyben a barátság tiszta öncéllá válik. A gyöngye fogalom viszont negáció: a barát nem idegen és nem ellenség. A kettő feszültsége jól megfigyelhető Cicerónál. Egyfelől abban a panaszkodó, zsörtölődő hangban, amely az igazi erénybarátságok ritkaságát rója fel a hanyatlástörténetek kritikai modorában. (Montaigne pedig majd’ három évszázadonként enged meg egy olyan barátságot, mint amilyen az övé volt.) Másfelől pedig abban a rendkívüli kiterjesztésben, amely római jogi nyelvezetben már-már a keresztény egyetemes felebaráti szeretetet előlegezi meg, mondván, hogy az ember és „*az emberi nem közt mintegy polgári jogviszony áll fenn, aki ezt a jogot megtartja, az igazságos, aki megszegi, igazságtalan*”.

Ezen az úton kell továbbhaladnunk, az erős és a gyöngye, mondhatjuk úgy is, a pozitív és a negatív barátságfogalom állandó szem előtt tartásával. De az antik barátságfogalom sok tekintetben szűknek, statikusnak bizonyul a modernitásban. Az erényegyenműsége, amelyben a barátok egyesülnek, a perspektívák pluralizálódásával felbomlik, szabad választások alapozhatnak meg különmemű erkölcsi döntéseket, az azonoságig menő szimmetrikus arisztotelészi modellel szemben egyre nagyobb jelentősége támad a kompenzatorikus – esetleg aszimmetrikus – modellnek, egymás kölcsönös kiegészítésének. Még azonos véleményeknek is más helyük és erejük van barátunk fejében – mondja Nietzsche –, és százszoros a félreértés esélye. (EMBERI, NAGYON IS EMBERI, I. 376.) Változásaink, fejlődésünk egyenlőtlensége létrehozza azt a mindenki által ismert lehetőséget, amiről ugyancsak Nietzsche beszél, hogy barátunk saját múltunk kísértévé válik (uo. II. 242.). Az individualitás történelmi kibontakozásával és főképp növekvő öntudatával a barátságok fontos tartalmává, alkalmasint szenvedélyévé válik a Másik egyéniségének élvezete és szeretete a maga éppígy létében. Ennek aztán erotikus, ha nem is föltétlenül szexuális tartalma lehet, miközben a barátsághoz szegődő tartós szexuális vágy vagy a tartós szexuális vágyhoz társuló barátság a szerelem egy formája – ha nem is az egyetlen formája. A barátság fontos jellemzője lesz az intimitás.

Az intimitás titkok föltárását jelenti, amely azonban még a szándék ellenére sem lehet soha abszolút, méghozzá azért nem, mert az ember egyénisége saját maga előtt sem tárulhat föl teljesen, s a jövő felől nézve egyszerre nyitott és rejtett. Ezzel a tapasztalattal, illetve megfontolással elvileg is lehetetlenné válik a barátság egymásban föloldódó, egymással azonosuló ideáltipikus kommuniója, ez a statikus eszmény, és a barátság fogalma a polarizálódás révén dinamizálódik. Az intimitással szembeni póluson megjelenik a diszkréció, amely – ha a nem rá tartozó nem tudni akarása aktív tapintat és nem hűvös érdektelenség – maga is a barátság elemévé válik, s pszichodinamikai értelemben a barátság tartalékát, továbbfejlődésének, gazdagodásának vagy bármilyen alakulásának végtelen lehetőségét jelenti.

Ez a nagy témája Georg Simmelnek, a modern barátságfogalom úttörő teoretikusának, aki 1906-os *A DISZKRÉCIÓ PSZICHOLÓGIÁJA* című esszéjében, majd ehhez nagyon hasonlóan 1908-as *SZOCIOLÓGIÁJÁNAK* a titokról szóló fejezetében beszél a modern barátságok differenciált voltáról. „*A modern embernek talán túl sokat kell elrejtene ahhoz, hogy antik értelemben legyen barátsága. Talán a személyiségek is – nagyon korai éveik után – túl sajátos módon individualizálódnak ahhoz, hogy lehetséges legyen a megértés, a pusztán befogadás teljes viszonyossága, hiszen amit megérteni és befogadni kellene, abban túl sok a más beállítottságú jövősejtem és teremtő képzelet. Úgy látszik ezért, hogy a modern érzésmód inkább hajlik a differenciált barátságokra, amelyek a személyiségeknek csak egy oldalát foglalják el, és a többi nem érintik. Ezzel a barátság egy meghatározott típusa lép fel... Azok a barátságok, amelyek bennünket egy emberrel a kedélye okán, egy másikkal a szellemi közösség miatt, egy harmadikkal a vallási ösztönzések jóvoltából, egy negyedikkel a közös élmények révén kötnek össze, területeik korlátozottsága ellenére hiteles és valódi barátságok lehetnek, s átíthatódnak a személyiség legmélyebb gyökerének nedveivel.*”

Nietzsche az ember elmagányosodottságát regisztráló éles barátságkritikája, amelyre utaltam már az előbb, s amelyben az is olvasható, hogy „*igenis vannak barátaid, ám a veled kapcsolatos tévedés, a csalóka látszat vezette őket hozzád; és meg kellett tanulniuk hallgatni, hogy a barátaid maradjanak*” (EMBERI... I. 376.), nyilvánvalóan ott áll Simmel moderáltabb – a barátság lehetőségét, szépségét, az ember egészét átható voltát nem elvető – gondolatának szellemi háttérében. Közös bennük az antik barátságfogalommal való radikális szakítás.

Az antik barátságfogalom diskurzusa a kora újkorban föléledt. Ez nem jelenti azt, hogy a keresztény ókorban és a középkorban feledésbe merült volna az arisztotelészi és cicerói hagyomány (Cicero barátságfogalma Augustinusnál, Arisztotelészé Aquinói Tamásnál játszott sarkalatos szerepet), de azt igen, hogy alárendelődött az istenszerezetnek és a felebaráti szeretetnek. A *philia* és az *amicitia* alárendelődött a *caritas*nak. Montaigne-nél azonban újra az értékhierarchia csúcsára kerül a barátság a maga föltétlenségében és abszolutizált voltában. A lelkek „*eltörlik és nem találják többé az őket egyesítő varratokat*”. Az eksztatizált szubjektív hang, amely olyannyira különbözik Laelius moralizáló és pedagogizáló, megfontolt objektívizmusától, előrevetíti azt a problémát, hogy mit lehet kezdeni a modernitás differenciáltabb viszonyai között a barátok megkülönböztethetetlen azonosulásával. Tiberius Gracchus elítéltetése után – idézi föl Cicero – a konzulok kérdésére Caius Blossius azt mondta, hogy Gracchus ugyan sohasem kívánta volna, hogy gyűjtsa fel a templomokat, de ha mégis, megtette volna. E már eredetileg is különös választ Montaigne tökéletesnek találja. Bizarrr módon azzal vonja párhuzamba, hogy megölné-e a lányát, ha akarata úgy parancsolná. Válasza igen, ami nem azt jelenti, hogy hajlandó megtenni, hanem azt, hogy tökéletesen bízik az akarataiban. S ahogy a magáéban, úgy a barátjéban. „*A világ összes okfejtésének hatalma sem tudna megrendíteni abban a bizonyosságban, hogy barátom szándékai és ítéletei az enyémekek.*”

A föltétlen identifikáció eszménye belső feszültséggel terhes, mert ellentétes a sorsát szabadon meghatározó modern individuum ideáljával. Hiszen már Hamlet azért választja barátjának Horatiót, mert „*nem merő síp a sors ujjá közt, / Oly hangot adni, milyent billeget*”. Az egy lélek két testben idealizált barátságképzete (ez is Arisztotelésztiől hagyományozódott, legalábbis Diogenes Laertios szerint) ezért válik rajongóvá, túlhazbóvá a szentimentális, majd romantikus barátságkultuszban. Bizonytalan egyensúly ez, amely bármikor az ellenkezőjébe fordulhat, például Schillernél a Don Carlos–Posa márkai barátság katasztrófájában vagy Ludwig Tieck 1797-es *A BARÁTOK* című novellájában.

A főhős haldokló barátját akarja fölkeresni, de álmában a gyermeki fantáziából épített romantikus és fenséges ellenvilágban találja magát, ahol egy ismeretlen vándorral találkozik, aki örömét fejezi ki, hogy viszontlátják egymást. Barátja az. „*Lehetetlen!*” – mondja. „*Teljesen ismeretlen vagy számomra. Pusztán azért – mondta az idegen –, mert ma először látsz igazi alakomban; mindeddig csak saját magadat láttad viszont bennem. Épp ezért jól teszed, ha itt maradsz, ahol nincs barátság és nincs szeretet, ahol minden illúzió lelepleződik.*”

A novella ambivalenciája a leleplezés fensége és az illúzió szépsége között maga is őrzi a barátság szépségét, amely az antikvitásban a boldogság záloga, a modernitásban pedig a boldogság ígérete – az ígéretek minden ambivalenciájával. A kora modern barátságfogalom ugyanakkor – kevésbé paradox módon, mert alapvetően átépítve – őrzi a barátság politikai jellegét is.

Raffaello párizsi kettős portréja megmutatja a két férfi intim és személyes viszonyát – a festő bal kezét barátja vállán nyugtatja, jobb kezével derekát érinti. A barát – Aretino, Pinturicchio vagy másvalaki – bizalommal tekint vissza, s ugyanakkor jobbójával – ezzel a bámulatosan megfestett jobb kézzel – előremutat, valamire a képen, kettejük viszonyán kívülre, a *vita activa* jegyében.

A modern – értsd a reneszánsz humanizmus óta kialakult – barátság nem politikai intézmény, de tartalmazza erre a baráti viszonyon kívülre, a szép és a jó életre, társadalmi életformára vonatkozó kérdést. A barátság ebben az értelemben a társadalom monásha lehet a barátok köré gyűlő baráti körök, a társas élet formájában. Az ilyen módon létrejött modell persze maga is ambivalens, és a társadalomra való kiterjesztés ideáljával szemben jelentheti a társadalommal, a „világgal” szembeni menedéket, vagy beszorulhat – mint a humanista levélbarátságok formája mutatja, amelyeknek gyakran tárgya is az *amicitia* – a hivatásrendek, az értelmiségi elit stilizált érintkezésmódjába. De magának a társadalmi érintkezésnek barátsággá stilizálása is politikai jelentőséggel bír, s a fölfokozott (gyakran fiktív) erős személyes barátságfogalom háttérében minduntalan megjelenik az, amit a barátság gyöngé fogalmának neveztem, de amelynek jelenléte mintegy stabilizálja az előbbi intenzitását. „*Mivé lennének e személyes barátság kötelei* – kérdezi Shaftesbury –, *ha az emberiséghez fűzők nem lennének kötelezők?*” Vagy deduktív megfogalmazásban: „*Ahhoz, hogy bárkinek barátja legyünk sajátosan, előbb az szükséges, hogy az emberiségnek legyünk a barátja.*”

Megfordítva viszont itt válik világossá, hogy a barátság lehetősége ad antropológiai megalapozást a politikai filozófiának, legalábbis az olyan politikai filozófiának, amely nem az emberi alaptermészet veszélyes és rosszra hajló voltából indul ki. Shaftesbury ekképpen határozza meg a barátságot, amelyet ő magánbarátságnak nevez, s a személyes barátságot érti rajta: „*arról a különös viszonyról van szó, amelyet két különböző lélek egyetértése és összhangja, a kölcsönös megbecsülés és a kölcsönösen viszonzott gyengédség és szeretet alakít ki, s amelyet félreérthetetlenül barátságnak nevezünk.*” Ha ez lehetséges, akkor nem vagyunk „*a természettől fogva mindannyian farkasok.*” Az egyetértés és az összhang itt nem az erény által prestabilizált állapot, hanem dinamikus változás a szabadság levegőjében. „*Minden csiszoltság (politeness) feltétele a szabadság. A baráti összeütközések során folyamatosan csiszoljuk egymást, s ledörzsöljük egymás hegyes szögleteit és durva éleit.*” S ennek életformává kell válnia: „*Mi lenne hát, ha az egész élet igazában nem volna más, csak egyetlen folyamatos barátság...?*”

A barátság fogalma ezzel egy évszázadra, a barátság nagy évszázadára, a tizennyolcadikra, összekapcsolódott a civilizációs fejlődéssel (amiként összekapcsolódott – esetenként az érzékenység túlzásait is beszámítva – az érzelmi kultúra finomodásával is).

Minden program, amelyet az a remény éltetett, hogy a társas létben, a kölcsönös elismerés és jó szándék, egyetértésre törekvés viszonyai között a nézetek és akaratok harmonizálhatók, s ami a társaságban lehetséges, az lehetséges a társadalomban is, visszavezethető a barátság atomjára. S ez nem is jogtalan, hiszen ami e program nagy tesztjét, az ízlésfilozófiát illeti, a barátság fontos föltétele a közös vagy legalábbis egymáshoz hajlítható, egymást toleráló erkölcsi és esztétikai ízlés.

Politikai értelemben Shaftesbury két dologtól határolódik el. Az egyik a barátság fogalmának feloldódása a keresztény felebaráti caritasban, amelyet összefüggésbe hoz egy bizonyos intramundán közömbösséggel. „*A keresztényt csak gyenge kapocs fűzi az e világi élet ügyeihez, és semmi nem kényszeríti, hogy olyan kötelezettségeket vállaljon ezen a földön, amelyek nincsenek hasznára, hogy azt a másik, fényesebb világot elnyerje magának. Az ő társasága a mennyben van.*” (Pázmány Péter ugyan megemlíti, hogy „*akinek barátja nincsen, kívül együtt jó állapotjában vigadjon; kívül szükséges ügyében tanáccsal és értékkel segítessék, boldog állapotban nem lehet*”, de mégis egész hatalmas prédikációját a barátság veszedelmeinek szenteli. „*Mert aminémű nagy csuda, hogy a babilóniai kemencében meg nem égtek a három szent ifjak; hogy a csipkebokor lángolt és meg nem emésztetett; hogy a zsidók víz között, Szent Péter víz hátán békével járhattak: oly csuda, mikor a liliom a tövis között épen marad: mikor az édesvíz a tenger sava között ízt megtartja: mikor az eleven állat a tűz közepiben meg nem hal: azaz mikor a gonosz társaság között tisztán marad a jámborság.*”)

A másik ellenfél Hobbes politikai antropológiája, amely a természetétől fogva rossz ember eredeti állapotának az anarchikus háborút és az önkényt tartja, amelyet csak a közhatalom tarthat kordában. Theoklész másképp tudja Shaftesbury MORALISTÁK című művében, amikor barátjával, Philoklészsal vitatkozik. Azt állítja, hogy e természetes állapot hipotetikus kijelölése az, ami teljességgel önkényes és absztrakt. A „*sárkányok, leviatánok s még ki tudja, minő emberfaló szörnyek rémes képében*” élénk festett emberi természettel nem az elszigetelt, természettől fogva jó ember naiv képzetét állítja szembe, hanem az ember fogalmához tartozó társiaságot, amelybe bele van kódolva a tökéletlenség és a javíthatóság is.

A barátság azonban nemcsak az emberben meglévő közösségi érzék pozitív kibontakoztatása, s vezethet ekként a társadalmi finomhangolás tervéhez, hanem prefigurálja a szabadság, az egyenlőség és a szolidaritás triaszát is. Ennek azonban már nincs politikai filozófiai következménye – az egyetemes emberi méltóság felvilágosodás kori fogalma és az ebből levezethető emberi jogok mintegy kiváltották. Talán ezért tér vissza a barát fogalma helyett a testvér, a testvériség, kiterjesztve az egész emberi nemre: „*alle Menschen werden Brüder*”, „*testvér léssen minden ember*”. Sőt, van valami visszás abban, hogy egy „*új állam merész, nagy álmai*” egy „*barátság isteni gyermeke*” legyen, hogy – mint Posa márk mondja –, „*Csak egyvalakinek / szenteltem szívemet, de az egész / Világot vele együtt átöleltem. / Én Carlosom lelkében millióknak / Ültettem Édent.*” („*Schuf ich ein Paradies für Millionen.*”) Ha a barátságkultusz protuberanciája, izzó kiáradása a német kultúrára volt jellemző, akkor van igazság abban, amit Friedrich Tenbruck említ, hogy ez az átfogóbb társadalmi identifikációformák lehetetlenségének kompenzációja.

A francia forradalom kataklizmájában – ha nem tévedek, a modernitás történetében először és utoljára – megjelenik még a barátság mint politikai intézmény elképzelése. Saint-Just a nyaktíló előtti hónapjaiban papírra vetett tervezetében minden 21. évét betöltött férfinak évenként megismételve templomban kell bejelentenie, hogy kik a barátai, s ugyancsak a templomban kell a nyilvánosság előtt számot adnia arról, hogy miért pártolt el barátjától. Ha megtagadja, büntetése száműzetés. Akinek a barátja

bűncselekményt követ el, azt ugyancsak száműzik, s ugyanez vár arra is, akinek nincs barátja, vagy aki kijelenti, hogy nem hisz a barátságban. Így jelenik meg a gondolatbűn a szabadság terrorjában.

Az antik eszme revitalizálásából következő abszurd rendszabályok a magánszférát sértik, illetve semmisítik meg. A barátság azonban egyre növekvő mértékben ebben a szférában jelenik meg. A Shaftesbury-féle *private friendship* még nem ezt jelentette. De a DON CARLOS, amelyben Shaftesburynél nem kisebb erővel és nyomatékkal van jelen két ember barátságának és az emberiség iránti barátságnak az összerántása – alighanem Schiller szándéka ellenére, s ha igen, akkor ez a remekmű győzelme szerzője felett –, a szükségszerű teljes összeomlással és pusztulással jár. Posában – mint Schiller harmadik DON CARLOS-LEVELÉ-ben olvasható – „egy múlt ifjonti szenvedély mindent átfogó végtelen filantrópiává tágult”, s ezért nem retten vissza a barátságot a politikai tett eszközévé tenni, nemes célú, ám végzetes kimenetelű intrikákba bocsátkozni, egy lélekkel – barátja lelkével – játszani, Carlos szerelmi szenvedélyét az ügy szolgálatába állítani. Posa felhasználja barátját, és céljai nem kevésbé szentesítik az eszközt, mint a főinkvizitoréi, akinek mindenre kiterjedő hálózata eleve bábként mozgatja a szereplőket. A heroikus barátság összeütközik a magánbarátsággal, s a barátokat pusztulásra ítéli.

Míntha itt – Posa márki és Don Carlos barátságának katasztrófájában (szándékosan nem a tragédia fogalmát használom), illetve Saint-Just komor ötletében – robbanna szét az, amit feszültségként már Arisztotelészt olvasva észlelni véltem a barátságra alapozott erény állama – Posánál a republikánussá teendő világ – s az egymásban második énüket fölismerő s „tisztán egymás személyéért” való barátság között. Akkor a barátság gyöngé és erős fogalmát alkalmaztam a különbség értelmezésére, de most föl kell tenni a kérdést, hogy a történelmi világra egy későbbi állásakor nem szakad-e el ez a két fogalom egymástól, s nem kezdi-e el önálló életét a barátság erős fogalma, méghozzá éppen a barátság politikájától menekülve, a barátság politikája ellen kihegyezve s egyáltalában reziduumpént a politikával szemben. Ez nem volna előzmény nélküli, hiszen Montaigne szenvedélyes barátságát is csak annyiban érinti a politika, amennyiben mentegeti barátja ifjúkori pamfletjét az önkéntes szolgaságról, s igyekszik anarchista méregfogát kihúzni. Megemlíti azt is – mennyire emlékeztet ez Posa márki schilleri jellemzésére –, hogy Étienne de la Boétie „szelleme más évszázadok öntőmintájában készült”, csak míg Schiller a jövő századokra, Montaigne az elmúltakra gondolt.

Továbbá a barátság már említett rokon struktúrája a szerelemmel és az istenszeretettel is eligazíthat bennünket. A szerelem és az istenszeretet különböző okokból kevésbé világi szenvedély, mint a barátság. A szerelem magas tűzében jelen van valami világot kizáró egymásra irányulás (ezt nevezik a szerelem vakságának), az istenszereteten pedig a világtól való elfordulás lehetősége. Ahogy Ady mondja: „Nem bírom már harcom vitézül, / Megtelek Isten-szerelemmel”. A barátság ezzel szemben a nyilvánosság felé fordul, de meg is változtathatja stratégiáját, kódjait, s közelíthet az előbbiekre felé.

Ha tehát elsőnek a barátság antipolitikáját, másodikként intimitása felfokozódását említettem, harmadikként emlékeztetek a simmeli differenciálódás fogalmára. Mindezek a barátság privatizálódásának irányába hatnak. A barátság szépsége, az életviszonyokat esztétizáló jellege és a barátság politikája most egymást kizáró fogalmakként tűnnek fel. A barátság visszahúzódik a *privacy* világába, a magánügy szentségének területére, és éppoly jogot formál háborítatlanságára, érinthetetlenségére, a nyilvánosság kizárására, mint a szexus vagy a vallási meggyőződés.

Ez azonban nem a végső facit. A jenai romantikusok baráti együtt filozofálásától Kazinczy barátságokra alapított irodalompolitizálásán keresztül a Bloomsbury-körig, a worpswedei művészkolóniáig és tovább – akár a néhány éve kibontakozó s nem tudom, hogy még működő fiatal magyar irodalmi telepésekig – számtalan a példa a nyilvános barátságokra. S ha valaki ellene vetné, hogy mindezek kulturális és nem vagy kevéssé politikai vállalkozások, akkor azt mondanám, hogy az antipolitika is politika, ezek a barátságok természetük szerint a nyilvánosság előtt zajlanak, s megrajzolnak valamilyen távoli elképzelést a közösségi együttéléstől, a közélet módjáról. Ugyanígy említhetők a különböző kommunamozgalmak, ahogy az utópiák is – így Fourier – gyakran jelentős szerepet adnak a barátság szenvedélyének. Mindamellet ez már inkább a barátság kultúrtörténetére, mint teóriájára tartozik.

Mindazonáltal van a modern államok politikai életének egy állandóan fölbukkanó veszedelme, amely szorosan összefügg a barátság gyöngé fogalmával. E fogalmat negatívén definiáltam: a barát nem idegen és nem ellenség. Pontosan ezekkel a szavakkal határozta meg Carl Schmitt a „politikai” fogalmát 1932-es híres, hasoncímű könyvében. A politikai eszerint nem más, mint egy barát-, illetve ellenségfelismerő rendszer, alapvető ismerve – úgy, ahogy a jó és rossz az erkölcs, a szép és a rút az esztétika, a hasznos és a káros a gazdaság területén – a barát és az ellenség megkülönböztetése. Ami azt is jelenti, hogy ennek nincs erkölcsi, esztétikai vagy épp gazdasági vonatkozása (nem kell lennie), hanem tárgya a másik, az idegen, akivel a konfliktusok sem előzetes normatív szabályozással, sem pártatlan harmadik ítéletével nem kerülhetők el. Schmitt rettenthetetlenül azt a következtetést is levonja, hogy az ellenség fogalmához hozzátartozik a harc, méghozzá a fizikai ölés reális lehetőségére vonatkoztatva. A háború az ellenségesség legvégső megvalósítása – a másik létének létszerű tagadása, amely etikai és jogi normákkal nem indokolható meg.

A konkurens elméletek egy jelentős hányada Leo Strausstól Hannah Arendtig a szabadságot tartja a politika fő témájának. *„Az a mozgásszabadság – mondja Arendt –, hogy valami újat és még nem voltat elkezdjenek, vagy hogy sokakkal beszéljenek, kapcsolatba lépjenek és sokat tapasztaljanak, amely a maga totalitálásában mindenkor a világ, semmiképpen sem célja a politikának, olyasvalami, amit politikai eszközökkel el lehetne érni, hanem a volta-képpeni tartalma és értelme magának a politikának. Ebben az értelemben politika és szabadság azonos, s ahol ez a fajta szabadság nincs jelen, ott nincs a szó volta-képpeni értelmében politikai tér.”* S ezzel összefüggésben idézi Platón VII. LEVELÉ-t, mely szerint a közügyekben „jó barátok és megbízható társak nélkül nem lehet cselekedni”.

Ezt a két elgondolást talán demagóg volna annak alapján megítélni, hogy Schmitt, a nagy tudós, Hitler híve volt (és a kristályéjszaka elméleti igazolója), valamint Lenin tisztelője. De kétségtelen, hogy „az alkotmányos állam – ahogy Habermas mondja – a társadalom polgárait demokratikus állampolgárokká teszi, nem ismer többé »belső ellenségeket«, csak bűnelkövetőket...” s ezzel szemben a modern totalitárius államok kutatták a legszélösebbes belső ellenségeiket, s az osztály- vagy faji ellenség ellen folytatott polgárháború önértékké vált. Mindenütt, ahol idegenszívűekről, idegen érdekek kiszolgálóiról s hasonlókról esik szó, s egy kórház- vagy iskolaigazgatói állás elbírálása ügyében is feladja az állam a semlegességét, megjelenik a barátra és ellenségre felosztott politikai tér kiméréje. A proskribáltak maguk is rákényszerülnek arra, hogy ellenségnek tekintsék azokat, akik őket ellenségnek tekintik, pereljenek azokkal, akik őket perlik, és létrejön a hideg polgárháború, amelyben a gyávaság terhe mellett nem lehet pártatlannak maradni.

A belső ellenséget nem ismerő modern alkotmányos demokrácia nem a barátok állama, vagy ha igen, csak valamiféle egészen általános jóindulatnak, ártatlansági vélelemnek, a törvénytisztelet kölcsönös feltételezésének, a békeszeretnek, a nem ellenségnek gyöngé értelmében. Ám ez, valamint a legkülönbözőbb nyilvános barátságok fennmaradása elegendő ahhoz, hogy kijelentsük: nemcsak a barátság esztétikája, az élet szépségéhez hozzátartozó barátság, hanem a barátság politikája is velünk marad.

1995 őszi szemeszterében a New York-i New School for Social Researchben Jacques Derrida és Heller Ágnes közös szemináriumot tartott a barátságról. Derrida egy évvel korábban megjelent könyvének, A BARÁTSÁG POLITIKÁJÁ-nak témájában tartotta előadásait, Heller tárgyából néhány évvel későbbi könyvének, A SZÉP FOGALMÁ-nak ESSZÉ A BARÁTSÁG SZÉPSÉGÉRŐL című fejezete nőtt ki. Mindkettőjüknek hálával, egyikőjüknek baráti hálával tartozom azért, hogy hozzásegítettek saját gondolataimhoz a barátságról.

Lukácsy András

FOGD FEL JÁTÉKNAK

Önéletrajz, barátokkal*

A döntés

– Cavaliere! – harsogta Abody Béla barátom és volt iskolai társam már bent a szobában. A polgári illemnek tökéletesen megfelelő diszkrét kopogtatás után nyomult be a maga száznegyven kilójával – ámde teljesen mezítelenül. Két métert közelítő súlyos testét elől-hátul sűrű szőke szőr borította. Terjedelme miatt állandóan melege volt, és éjszaka nem tűrte magán a pizsamát. Reggel pedig időbe telt, amíg észrevette hiányosságait. Szép augusztusi délelőtt, és még nem vette észre. – Cavaliere! Megtaláltam a megoldást! – Epitetonjait kedves olasz operáiból válogatta. – Megtaláltam a megoldást! Kritikusok leszünk!

1950-ben történt mindez, a diktatúra vöröslő hajnalán. Húszévesek voltunk, pályaválasztás előtt. Csakhogy akkoriban ez egyáltalán nem ment könnyen. Mindketten az alávettettek közé számítottunk, származásunk a hivatalosan elítélt burzsoá réteghez kötött – ez volt az úgynevezett *egyebek* kategória –, őt talán kevésbé, mert apja jó nevű műegyetemi tanár (a műszaki értelmiségiek nem voltak *annyira* rosszak), igaz, hogy ez az apa előző évben váratlanul elhunyt. Ami engem illet, az idősebb Lukácsy városi főtisztviselő lévén, anyám pedig kisiparos, egy sírkőgyáros lánya – reménytelenebb helyzetben voltunk. Ennélfogva kitelepítésközébe fogunk kerülni, és öregeim emiatt nagymamástul el is hagyták a várost, visszahúzódva az anyai család piszkei kúriájának maradványai közé, így kerültem én jó barátomékhöz lakni – vagyis csövezni, ahogy akkoriban mondtuk, mert így romantikusabb. Korábbi lakásunkban maradni nem volt

* Részletek egy készülő munkából.

tanácsos, mert a deportálási gyakorlat szerint az épp keresett személy távollétében elvitték a leszármazót, a nagyit, minden különösebb aggály nélkül. Így mi a lakásunkat rábíztuk egy fiatal házaspárra, ismerősünk ismerőseire, akikről csak később derült ki, hogy kecskéek voltak a káposztáskertben.

Abodyéknál megmaradt a lakás, csupán egy szobájukat csatolták önként a szomszédéhoz, hogy a méret ne keltsen feltűnést. A maradékba is szobaurat fogadtak – engem –, a pénz is jól jött (már amikor került), a szobák is kelően fel voltak töltve, nem fenyegetett rekvirálásveszély. Béla épp egyetemét kezdte, édesanyja szerény nyugdíjából éltek, én pedig még be sem kerültem hasonló intézménybe, már a családi körülményeimre rákérdező első kérdőívrubrikánál elhasaltam.

Az elhatározás, hogy mivé kívánunk lenni, bizonyos értelemben önkéntes volt. Addigra már mindkettőnkéről kiderült, hogy van valamelyes képességünk a betűvetés műveltebb formáihoz. A jó ciszterci papok gimnáziumában, amelyet egy év eltéréssel látogattunk, önképzőkori csatározásaink egyik tromfja volt, hogy a nálam fiatalabb Abody előállt egy komplett Szabó Dezső-tanulmánnyal, ifjúkora kedvenc szerzőjének portrékísérletével. (Nem annyira gondolkozása, mint inkább stílusa ragadta meg: jó darabig annak támadékony iróniája, pamfletírózó humora határozza meg a jó Béla irályát.)

Az évjáratnak, amelyhez tartoztunk, volt egy óriási hendikepje. A pályaválasztás ugyanis, vagyis az irodalmi indulás éppen azokra az esztendőkre esett, amelyekben az új szocialista művészet legmegfelelőbb válaszdarabjait keresték, és pedig főként a fiataloknál. A szigorú tervgazdálkodás kezdete volt ez, amelyben a lélek mérnökeiktől szintén termelési regényt vártak, a falusi témában pedig a kollektivizáció dicséretét. Sem Béla, sem én nem tartottuk magunkat igazán méltónak erre a feladatra. Mindketten dilemmával kerültünk szembe tehát, amit igyekeztünk a magunk módján feloldani.

Én magam úgy voltam vele, hogy itt bizony előre kell gondolkozni ahhoz, hogy az ember jól tudjon dönteni. Most nyilvánvalóan valamiféle diktatúra következik. A kérdés az, hogy akarok-e ebben részt venni. Erre végül is megvolt a lehetőség – *annyira* azért nem voltam feketesegű, hogy ne csatlakozhassam, ha nagyon akarok. De hát ez nem lesz jó, gondoltam tovább, mert a dolog ízlésem ellen való, s még ha erőszakot tennék is magamon, a kényszeredettség feltűnik, hiszen egy bizonyos esztétikai színvonal felett nem lehet hazudni. Hát akkor? A pályádat nem lehet mindjárt hallgatással kezdeni, még ha csatlakozni akarnál netán a szülők passzivitásához. És különben is, ez a passzivítás előbb-utóbb deklasszálódáshoz vezet – akkorra bizony már láttunk egynehány ilyen példát –, és az is nyilvánvaló, hogy ez az osztályvesztés demoralizál. Füled mellé tűzheted akkor az elhivatottságérzést, bármilyen ígéretes kísérleted van is. Hát akkor hogyan kell csinálni?

Másfelől pedig az is nyilvánvaló volt – legalábbis számomra –, hogy ez a diktatúra a dolog természeténél fogva nem tarthat sokáig. Nézzük meg az európai parancsuralmi rendszereket – ha csak Napóleontól –, mennyi ideig húzták. Most legutóbb az egész hitleráj mindössze tizenkét esztendeig tartott, beleértve Európa leigázását, államformák átalakítását, az erőszakos intézkedéseket és a holokausztot. (Oroszország diktatúrája – az más, az Ázsiában van, ahol a hűbériség tovább élt, ott ehhez vannak szokva.) Úgy tűnik tehát, hogy a diktatúra nem hosszú távú intézmény, és az általa megkövetelt áttelepített élettempót és erőszakos stílust a megvilágosultabb társadalmak nem tűrik majd el nagyon sokáig. Így a részvétel Rákosi pajtás álkommunizmusában már csak azért is kockázatos, mert féltő, hogy az egész egy idő után az emberre dől. Te most húszéves vagy, folytattam a diskurzust önmagammal, tehát van valami esélyed arra,

hogy ezt a történelmi szakaszt túléléd. Minthogy vonzódásod a betűvetéshez egyértelmű, és alternatívája nem mutatkozik, egyet tehetsz csupán: megindulsz ezen az úton, de semmiképp sem a fősodorban – esetedben a szépprózában –, hanem keresel valami mellékágot, amely nem kíván éles döntéseket, és amellyel nem is vagy annyira szem előtt.

Mindez bizonyos kockázattal is jár persze, hiszen kitartást feltételez, lévén hosszadalmas türelemjáték. Te nem vagy fegyelmezett alkat (máig sem vagyok teljesen az), hát akkor most mi lesz. Az irány kijelöltetett, a többi az istenek térdén?

Ebben a lélektani pillanatban jött Abody javaslata: legyünk kritikusok. Hm. Kerülő útnak ez is megteszi, bár van némi kockázata. Az új irodalomhoz új kritikusok is kellenek, rendben. A bíráló státusa kiemelt, és nem alárendelt, ez is rendben. De hát egy ítéssel szemben is támasztanak igényeket, mi lesz, ha lefűlelnek? – Hát majd önkritikát gyakorolunk! – nyilatkoztatta ki Abody magabiztosan. – Ehhez alanyi jogunk van. Sőt, ahogy elnézem, még jó néven is veszik.

A döntés tehát jogerőre emelkedett, és komolyan is vettük. Béla nekifogott, és sorra vette az akkori irodalom kiemelkedő sematikusait, dilettánsait, és esztétikai érvekkel nevetségessé tette őket. Hogy, hogy nem, talált is írásainak fórumot. Így aztán hamar nevet szerzett, és nem bukott bele. (Belebukni majd akkor fog, amikor kötetbe gyűjti írásait a forradalom *előtt*, s a könyv megjelenik a forradalom *után*, hogy beleszaladjon a retorziót követelők husángjaiba.) Magam néhány tétova, de nem eredménytelen kísérlet után megpróbáltam egy méretes lécet átugrani. Történt ugyanis, hogy már az első bizonytalan olvadási kísérlet jegyében megjelent egy friss irodalmi folyóirat, az *Új Hang*, és nyomban kritikai pályázatot írt ki. Nem is a legrosszabb szovjet író, Kazakevics nemrég megjelent kisregénye volt az elemzésre váró feladvány, a CSILLAG, és mellette egy szabadon választott mű bírálata. Az íróról volt Lukács Györgynek egy nagyobb tanulmánya, ezt választottam kiindulási pontnak. Szabad témaként pedig Illyés Gyula szintén nemrégiben publikált szerelmesvers-csokrét. Hogy történt, hogy nem – megnyertem az első díjat. – Csak azt nem értem – mondta Fekete Sándor, a lap szerkesztője –, hogy miért írod az első elemzést a marxizmus–leninizmus eszköztárával, a másikat pedig könnyedebb, impresszionista stílusban. Valami olyasmit válaszoltam, hogy ki akartam próbálni magamat különféle megszólalási módokban, és a költőhöz az illet jobban – és lenyeltem az igazságot.

(Nemcsak Fekete értette félre a tanulmányt, hanem alighanem más is. A kétezres években nyomtatásban is megjelent egykori titkosszolgálati jelentések rendre besorolták a pályakezdő írókat. Hát engem a marxista kritikusok között emleget az egyik, de azért megfigyelésre érdemesnek tart.) Az egykori jelenben az út mindkettőnk előtt járhatóvá vált, Béla nagyobbat lendült az ítései pályán (rövidesen az ugyancsak frissen alakult Magvető szerkesztője lesz), én valamivel kisebbet, viszont egy idő után – hogy azért történjék valami kedvemre való is – választottam egy másik publikációs terepűt is, a kultúrhistoriát. Megtehettem, gimnáziumunk jól felkészített.

Ez a terület régebb óta vonzott, és megfelelt alkati-öröklött konzervativizmusomnak. A közvetlen tárgyválasztás pedig akkori társas kedvtelésünknek – a szellemi játékoknak. A játék: nos, a fiataleknak ez az örökös kihívása a mi köreinkben különös módon realizálódott. A kamaszkor polgárpukkasztó tréfái minket is vonzottak, csak hogy bizonyos politikai felhanggal. Tizenhat évesen csapatba verődve szovjet katonai menetdalokat énekeltünk a lágymányosi polgárházak közt, az éjszakai utcákon, s az ablakok elsötétültek.

Később pedig untig űzött barkochbáink, kicsoda micsodáink tárgya, sőt kártyacsatáink hangulata körül is ott lebegett a renndel való szembenállás aurája. A stílus! A tárgyválasztás! (A még eltévelyedéseim innen levő Csurka István jól megírja majd ezt a *KI LESZ A BÁLANYA?* című drámájában.) Nos, ilyen módon aktuális motivációim is volt ahhoz, hogy játékokról írjak, s miután kiderült, hogy a legtöbb szellemi időtöltésnek a gyökere a történelem mélyébe nyúlik, és ilyen minőségében teljesen feldolgozatlan, könnyen adódott számomra egy terület, amelyben szabadon grasszálhattam. Tettem is néhány évtizedig, és mivel szűz terület volt, még sikerem is volt velem, tetejébe ezeket az írásaimat fordították a legtöbb nyelvre, még japánra is. És végül a szűkebb szakma legfőbb plecsnijével kitüntetve hagytam abba.

Abodynál a folyamat bonyolultabb lesz, és drámaibb. De ami engem illet, egyelőre nagyon jól megvoltam azzal, hogy az irodalmi élet kritikusként jegyzett, aki néha könyveket is publikál, és számításom végül is bevált. Pénzkereső foglalatosságom az irodalmi kritika volt, publikáltam folyóiratoknál, lapoknál, és egy idő után – nos, olykor nehézséget is hozó idő után – rendszeresen megéltem ebből.

Mint hogy az egész számomra kellemes elfoglaltság volt, de nem életbevágóan fontos – etikailag ellenőrzött tevékenység, de nem üdvösségügy –, így elértem, hogy mindig volt feladat, de mindig tudtam valami distanciát tartani magam és az aktuális feladat között. Pontosabban is fogalmazhatok: személyem és a környező élet, a mindenkori jelen idejű történelem között. Ez bizonyos értelemben artistamutatvány volt, de nem életveszélyes, és reménykedtem, hogy végbevihető.

A dolog aztán fontosabbá vált az életemben, mint gondoltam. Ez tette lehetővé ugyanis a distanciózást és azt, hogy nem voltam az aktuális napi történések rabja. Hogy kívülről tudtam szemlélni az eseményeket. Nem baráti környezetben ez igen fontosnak bizonyult.

És tartozik ide még egy dolog. Véletlenszerű, de mégsem az. Valahol írtam már, hogy gyermekkorom gyengéd ifjúsági regényei után kamaszkoromban éhesen vettem rá magam a klasszikusok és ezen belül is az angolszász irodalom jeles szerzőinek munkáira, melynek kulcsdarabjait az előző rendszer nemigen terjesztette. A többi közt kezembe került a tisztos amerikai szindikalista, Upton Sinclair azóta méltatlanul elfeledett regényfolyama, amelynek főhőse az ifjú üzletember, Lunny Budd egyszer olyan feladatot kap a mindenható papától, ami neki kissé kényelmetlen, mert nem viszi a kiválasztott életcélja felé, és morálisan is aggályos. Elpanaszolja ezt szeretett nagybátyjának, aki megpróbál neki segíteni. Többek közt ad egy bölcs tanácsot: „*Fogd fel, fiam, játéknak, és tartsd be a szabályokat!*”

Ez a figyelemre méltó metodikai útmutató már akkor megragadt bennem, amikor először olvastam. Most újra felmerült: lehet, hogy itt van az életviteled kulcsa?

Eltöprengtem rajta. Láttam a benne rejlő morális buktatót, és tudtam, hogy a gyakorlatban ezt a technikát csak nagyon ellenőrzötten szabad alkalmazni. De elfogadtam modus vivendinek. Így aztán életem első nagyobb felében könyvpublikációim csupán játékról szóltak, de életem egész folyamán magam is játszottam. És ez nem volt tőlem idegen.

Így történhetett aztán, hogy amivel eredetileg kezdeni akartam, az első szépprózai jellegű munkámat éppen hatvanéves koromban, 1990-ben, a rendszerváltáskor jelentettem meg. Úgy adódott, hogy ez az írás baráti találkozásaim egyik alanyának, Angyal Istvánnak, a forradalom legendássá vált mártírjának életrajzi regénye volt. Az első írás, amely '56-ról a rendszerváltás után megjelent.

Amúgy ez az attitűd, az életjáték, még egy nem várt előnyhöz juttatott. Megadta számomra a tényleges kívülállást. Pontosabban a bent levés és a kint levés közötti választás lehetőségét. (Amivel nehéz időkben olyan sok alkotó küszködött. József Attila is: „*ügyeshkedhet, nem fog a macska / egyszerre kint s bent egeret*”). Ez a különös létállapot megengedte, hogy a történéseket, még ha történelmiak voltak is, egyszerre tudjam belülről mint résztvevő és kívülről mint szemlélő megfigyelni. És bizony éltem is ezzel a lehetőséggel.

Óriási hasznomra volt: megtaláltam ugyanis a kedvemre nem való rendszerek elviseléséhez szükséges túlélési módszert is.

Milán bácsi

Élt még egy személy, aki fiatal éveimre – életemre – nagy hatással volt. Nem csak esztétikai nézeteiből profitáltam, de világlátásának praktikusabb oldalairól is, az életben való mozgás dolgában.

Füst Milán.

Találkozásunk véletlenszerű volt, és mégsem az. Figurája ugyanis jelentős helyet foglalt el a háború utáni irodalmi életben. Ő volt a *Nyugat* nemzedékének legnevesebb túlélője, az egyetlen, aki a kemény magból az indulók közül megmaradt. Kosztolányi és Karinthy a harmincas években halt meg, Móricz és Babits a negyvenesek elején. Élt még persze Szép Ernő – a zsidózó idők után összetörten. (Szép Ernő voltam – így mutatkozott be a háború után.) Élt még Nagy Lajos, publikált is – és fél szemmel leste, mivé lesznek eszményei. Lassan keserűvé vált. És hát persze Tersánszky, az örökifjú, aki most is a maga megszabta marginális térben mozgott, a kommunisták nem szerették. Füst azonban élő halhatatlannak számított, díszvendége volt a koalíciós időknek, 1948-ban az első Kossuth-díjasokkal kapta meg a kitüntetést, s ezzel egyidejűleg meghívták az egyetemre. Igaz, ebből az ötvenes évekre egy szerény szemináriumi szoba maradt a Gólyavárban.

Ő ettől is boldog volt. A tényről magától, hogy előadhat a fiataloknak, hisz egész életében szenvedett a nyilvánosság hiányától.

Generációjában ő volt a nagy meg nem értett. Verseit a szakma értékén becsülte, olvasótáborában azonban csekély volt. Drámáit pedig ekkora szerencse sem kísérte: a két háború között úgymond népszerűbb színművekre volt igény. „Élete fényessége”, a IV. HENRIK KIRÁLY a maga veretes nyelvvel nem kellett a színházaknak. Amikor Bárdos Artúrnak egy gyöngécske vígjátékot le kellett vennie a műsorról, Füst Milán meg is kérdezte tőle: Mondd, te csak limonádéval akarsz megbukni, remekművel nem? Majd amikor a hatvanas években a IV. HENRIK-et bemutatják, fényesen kiderül, milyen igaza volt.

Nagyregényét, a FELESÉGEM TÖRTÉNETÉ-t hat esztendeig érlelte, csiszolhatta. A második háború idejére készült el, de az akkori olvasóközönség nem ilyenre vágyott. Később majd Nobel-díjra terjesztik fel érte.

Óriási vágy volt tehát benne önmaga megmutatására, zajos nyilvános visszajelzésre. Gondolom, ezt hívják sikeréhségnek. A fél életében visszahúzódónak tűnő ember a pódiumra vágyott, de legalább a katedrára. És most itt volt a lehetőség.

Amikor aztán az ötvenes évek elején szemináriumát ténylegesen megkezdte, az nyomban óriási feltűnést keltett. Nemcsak személye miatt, de mert akkorra a jelentős előadók egy részét letörölték a katedráról. A történelmi materializmus jegyében fogant új nézetek pedig nem voltak igazán népszerűek. Az új csillag – ő is kemény viták keresztültűzében – a száraz és nehézkes Lukács György volt, amúgy okos ember, de unalmas,

mint a bűn. Mármost ebben a helyzetben érkezik egy nagyszerű ember, aki szabadon és lendülettel prelegál, és pedig nemes szöveget mond minden megkötés nélkül. A háborúban állítólag elveszett Esztétikáját fogalmazta akkor újra, és arról is beszélt. Méghozzá érzékletesen, mert széptani nézeteinek középpontjában az érzéki szép állott, és ezt akarta ő a gyakorlatban is megjeleníteni.

Mondanivalóját egy Hamlet-elemzés keretébe sűrítette, de micsoda lenyűgöző elemzés! Jómagam, a rosszul memorizáló tanuló még ma is jeleneteket mondok el betéve az ő szavai nyomán, sőt kísérő megjegyzéseivel a Shakespeare-drámából. („Polonius, az a tökkelütött talpnyaló!”) A szellemi életben divattá vált a Füst Milán-szemináriumokra járni, melyek nyitottak voltak azok számára is, akiket egyébként már nem engedtek az egyetem közelébe. Nemzedékem szinte minden fiatal intellektusa ott szorongott előadásain.

Ő pedig a megtalált pódium birtokában boldogan, széles gesztusokkal és nagy elokvenciával mondta a szövegét. Szerepjátszó készsége ebben a helyzetben is vitathatatlan volt, és lám, most itt a lehetőség lenyűgözni a nagyobb közönséget. Akkor már, hetven év körül, betegeskedett is, és valami gerincbaja miatt nehezen járt. Ezt a hatalmas embert felesége vagy alkalmi rajongók támogatták a katedráig. Ott azonban felállt, hosszú, lobogó kezét fölemelte, hogy nyomatékot adjon mondatainak. De erről legyen elég ennyi.

Nagy személyiség volt egy elszemélytelenítésre törekvő korszakban. Rákosi-idők. Ennek megfelelően fogadták vastappsal, rajongással. És ő ezt méltányolta – fürdött a sikerben. Leghívebb női csodálói közül rendre kiválasztott egyet, akit aztán az első sor jobb oldalára ültetett, és ha egyszer túlságosan elkalandozott a részletekben, abban a kegyben részesítette, hogy tőle kérdezte: Hol is hagytuk el, *Marika*?

Nekünk akkor eszünkbe sem jutott, hogy milyen hatással van ez a találkozás őrá magára is. Ami eddig úgy hiányzott, végre: pódium! Végre meg tudom mutatni magam! És lám, sikeres vagyok!

Hogy is van ez? Addigra ugye az előző korszak legendás figurái nagyrészt kihaltak vagy elhallgattattak. Az ő személye körül fogyott a levegő. Akik még megvoltak, azokkal ez a sérülékeny és sértő hajlamú ember így-úgy már összekülönbözött. Egyedül maradt. S most, íme, itt a rajongók tábora. Utóbb jöttem rá: időskora nagy lehetősége volt, hogy új társakat találjon magának. És pedig bennünk, fiatalokban. Elhatározta tehát, hogy e körből keres partnereket. Rafinált eszközökhöz folyamodott. Kírt például közöttünk egy esztétikai pályázatot. – Minden aranyam azé legyen, aki a legjobban megoldja! – így harsogott. Persze valamennyien nekiveselkedtünk. Az aranyakat nem gondoltuk egész komolyan, de hát egy egyetemi tanár gazdag ember, mit lehet tudni... Pályázatok dolgában úgy látszik, szerencsés vagyok, ezt is megnyertem. Legalábbis ő úgy mondta. Kicsit levont az értékelés súlyából, hogy utóbb másoknak is mondta ugyanezt. De meghívott magához.

A feladattal tulajdonképpen szépségeszményének érzéki meghatározottságát akarta belőlünk előcsalogatni: a művészetnek a vegetatívára ható oldalát. Hamletet apja szelleme magához hívja a vár fokára, és mindig tovább és tovább. Színpadi társaihoz hasonlóan a zsöllyében ülők is szorongani kezdenek, nem fog-e lezuhanni onnan. Namármost. Mi mindannyian tudjuk, hogy *nem* fog lezuhanni, hiszen akkor miről szól a darab. Nem zuhanhat le, hiszen végre kell hajtania apja parancsát, a bosszút. De *nem* zuhanhat le azért sem, mert tudjuk, a színésznek holnap is el kell játszania a szerepet. És végül *nem* zuhanhat le, mert az egész csak irodalom, fikció, kitalálás. Mégis izgulunk mi nézők is

estéről estére, hogy mi történik most már ezzel a szegény Hamlettel. Itt van – íme, a kérdésének lényege. Tessék nekem erre magyarázatot adni, uraim!

(Kérdése azóta minden Hamlet-előadáson felmerül bennem. Láttam egyszer a dubrovnikai nyári játékokon egy produkciót az óváros menti öbölben, a sziklaszirten álló Lovrijenac-erődben. Éspedig ténylegesen a régi vár fokán. Ahol a kérdés a valóságok valósága volt. Izgultam bizony.)

Akkor azonban nem is nagyon gondolkoztam a válaszon, hanem írtam, ami a legkézenfekvőbbnek tűnt, vagyis azt, hogy a néző könnyen belemegy a játékba, mert *vágyik* az izgalomra. Azért ment el a színházba, tiszta sor. Aztán kiderült, hogy a feladvány szerzője lényegében ezt a feleletet várta.

Nos, attól kezdve bejáratos voltam hozzá, mondjam azt, magához emelt. És ebből igen sokat nyertem. Nem csupán az esztétika, hanem az élet tudományában is.

Nem is elsősorban a tanácsok révén, amelyekkel a huszoneves az ő zsúfolt tárházából gazdagodhatott, inkább megfigyelés útján, amelyekre e gyakori látogatások során tehetett szert. (Ha két hétig nem voltam a Párizsi utcában, már telefonált: mi van veled, te fiú!) Mindenekelőtt személyesen is rájöttem, hogy óriási alakoskodó. Persze, mert arra kényszerült. Ez az ember jött valahonnan a hetedik kerület mélyéről, apja bizonytalan egzisztencia és lump alak, a szerb király mulatópajtása (e nyelvből való a Milán név, tetejébe a másik keresztnéve a Konstantin volt), és végül el is tűnt a család életéből hamar. Anyja kegyelemből trafikjogot kapott, szűkösen éltek ebből, s hozzá még egy Dohány utcai üzlethelyiséghez ragasztott hátsó szobában. Ez a mama némettel keverte a magyart, vagyis még csak tisztességes anyanyelvet sem tudott adni a fiának. Hohó! Miért is kellett azt a gyönyörű stílromantikus nyelvet kitalálni? (Meg Szomorynak a magáét?) És újra és újra átírni a nagyregényt? A mama amellet gyanakodva figyelte Milán fia érthetetlen irodalmi próbálkozásait. Még akkor is, amikor ez a fiú már tisztas tanári állást is vállalt, és az irodalmi körök becsülték. Nos, kérem, ezzel az érzelmileg is és egzisztenciálisan is tisztázatlan helyzettel kellett szembenéznie Fürst-Füstnek – az irodalmi sikereknek tehát már csak emiatt is hamar meg kellett volna érkezniük. Ám azok szerényen csordogáltak. Ott állt azon a híres nyugatos fotón a többi közt, a zongoránál, de csak a második sorban.

Ez az ember tehát örökös szerepzavarban élt. Méltányolták ugyan a belterjes irodalmi életben, de a nagyközönség kegyét sohasem érte el. Ne legyünk hipokriták, sok jelentős író – Móricz! – azért kísérletezik színdarabbal *is*, hogy a sikert saját szemével láthassa, fülével hallhassa. Neki ez nem sikerült. Hogy ebből mennyi belső sérülés származhatott, azt csak közvetve sejtethjük, és néhány ritkás, bizalmas vallomásából. Számára az élet öregkorában hozta meg a sikert, de most itt volt, kétségtelenül. Csüggedt pillanataiban figyelmeztettük is erre. Mire ő: „Hanem most meg minek? Az anyám már meghalt.” – Ezt mondta ilyenkor keserűen, nyilván az elszalasztott bizonyítási lehetőségre gondolva.

Nem csak én jártam hozzá, más fiatalok is. Fürdött a népszerűségben, hagyta, hogy elvigyük magunk közé, ő maga házikoncerteket szervezett tágas lakásában. És vénségére megnyílt, amennyire egyáltalán még képes volt erre.

De nem tudta megtagadni magában a színjátszót. Imádta a szertartásokat. Hogy ő most kegyet gyakorolhat. Sokan leírták, de nem tudom elkerülni én sem: hogyan fogadta a kisasszonyokat. Mert a tanítványok – persze mindenekelőtt felvágásból – elvitték hozzá szép kedvesüket is. Akiket a Tanár Úr – így kellett szólítani – eleinte észre sem vett. Majd egy idő után enyhülten feljük fordult. – Hát a kisasszony kicsoda? –

kérdezte. – És mit tanul? És tudja-e, hogy milyen a szép vers? Na, mondja el hamar! – A suta válaszként megpirongatta őket, aztán: – Most mondja szépen utánam, hogy édes, kedves Milán bácsi. – Most mondja el szebben! Most jó. Megcsókolhatja a kezemet! – mire a szólított első zavarában meg is tette ezt, s utána nyomban: – És most a számat! – És ezt még komolyan is gondolta. Öregkori, alig titkolt férfikitöréseinek számos példáját őrzöm. Elkerülhetetlen, hogy egyetlenegy el ne mondjak belőlük.

Volt neki, akkor még kéziratban, egy nagyobb tanulmánya, amely szexuálpszichológiai gondolatait foglalta össze. Lényegét tekintve nehezményezte a monogám házasságot, de mivel jobbat nem találtak ki, tudomásul vette azzal, hogy időnként a monogámiát elhagyni nem csak szabad, de kötelező is, mégpedig a házasság érdekében! Léven minden ember természettől poligám lény. S felhoz a dolgozatában példának különböző természeti népeket, ahol ez a szisztéma megvalósult. Ezt addigra már többször hallottam tőle.

Mint hogy bizalmába fogadott, még napi dolgairól is tudtam. Például arról, hogy környezete tanácsára el akarja cserélni a szép belvárosi lakást, hogy valahol a zöldövezetben jó levegőn lehessen ez a székhez kötött férfi. (Felesége és egyben önként vállalt szolgálattevője, mindenese, Erzsébet néni – rossz nyelvek szerint Milán néni – tolt.) Egy mérnököt szerződtetett, hogy találjon neki megfelelőt. És most egy napon azzal fogadott: – Ide fog jönni az a mérnök úr, most nem hivatalosan, de hogy elhozhassa magával a feleségét is, be akarja mutatni. Hamar kitesszük a szűrűket, te csak várd meg nyugodtan. – Rövidesen csöngetés, és belép egy jól szituált, elegáns (az ötvenes években elegáns!) szépasszony, még innen a középkoron. S mindjárt elmondja, hogy férje nem tudott jönni, mert váratlanul beutalót kapott a Balatonra, s ezt nem akarta lemondani. Ő azonban itt van, mert megígérte, és azzal folytatta: nem örül ennek a szólóbeutalónak, attól fél, hogy a férje talán valami kalandba bonyolódik azalatt. No, több sem kellett Milán bácsinak. Felült az ágy szélén – látogatóit is így fogadta többször, elegáns pongyolában, de a megvetett kanapé szélén ülve –, és kifejtette idevágó elméletét. És a végén – tudja meg a szép hölgy, a házasságuknak is pont ez tenne jót, a változatosság! Maga is akkor járna el helyesen, ha azalatt valami alkalmas kalandba bocsátkoznék, mindjárt nem várná haza olyan rutinszerűen és unottan a férjét.

S azon nyomban meg is hívta a szépasszonyt vacsorára. Mire az szabadkozott, hogy késő este nem szeret egyedül az utcán. – Itt van ez a fiatalember, majd elkíséri – válaszolta az öregúr fenn, én meg még bosszankodtam, hogy mit intézkedik a dolgomban. Aztán, én hülye, még jobban bosszankodtam, hogy az utcára kerülve az utolsó busz az orrunk előtt ment el. Szerencsére a hölgy Budán lakott, irányban. Azám, csakhogy kéretlen partneremben működött az imént kapott tanítás. Szó szót követett – tőle tanultam meg a prima vista kifejezés értelmét –, s mire a Kosztolányi téren bementünk a kapun, már csak azt vettem észre, hogy másnap délben jövök ki onnét.

Amikor néhány hét után újra a Párizsi utcába kerültem, azt gondoltam, elmesélem neki a kalandot, hadd mulasson. – Emlékszik-e arra a látogatóra, akivel a múltkor együtt voltunk itt? – Nem, fiam, emlékeztess csak! – Hát az a szép mérnökné. – Igen, igen, valami rémlik... – és tette a töprengést. Elmondom neki a történetet, hogy majd milyen jót nevet a végén. Ehelyett – de hát fiatal voltam még! – váratlan dörgedelmet kaptam: – Te csirkefogó, hát hogy képzeled azt, hogy az én kedves vendégemmel így bánj? Hát ezt tanultad nálam, te hálátlan fiú? – Látszatdörgedelem volt, de azért mutatta a lényegét: ez a már az ágyát elhagyni is alig bíró öregember a múltkori retoriká-

jával nem csak úgy öncélúan akarta ám lenyűgözni a szépasszonyt: bizony dolgozott benne a kipusztíthatatlan férfi is.

Egyike azoknak a tanulságoknak, amelyeket tőle szereztem – és nem tagadhatom meg öregemberként sem.

A rengeteg tanulság közül, amivel valóban gazdagodtam, vegyünk ki még egyet, és talán a legfontosabbat. De az nem lesz ilyen vidám.

Segítője végül szerzett neki egy lakást a Rózsadombon, Bókay János lakott benne valamikor. Amikor még csak javaslat volt, Milán bácsi azzal fogadott: – Hozott nekem ez a mérnök úr megint egy ajánlatot. Nagyon szép hely, méltó is, tágas is, és engem a konyhaajtón át ki lehetne tolni a kertbe. De nem tudom, valahogy mégsem tetszik a dolog, nem tetszik... Van valami rossz érzésem... – Látszott rajta, hogy aggálya megalapozott. Rá is kérdeztem: – Miért, talán túlságosan drága? – Nem, ma már ki bírnám fizetni. – Hát akkor mi nem tetszik benne, mondja el nekem! – Elütötte a kérdést, másról beszélt. Foglalkoztatott azonban a dolog, és később visszatértem rá: – Hát végül is miért nem? – Tudod, az úgy van – válaszolta végül nagyon nehezen –, hogy bérházban mégis könnyebb. Ott jobban elvegyül az ember. És ha van egy jó házmester, az még meg is tudja védeni...

Őszintén és nagyon megdöbbsentem. Itt ül ez az öregember az élete végén. A *Nyugat* utolsó élő nagyja, friss Kossuth-díjas, látszólag teljes társadalmi megbecsülésben, és mégis... Jaj, istenem! Mindennek ellenére attól tart, hogy egyszer a vallása miatt (mind-egy, mi miatt) bajba kerülhet. (Pedig amúgy nem vagyok zsidós, mondta egy más alkalommal ez az ószövetségi prófétákhoz hasonlatos aggastyán a témáról beszélvén.) Sem azelőtt, sem azóta nem kaptam a mássággal kapcsolatos félelem zsigeri beágyazottságáról ilyen eklatáns bizonyítékot. Azóta tudom, és egy életre. Azóta vagyok a társadalomban abszolút keveredéspárti, a türelem megszállottja.

Több történettel nem szolgállok. Az öregúr valóban nagyon szeretett – mondom én idősebben, mint amikor ő meghalt. De hát saját felmenőimtől sosem kaptam ilyen közvetlen érzelmnyilvánítást, nálunk otthon nem volt szokásban. A polgári illem – vitathatóan persze – több távolságtartást írt elő. Ő viszont éppenséggel kíváncszott rá, hogy szüleimet is megismerje. Ezért alkalmilag ki is vittem Pizskére, a családi kúria maradványába, ahol ők akkor éltek. – Úrias! – mondta, amikor körülnézett, és több kommentárt nem is fűzött hozzá. De ebben a megjegyzésben ott volt egy alig érzékelhető felhang, amit talán így fordíthatnék le: de jó lett volna, ha valaha én is így élek.

És itt álljunk meg egy pillanatra. Most kell elmondanom, ahol a kontraszt annyira éles. Karakteres polgári környezetből bújtam elő, s ezt éppen itt, a kúria maradvánának impresszionáló környezetében nem lehetett letagadni. De talán magatartásomban, viselkedésemben, beszédmodoromban is visszacsillant valami. Sokszor kerültem olyan helyzetbe, amikor ismerőseim, beszélgetőpartnereim reflektáltak erre. Hogy is van ez? Az osztályharcelméletek a történelemben látványosan megbuktak vagy megbukóban vannak. Ami azonban nem jelenti az osztálykülönbségek eltűnését. Ezt pedig mindenki másként éli meg. Van, aki gyűlölettel a másik kaszt iránt (amelybe pedig titokban vágyik). Van, aki jól-rosszul leplezett irigykedéssel. Értelmes ember persze titkolja ezt, de ha a szemben álló jól hall – nem a szavak elsődleges értelmét, hanem rejtett tartalmát –, rájöhet a rosszul titkolt vagy elharapott mögöttes gondolatokra is, vagyis erre az amúgy igen természetes irigykedésre. Sajátos helyzetem a világban abból is fakadt, hogy semmiféle közegben, amelyben mozogtam, nem tartottam szükségesnek magamat

álcázni és mást mutatni, mint ami a valóság. Az a bizonyos kívülállás, amelyről már írtam, ezt lehetővé tette. Érdekes volt megfigyelni a velem szemben állók reakcióit: többnyire méltányolták az őszinteséget, és ha volt rá ok, ebben az ímént jelzett másodlagos formában nem is titkolták felismerésüket, hogy íme, egy ember, akin látszik, hogy hagyományokkal bíró, rendezett körülmények közül került elő.

Volt persze ellenkezője is – a méltánytalan ellenézés számos változata. Ebben is akadt mulatságos eset. Fölöslegesen elvégzett jogi egyetemem befejeztekor, 1954-ben, a tanulmányi osztály egy munkatársával beszélgetve, már nem tudom, milyen apropóra ezt mondta: – ...Pedig amúgy hálás lehetnél nekem, hiszen legalább három feljelentést fektettem el, ami a személyedet érte. – Miféléket? – Azt közölték velünk, hogy nagybirtochosok voltatok, legalább ezeröttszáz holddal. – De hát ez ténybelileg nem igaz, és ellenőrizhető! Miért nem néztél utána? – Mert úgy nézel ki, mint akire ez vonatkozhat – mondta a kolléga, mire széttártam a karomat, hogy ezen én nem tudok segíteni.

A demokrácia legnagyobb kihívása a mi viszonyaink között nem is csak a társadalmi berendezkedés mibenléte, de az is, hogy meg tudja-e szüntetni az emberek közt azt a differenciát, amelyet a sok évszázados úr-szolga viszony ültetett el a zsigereikbe. Azt a rejtett különbségérzést is, amely a zseniális Füst Milán és a taknyos polgárfijonc között az utóbbi javára felmerült.

Amikor a IV. HENRIK KIRÁLY-t a Madách Színház végül bemutatta, s őt még eltámogatták a díszpáholyig – előzőleg rengeteget ült együtt Gábor Miklóssal, hogy instruálja –, az óriási vastapost, amely a személyének is szólt, állva fogadta, és kezével enyhén intgetett. Ötven évet várt erre a pillanatra, gondoltam, magam is őszintén meghatódva.

Akkor jöttem rá, nagyralátó süvölvény, hogy én is szeretem ezt az embert.

Fejes Bandi – avagy az egzisztencialista halála

Életének második, már csendesebb korszakában voltunk együtt sokat: meleg és közeli barátságunk vele és Balázs Évával emlékezetes epizódja volt az életemnek, és bizony sokat profitáltam belőle. Amikor élete fénykorának színházak és tévéfölvételek, filmstúdiók között eltöltött „mulató” korszakát élte, nem voltam mellette, erről csak halomásból tudok, főként az ő önironikus elbeszéléséből. Az én időmben már visszavonult, még az örökké áldott Józsefvárosból is elköltözött: két jó embere, a Ruttkai–Latinovits pár kommandált neki egy öreg házacskát a Svábhegyen, oda húzódott vissza. Egyre távolabb az emberektől, szinte megtagadva a kort és a környezetet.

Megtagadva – morális okokból. Rühellte a széthulló időt, amelyben élt (a jelző az övé), és amely nem ismerte az erkölcsöket, sem a mindennapit, sem azt a mélyen emberit, amelynek bölcsője valahol a felvilágosodásban, a polgárosodásban rejlett. Az embert mindenestül egy világba vetett esélytelen létezőnek tekintette. Dolgozószobájában egyetlen kép függött, Albert Camus kinagyított fotója.

Amit egzisztencializmusáról írtak, ennyiben érvényes: kereste az emberi élet értelmét, és nem bírta felfedezni. Különösen abban a korban nem, amelyben élt.

Pályája minden tekintetben különös volt. Indulásakor hosszú ideig a munkásírók ünnepelték benne, merthogy valóban állt az esztergapad mögött. De már első jelentős művét, a később harmincnál több nyelvre lefordított ROZSDATEMETŐ-t is a szűkebb szakma ünnepli felhőtlenül, a hivatalosságban döbönt csend fogadja, majd zajos viták következnek. Már az értelmezés első rétegénél is megakadtak: van itt egy virtigli munkáshős (olyan, amelyet szeretnénk), ez a hős azonban gyilkol. De hisz ez ellentmond a

pozitív társadalomlátásnak. Hogy lehetséges? Nem vették észre, hogy ebben a szimbolikus cselekedetben egy egész réteg kiüttlanságáról van szó – áttételesen a szocializmus eszméinek csődjéről. A munkásosztály nem a nagy összeborulást keresi forradalma győzelmében – a munkás az egyszerű jólétet keresi, a civisélet minimális áldásait, az istenért! De legalább valami kispolgári látszatjólétet.

Amúgy Fejesnek valóban szüksége volt az úgynevezett szocializmus működésére: olyan rétegről ír (mert ilyet ismert), amely csak most mutatkozhat meg, miután a polgári világot fölüle legyalulták. Éspedig azt a jellegzetesen világnézet nélküli szolgáreteget, amely addig az uraság világát támogatta, és belőle élt, gondolkozását, erkölcsét majmolta. Ez a szociálisan besorolhatatlan kisegzisztencia – a szolga –, nos, ezeknek a tétova lelkeknek gyülekezete volt írásainak alapmasszája.

Az *altiszt*, ez az emblematikus figura, aki látásmódját fölöttesétől kapja, s most a főnök eltűntével partra vetett marad, s megpróbál a maga elmosódó családi emlékeihez visszanyúlni. Hábetler Jánosnak, Pék Máriának is megvoltak a valamikori kevésé eligazító emlékei: a brügecsi bor és a rántott hal. Az őket követő nemzedékben már volna kitörési vágy, de erről az alapról csak konfekciómegoldások szülehetnek, a törekvés szükségképpen anarchiába torkollik. Ifjú Hábetler gyilkos lesz.

Íme, az alapélmény: az alávetett réteg, melynek önérzetéből még egy tisztességes forradalomra sem telik. (Iszonyú társadalomkritika!) A fiatalabbakból is csupán csavargó, szélhámos lesz, alkalmi kompániák kriminalizálódó tagja. Az igyekvőbbekből is csak valami apró vacogó vágyacskára telik, mondjuk egy árusbódéra a Teleki téren, amíg a szél azt is el nem sodorja.

Valóságábrázolás ez a javából! Figuráit Fejes a Józsefváros külsőbb rétegeiből merítette, amelyhez egykor maga is tartozott, s amelyből csak néhányan emelkedtek ki. Ezekhez aztán mindhalálig ragaszkodott: egy Mándy Ivánhoz, egy Garas Dezsőhöz, egy Koltai Lajoshoz. A Mándilihoz, a Színészhez, a Sutyihoz.

Ő lehetett volna a rendszer igazi művész hőse: a munkásból lett író. Az is hogy lett azonban? Úgy, hogy a kis szabó fia követve a józsefvárosi kölykök örökös kalandvágát, a háború után minden cél nélkül külföldre szaladt, itt megtanulta az élet keserves oldalát, bányász volt Franciaországban, Belgiumban, olcsó szobák és olcsó szerelmek vándora, s amikor aztán megelégette a hányatott életet, és hazajött a szabadnak mondott hazába, itthon az első élménye az volt, hogy a határon elvették az útlevelét. Hát ilyen ország ez is? – kérdezte, és megfordult ismét, neki a határsávnak. Persze lefogták, internálták, és amikor Kistarcsáról szabadult, kiosztottak neki egy segédmunkási állást. Később különös kegyként elvégezhetett egy tanfolyamot, az esztergályosít. Hát így lesz valakiből munkásíró az ötvenes évek Magyarorszáján.

De nem az életrajzát mondom, hagyjuk is abba. Folytassuk ott, hogy kivételes tehetsége kezdte kiemelni az alvilágból. Jomagam Angyal István „cirkuszkocsijában” ismerem meg, itt még leginkább csak kártyázott. Nem is kerültünk közel egymáshoz egész addig, amíg ’58-ban kivégzett közös barátunk árván maradt fiával el nem kezdtem foglalkozni. Az életemet végigkísérő jó barát, Sánta Ágnes Angyalnéból már korábban Abodyné lett, nos, itt nevelkedett a gyerek, és én év vége táján úgy gondoltam, indítok egy kis gyűjtést a barátok közt, kerüljön a fiúnak egy jobb kabát vagy a vágyott zene-szerszám a fenyőfa alá, végül is az apja rám bízta. Ezen a ponton Fejes felkapta a fejét. Politikusabban gondolkozott, és úgy ítélte, hogy saját szabadságomat kockáztatom ezzel a gyűjtéssel. Való igaz, én is találkoztam később történetekkel, amelyek hőse valami

effajta újkori fehérsegély-ügyön bukott el, de az igazat megvallva, akkoriban eszembe sem jutott – tettem, amit a józan eszem diktált. Fejes Bandi fantáziájában azonban forradalmi hős lettem.

Barátságunknak volt még egy kovásza, nehezen írok erről. Az „alsóbb néposztályok” szemében – amelyekhez Fejes magát dacos öntudatból mindvégig sorolta – a kitörési lehetőség tehát egyedül a polgárrá válás lehetett. Szocializmus ide vagy oda. Engem pedig mindenestül polgárnak tekintett, akinek nézeteivel maga is azonosulni akart. Sok tulajdonságomért korholt, ezt irigyelte. Ha valamiért nyomatékositani akarta személyemet, azt mondta rám, „az a ciszteres”, amivel egyszerre karikírozta a hivatalos ideológia klerikális reakcióját (ami nem voltam) és a potenciális polgárt, amivé magam is válni szerettem volna. Az én véleményem róla ezzel szemben abban állt, hogy tiszteltem benne a mélyről jött író, sans phrase.

De ily módon hamar egymásra találtunk, mint akik azonos nyelvet beszélnek. Akkoriban, a nyolcvanas években már végképp kezdett kihátrálni a politikából, és ezzel együtt a társas életből is. Nagyon leszűkítette azok körét, akiket közel engedett magához: szigorú morális cenzust vezetett be. Pedig sokan keresték a kegyét, kik hiúságból, kik önös érdekből, mert a neve jó húzóerőt jelentett. A rendszerváltás után főképp politikusok jártak a tekintélyes és intaknak vélt emberhez. Egészen komikus, hogy szinte minden induló párt megpróbálta maga mellé állítani – a jobboldaltól a baloldallig. Rendkívül népszerű volt, és erkölcsileg feddhetetlen. Megközelítési kísérletként az előzetes bejelentkezés reménytelennek látszott, ezért általában vasárnap délelőttönként keresték meg a Normafa úton, „csak úgy erre jártam, sétálás közben vagyok”. Mulatságos lenne, ha most neveket sorolnék. Ő a legmagasabb rangút is szó nélkül kiutasította, még csak ki sem jött, Balázs Évával üzent. Hogy aztán harmadnap elmesélhesse nekem – mert azért picit büszke is volt rá –, és aztán közösen jól kibeszéljük az illetőt a maga első és hátsó szándékaival. Egy kis öniróniával azt is mondhatnám, ilyen háttérbeszélgetésekre tartott engem.

Külön jó barátságban voltam az asszonnyal, a régebben ismert okos Balázs Évával, a fényes szelek nemzedékének hajdan gyönyörű és szabados képviselőjével, aki származását tekintve éppoly keverék volt, mint a férje s mint e kies hazában oly sokan. Székely apa és zsidó anya, apácabentlakás, majd népi kollégium. Bandi papája pedig külbeli szabó polgárosodási vágyakkal: legfőbb büszkesége az volt, hogy szombatonként a Baross kávéházban Uray Tivadarral biliárdozik. Édesanyja színparaszt lány lett volna, ha a természetes apja véletlenül nem egy zsidó nagybérlő. Mindezt pedig nem azért írom, hogy elbizonytalanítsam a hátterüket, hanem hogy ezen az úton is jelezzem, milyen mélységeket hidalt volna át akár csak az ő esetükben is a polgárrá válás. Másfelől meg azért is, hogy mutassam, ha a számos alkalmi cimborát vagy később az írói kötelekeket elhagyjuk, a párnak nem volt számottevő társadalmi háttere, s ha a személyes közeli barátokról lemondtak volna, egyedül maradnak.

S amint végül – ha nem számítom a legbelső kört – tényleg egyedül is maradtak. Bandi még rá is segített: morális szigora egyre több hajdani társat űzött el a hegyi házból. Minthogy sehová sem csatlakozott, a rendszerváltás után pártokra szakadt sajtóból is kiszorult, és a jogdíjirodák hajdani sztárja a külföldi kijánlások megcsappanásával partra vetett hal maradt. Egyszerűen szólva nehéz anyagi helyzetbe került. Ezt büszkeségből titkolta, és csak kevesen láttak bele a pénztárcájukba. Jómagam segítettem, ahogy tudtam, szerveztem neki a *Magyar Hírlap*nál egy kolumnát: minden héten egy tárca. Mikor kitelt az esztendeje, az egész rovatot átcommendáltam a *Népszabadság*ba.

Meg aztán, amikor már forró lett a dolog, úgy rendeztem, hogy hozzájuk menet a kocsiban mindig legyen egy nagyocska szatyor tartós élelmiszerekkel. Ezt persze nem fogadta volna el, de az okos Évával valahogy elrendeztük. Miközben a gazda a legfennköltebb filozófiai témákról vitázik, a háznép szűkölködik.

Egyszer megkérdeztem tőle, van-e örököse. Él egy nővérem külföldön, válaszolta, de semmilyen kapcsolatban nem vagyunk. Első reakcióként azt mondtam: hát akkor jól vigyázz, mert mihelyst fejedre esik a téglá, azonnal meg fognak jelenni a potenciális örökösök. Nevetni fogsz, felelte, már meg is történt, és elmesélte, hogyan akarta csöbe húzni egy házát megostromló ál-Fejes. (Később egy tárcában erősen kiszínezve meg is írta a históriát.) Nos, akkor mire vársz, kérdeztem, azonnal add el a feneked alól ezt az ingatlant. Vagyis lakottan. (A ház egy potenciális vásárló számára semmit sem ért, a telek viszont annál többet.) Ezen a ponton az okos Éva közbeszólt, és elmagyarázta, hogyan lehet egy mégoly alapos szerződést is kijátszani, megtámadni. No, akkor keríték én nektek egy *megbízható* vevőt. Még az ántivilágból ismert ügyvéd barátomra gondoltam, aki ilyesmivel foglalkozik, és akiért kezeskedhetem. Egy ilyen nagyszerű telekre lesz vevője. Annyira lett, hogy a közvetítő végül saját maga számára vásárolta meg, befektetésnek. Így az egzisztenciális kérdések rendeződtek, s mi folytathattuk vitáinkat a létezés magasabb rendű kérdéseiről.

Ezek a viták számomra fontosak voltak, mert szenvedélyesek és őszinték. Ilyen kitarukozáshoz nem voltam hozzászokva. De még ennél is fontosabb, hogy Fejes Bandi volt talán az egyetlen ember, aki a maga csalhatatlan szemével maradéktalanul olyan-nak látott, amilyennek magamat mutatni szerettem volna: elkötelezett és szabadon gondolkozó polgárfiúnak. Aki eddig némi sikerrel meg tudott állni napjaink forgatagában, hisz ez oly kevés osztályostársának sikerült. Életem szerencsére ki volt köveze jó barátokkal: az ő vonzódása volt talán a leginkább tekintet nélküli.

Csakhogy valóban egzisztencialista volt, s mint ilyen, szükségképpen pesszimista. Hegyi magányában egymás után vált meg legbelsőbb embereitől is. Tőlem – szinte legutolsóként – a következőképpen. A hajdan szép Balázs Éva egy fiatalon szerzett krónikus tüdőhuruttal bajlódott, és egyre többet nyomta az ágyat. Olykor kórházban is kezelték. Egy ilyen alkalommal – ez már a kétezres évek – Bandi megkért, látogassam meg a feleségét, ő már nehezen mozog, a múltkor is elesett. Be is mentem a Kútvölgyibe, az ottaniak különösképpen kedvelték az író, sajátos csipkelődő viszonyban voltak. Nem hallottam rosszat Éváról – ő viszont megkért, tudjam meg, nincsenek-e Bandinak napi anyagi gondjai, minthogy a banki ügyekben járatlan. Fel is hívtam másnap, a kagylót a gondozónő vette fel (a házaspár már rászorult a napi segítségre), és kértem a gazdát. Most beteg, tolmácsolta az asszony a másokkal kapcsolatban annyit hallott elhárító formulát, üzenjem meg, mit akarok. Tolmácsoltam Éva anyagi jellegű kérdését. Hogy az asszony miként adta azt tovább, s hogy Bandi egyáltalán megértette-e, ki üzent, máig sem tudom. Csak a kimért viszonyválaszra emlékszem: nekem jó orvosom van és jó ügyvédem, azok mindent elintéznek. Letettem a kagylót. Tehát akkor én is.

Aztán néhányszor még közvetve jelentkeztem. Orvosa útján elküldtem például előző családtörténeti kötetemet, amelynek megírását ők annyira szorgalmazták, és amelyben furcsa módon Fejes is szerepel. (Nagyapám sírközüeme és kereskedése a Fiumei úton volt, az pedig egy ugrásra a Tisza Kálmán tértől. A téri gyerekek rendszeresen bejártak a nagyméretű raktárba, mert a sírkövek és emlékek között kitűnően lehetett bújócskázni. S a fehér köpenyes, szakállas tulajdonos mindig olyan megértően mosolygott. Én meg ezt leírtam.) Kaptam is néhány nap múlva egy talányos telefonhívást, egy alig

hallható Kuksikáám megszólítással, amelyben Éva hangját véltem felismerni. De a vonal megszakadt, az ő telefonjuk pedig süket. Azóta is süket.

Most csak közvetve tudok róluk. Éva néhány esztendő múlva meghalt, az aktuális gondozó pedig – arra hivatkozva, hogy egész napos felügyeletet csak a saját lakásán tud biztosítani – Bandit elvitte magához.

Lakása a kitépett villanyzsínórok szintjéig feldúlva, hajléktalanok szállása lett. Óriási könyvtára a rengeteg dedikáció miatt unikális nemzeti érték – az utolsó darabig eltűnt. Mostanra magát a házat is eldózerolták.

A hírnév és a sors ezen a ponton kettévált. Fejes Endrét, az íróat még néhány évvel ezelőtt is magától értetődően a nem is annyira igénytelen Prima Primissima-díj győztesévé szavazták. (Az összeget a gondozónő vette át.) Fejes Endre magánszemély aggasztánként valahol fekszik egy ágyban, barátai számára megközelíthetetlenül, s egyszer majd eltemetik. Minapi kilencvenedik születésnapjáról szórványosan megemlékezett a sajtó. Csupán magánértesülésből tudom, hogy az Írószövetség ekkor kinyomozta tartózkodási helyét, és két vezetője felköszöntötte ott a lakásból már kimozdulni képtelen beteget.

Ha fellengzős akarnék lenni, azt írnám: az egzisztencialista halála.

Hétköznapiban: lehetséges írórsors Magyarország zűrzavaros évtizedeiben.

Imre Flóra

NEM SÜT A NAP

In memoriam felis meae

a sáros föld a sáros föld a testem
agyagos ragadós köves hideg
egyszer sütt a nap mikor temettem
a barackfán karomnyi kis rügyek

nem süt a nap többé nem süt a nap
szürke borult fullasztóan szítál
nehéz a kő húzta a vállamat
gyomromban kő a vállamon halál

milyen tónustalan a kicsi test
hiába minden minden már hiába
fullad az ég mindjárt havazni kezd
a szem kitágul rajta mintha hártya

couplet összetapaszt a sár a rím
földre föld alá vonnak tagjaim

RONSARD AZ IDŐJÁRÁSRÓL ÉNEKEL

veszélyes élet ez édes Marie veszélyes
a leandereid fáznak a balkonon
hiába április zsarnok ostoba tél ez
ázottan kuporog köztük s vacog dalom

hó hull eső szítál milyen időket élünk
csillapítsd kicsikém haragos lázamat
a szótlan ifjúság a szép szeszély hová tűnt
alacsony ég szorít hámló kormos falak

szürkeség és sötét kontúrtales derengnek
a tárgyak árnyai veszélyes élet ez
szemed kék csillaga világít csak szeretlek
testünk összesimul egyszer majd vége lesz

a felszabadítón lobogó napsugárig
kivárjuk csak ölelj a leander virággal

Takáts József

IRODALOMTÖRTÉNET URBANISZTIKÁVAL

Vitkovics és Berzsenyi episztolái a faluról és a városról

Rohonyi Zoltán emlékére

Carl E. Schorske a város eszmetörténetéről írott tanulmányában olvashatjuk,¹ hogy az elmúlt kétszáz évben (tehát a XVIII. és a XX. század vége között) háromféle értékelés alakult ki a városnak. Az első, amely az erénnyel kapcsolta össze, a felvilágosodás filozófiájából fejlődött ki még a XVIII. században; a második, az előzővel ellentétes koncepciót a XIX. század elejének iparosodása termelte ki: ez a bűn helyének látta a várost. A harmadik értékelés pedig a XIX. század közepének új szubjektivisták kultúrájában született meg, immár jón és gonoszra túlra helyezve e településfajtát. A várost a civilizált erénnyel azonosító, elsőként említett nézetet Voltaire, Adam Smith és Fichte dolgozta ki, írja Schorske; mindegyik szerző a maga nemzeti kultúrájának megfelelően. Röviden összefoglalva, Voltaire – nem is Párizsra, hanem Londonra gondolva – a szabadság, a kereskedelem és a művészetek/mesterségek helyének látta a várost. „*Ipar(kodás)*

és gyönyörködés: *Voltaire szerint ez a két törekvés a városi élet megkülönböztető jegye, s e kettő együtt teremti meg a »civilizációt«.*” Az ő szemében – a város későbbi kritikusaival ellentétben – a város nem a közösség szétrombolását viszi végbe, hanem az értelem és az ízlés elterjesztését.

Smith, a francia filozófustól némiképp eltérően, úgy látta, hogy a városi erényeket különféle vétkek kísérik, például a természetietlenség és a függőség. A vidéki gazda független ember, a városi mester viszont függ a fogyasztóitól. A város erénye a gazdasági és kulturális haladás ösztökélése, ám nem nyújtja a biztonságnak és személyes szabadságnak az érzését, mint a gazdák élete. Schorske olyan szakaszokat idéz A NEMZETEK GAZDAGSÁGÁ-ból, amelyekben Smith szinte preromantikus szerzőként beszél – noha a várost a takarékoság, a jólét és a szakértelem serkentőjének tartotta. Később, már a XVIII. század második felében, a város kritikájának új, világi fajtájaként megjelent az e településfajtát a vétkekkel összekapcsoló ellenáramlat, amely már nem a vallásos moralisták régi bírálatát folytatta. A paraszti közösség szétrombolása miatti nosztalgikus szemlélet rendeződött ebben egymás mellé a fiziokrata (mezőgazdaság-központú) nézetekkel és preromantikus természetkultusszal. A város megítélésébe olyan elemek kezdtek belekeveredni, mint a mammonizmustól (a pénz bálványozásától) vagy a gépszerű racionalizmustól való félelem. A XIX. század elejétől pedig, amikortól a gyáripár megváltoztatta a képét és jellegét, a város sokak szemében társadalmi bűnök szimbólumává vált.

Ezek a XVIII. században, a XIX. század elején kialakult képzetek – folytatom most már én az amerikai történész gondolatmenetét, amelynek további részére, a város harmadik értékelésére nem térek ki – hosszú ideig (máig?) tovább éltek az urbanisztikában, a városelméletben is. Például Louis Wirth 1920-as években írt híres urbanizmuselmélete (a városszociológia egyik alapszövege)² a város jellemzésében a Schorske által említett első és második értékelés elemeit is használja, amikor egyrészt a nagyobb fokú racionalitás és szabadság helyének tekinti, másrészt a felbomlás és a társadalmi vétkek helyének is: a városban az emberi társulásoknak a pénz a közvetítő közege, felbomlanak benne az elsődleges emberi kapcsolatok, s megszorodnak a különféle társadalmi bajok (lelki betegségek, öngyilkosság, bűnözés, korrupció stb.). Wirth leírása kétpólusú szerkezetre épült: a falu (vidék) és a város, a népi és a városi társadalom mint a közösség két (ellentétes értelmű) alapmodelljének a feltevésére. A városban a faluhoz, a népi társadalomhoz képest nagyobb fokú a szabadság, a racionalitás, az elsődleges közösségek felbomlása és a társadalmi bajok jelenléte. E kétpólusú modell már a Schorske felidézte XVIII–XIX. századi értékelések hátterében is ott munkált.

Nemcsak a városról szóló elméleti gondolkodást, de a városépítészeti gyakorlatot is erősen befolyásolták e régi képzetek s a mögöttük húzódó kétpólusú modell. „*Korunk városépítészeti eszméinek gyökereit* – írja kiváló könyvében Meggyesi Tamás – *lényegében négy, sajátos értékrendszerrel jellemezhető hagyományra lehet visszavezetni. Ezek közül az első az utópiák, a társadalmi és környezeti kísérletek hagyományra, a második kettő a már említett urbánus és antiurbánus irányzatok ellentétpárja, a negyedik pedig a kertváros, a városi és vidéki életmód és környezet összeházasításának útja.*”³ Urbanisztikáról nemigen olvasók számára talán meglepő lehet, milyen nagy szerepet játszott a XX. század modernista városépítészetében az antiurbánus szemléletmód, a törekvés a falu (vidék) vélt vagy valós társadalmi, környezeti, lelki előnyeinek a városba való urbanisztikai bevitelére, s még általánosabban: milyen erős a kultúrkritikai hajtóerő jelenléte a városelméleti gondolkodásban. A város bírálatára (miként védelmezése is) máig használja (átalakítva) a XVIII–XIX.

században kialakult érv- és metaforakészletet – amelyet részben bizonyára korábbi készletek újrafelhasználása (átalakítása) révén dolgoztak ki.

Az alábbiakban két XIX. század eleji magyar episztola városfogalmát igyekszem értelmezni: Vitkovics Mihály 1805. október 15-ére datált SZÉKESFEJÉRVÁRI HORVÁT ISTVÁN BARÁTOMHOZ című költői levelét, amely nyomtatásban az *Erdélyi Múzeum* első számában jelent meg 1814-ben, s Berzsényi Dániel 1815-ös válaszát: VITKOVICS MIHÁLYHOZ. Ám nem csak a városhoz (és faluhoz/vidékhez) fűződő képzeiteket fogom vizsgálni; egy másik problémát is tárgyalni szeretnék, amelyet Rohonyi Zoltán tanulmányaiból vett két idézet egymás mellé állításával hozok létre. Az első szövegrész így hangzik: „*Aligha van még a felvilágosodáshoz mérhetően filozófiával telített kora művelődéstörténetiünknek, mégis, paradoxálisan hangozzék bár, e kor értelmiségi képviselőinek nagy többsége – felismerten vagy számukra rejtetten – súlyosan szenvedte meg a filozófiátlanságot: hiányzott az éppen adekvát helyzetmegragadó és leíró bölceleti nyelv. Nem az igénytelen verselgetők vagy a maguk szűk körében ösztönös biztonsággal mozgó népes táborára kell itt gondolnunk, hanem a Bessenyei–Kazinczy–Csokonai–Berzsényi–Kölcsey–Katona-féle ún. »nagy vonulatra«...»⁴ A másik szövegrész már nem általánosan a XVIII. század végének, a XIX. elejének magyar költészetét értékeli, hanem azon belül Berzsényi episztolaírását: „*Új műfaját »szent poesis«-hoz méltón kezeli: a legáltalánosabban ismert felvilágosult eszméket fejtegeti emelkedetten, néha igazi hangjára emlékeztető drámai szorossággal, magát meg nem hazudtoló látnoki villanásokkal (A Pesti Magyar Társasághoz), legmagasabb szintjét azonban már el nem érve. A műfaj is ludas ebben, legalábbis az utókor mércéje szerint.»⁵**

A XIX. század eleji magyar költészet filozofikusságának-filozófiátlanságának Rohonyi leírta paradoxonát szeretném tehát összekötni a „ludas” műfaj, az episztola értékelésével, két, a városi életformát is tárgyaló költői levél kapcsán. A két fenti idézetet szétszerezelve és újra összerakva s egymás kérdéseinek megválaszolására használva azt mondanám, előrebocsátva feltevésemet, hogy talán azért érzékelhetjük filozófiátlannak ezen irodalomtörténeti időszak költészetét, mert részben olyan műfajokban nyilvánult meg a filozofikussága, mint az episztola, amelynek adekvát helyzetmegragadása és -leírása – az utókor mércéje szerint – nem bölceleti nyelven íródott, s részben ugyanezért szokás kevesebbre tartani Berzsényi episztoláit, mint ódáit, vagy másként fogalmazva: ugyanezért pillantunk az ódái által kialakított elvárásaink felől az episztoláira. Azt is feltételezem továbbá, hogy mindennek van valami köze ahhoz a városképzethez (és eszmei háttérhez) is, amelyet Berzsényi episztolájában elénk állított.

Az episztola kb. ötven évig számított jelentős műfajnak a magyar költészetben, 1770 és 1820 között, mint Labádi Gergely írja műfaj történeti monográfiájában;⁶ utána „*fokozatosan háttérbe szorult*”, vélhetően a Schorske által „*új szubjektivisták kultúrájának*” nevezett jelenség hatására. Labádi két szakaszát különbözteti meg ennek az episztolatörténeti öt évtizednek; engem itt csak a második, a XIX. század eleji érdekel. A műfaj XVIII. századi angol, majd német rehabilitálása nyomán ekkor már magyar nyelvű szövegekben is a didaktikus költészet, a negyedik műnem körébe sorolták a költői levelet, s a horatiusi, „*erkölcsi tudományokra oktató*” episztolát tekintették követendő mintának. A kortársak szemében a horatiusi költői levelet a komoly tanítás és a tréfás hang, az elmélkedés és a *sermo* egyesítése jellemezte. Kazinczy egy 1812-es levelében saját korai „*fennhangú*”, „*sublimis*” episztoláiról írt, amelyek még nem a horatiusi enyelgő, pongyola hangot követték. Tíz-es évekbeli episztoláiban már az utóbbi hang eltalálására törekedett,

s Jankowich-episztoláját azért tartotta a legjobbnak valamennyi közül, mert abban sikerült e célt elérnie. Berzsenyi is – hasonló módon – a költői levél két típusát különböztette meg: a „*fennjárót*” és a „*pongylát*”; ő maga nyilvánvalóan az előbbi fajtát művelte, s ANTIRECENZÍÓ-jában meg is indokolta, hogy miért.⁷

Berzsenyi „*fennjáró*” költői leveleinek a hangneme ugyan különbözhetett az akkoriban igazán horatiusinak látott Kazinczy- és Vitkovics-episztolákétól, ám a tárgy és a tétje nem különbözött: az episztola az emberi életre vonatkozó gyakorlati életbölcesség műfaja volt. „*Távollevő barátok beszélgetésének*” tekintették e műfajt, s akkoriban a barátság és a beszélgetés témája is morálfilozófiai alapkérdésnek számított. Két kiválasztott episztolám is morálfilozófiai jellegű: arra a kérdésre kívánnak választ adni, hogy milyen a jó élet. Két követendő életformamodell fogalmazódik meg e költeményekben – egy-egy településfajtaéhoz kötve az ember számára való jó élet lehetőségét. Vitkovics a faluhoz köti, Berzsenyi a városhoz: az előbbi régi, antik készletet használva, az utóbbi újabbat, XVIII. századit, a Schorske által is emlegetettet. Talán a két episztola verselésének eltérését – Vitkovicsé hexameterben, Berzsenyié rímtelen jambusokban van írva – is tekinthetjük szelíd magyar *Querelle*-nek, régiek és modernek vitájának; legalábbis volt értelmezőjük, aki valahogy így látta.⁸

Vitkovics költeménye a Horatius egyes epódoszaira és Vergilius GEORGICON-jára visszatekintő *laudatio vitae rusticae* hagyományához igazodik: a falusi élet dicsérete.⁹ A falu e mű szerint a nyugalom, az egészség, a megelégedés, a jámbor vallásosság, a szépség, a természetközeli elmélkedés (az elmélkedést lehetővé tevő magány) és a természetközeli munka, a halálfélelem nélküli élet helye, míg a város a zajé, a gőzé, az állandó mozgásé, a történelmi nagyságé – s az ellentételező szerkezetből következően valószínűleg: a fény- és kincsahajszásé. A költemény meg is idézi Horatiust: reggel „*míg Néném hat lyányával miatyánkra hevülne, / Én koszorús Flaccust, kedveltemet olvasom egy-két / Ódáig*”. Talán ez a két sor – az ima és az ódák kissé pogány szembeállítását – a leginkább felvilágosult (szinte voltaire-iánus) nyom ebben az antikizáló, epikureus alkotásban, amely szerkezetével is (egészen pontosan: zárlatával) Horatius második, „*Beatus ille...*” kezdetű epóduszát idézi (előhozva egyben annak akart-akaratlan iróniáját is). A jó élet egyben barátságban és beszélgetésben leélt élet is: ha itt élnénk, falun, írja barátjának a szerző, „*Jó dolgunk lenne. Napestig / tartana vig kedvünk. Kettecskén néha civódnánk / A természetnek műveltein. Olykor az óság / Fő történeteit rostálnók*.” A jó élet a baráti filozofálásban eltöltött élet.

Berzsenyinek, mint egy 1814 végén írott leveléből tudható, tetszett Vitkovics műve: „*Mondd meg Vitkovicsnak, hogy az ő flaccusi Epistoláját igen nagy gyönyörűséggel olvastam*.”¹⁰ Hasonlóan epikureus vagy a *laus ruris* hagyományát követő költeményeket Berzsenyi is írt korábban. A HORÁC kb. úgy viszonyul a római költő mintául vett alkotásaihoz, mint Vitkovics episztolája a maga mintáihoz: szinte szófordulatról szófordulatra követi őket. Műfaji értelemben is mintaszerűnek tekinthette Berzsenyi a pesti költő alkotását, hiszen éppen olyan módon jellemzi (már válaszepisztolájában), ahogyan a XIX. század elején jellemezni volt szokás a jó költői leveleket: „*Midőn mosolygó bölcsesség / Belém enyelgi szép episztolád*.” Saját alkotásában maga is igyekszik igazodni e „*mosolygó bölcsességhez*” és „*enyelgéshez*”: valószínűleg ez a legkevésbé „*fennjáró*”, a horatiusi *sermó*hoz leginkább hasonló episztolája Berzsenyinek. Mégis ellenverset írt Vitkovics költői levelére, indoklása szerint költői kihívást látva benne: a hagyománytól eltérve *laus ruris* helyett *laus urbist* írt: „*minthogy minden verselők / Homér atyánktól fogva ekkorig / Falut dicsértek, engedd meg nekem, / Hogy én Budáról s Pestről énekeljek*”.

A Berzsenyi episztolájáról író irodalomtörténészek gyakran a tényleges akkori várossal vetették össze a versbélit, s a költő két pesti utazásának (1810-es és 1813-as útjának) eseményeivel a költeménybelieket.¹¹ Engem ez a szempont most nem érdekel. Szerintem nem a tényleges Pest-Budát állítja olvasói elé az episztola, hanem a várost magát. A város eszerint sok-sok ember együttlétének, sűrűségének a helyszíne, a mindig új és új benyomásoké, az építészet és más mesterségek alkotásainak gyűjtőhelye, a kultúra intézményeinek a helyszíne (színházé, bálteremé, koncerteké), amelyek élvezetének részesei lehetünk, a jogszolgáltatásé s mindenekelőtt a baráti társaságoké. Ezzel szemben Berzsenyi episztolájában a mezei élet ingerek, változatosság nélküli, erőszakos s mindenekfelett magányos, társaság nélküli élet. Ez a költemény alapállítása: hogy az ember társas természetű lény.

Berzsenyi episztolája erények helyszíneként láttatja a várost, miként a Schorske által leírt első, Voltaire-rel jellemzett, a XVIII. században kialakult értékelés. Ha nem is az ipar, de az iparkodás és a gyönyörködés jellemzi az ő városát is: „*Itt a tanult kéz nagy remekjei, / Ott a dicső ész alkotásai / Az élet édes bájait mutatják*”, vagy egy másik szöveghelyet idézve: a város a „nyájas élet” „kellemeinek” helye. Ám Berzsenyi városképzete „angol-sabb” vagy „skótabb” Voltaire-énél (legalábbis a Schorske által felidézett Voltaire-nél), mert a társiaság társalgásközpontú XVIII. századi modelljéhez¹² kapcsolódik. Mindkét itt tárgyalt episztola barátságértelmezés is: a Vitkovicsé két férfi ókori típusú barátságát állítja elénk, a Berzsenyié viszont egy (nyitott) baráti társaságot. Az előbbinek a falu az ideális helyszíne, az utóbbié a város. Az előbbi által ideálként bemutatott elvonult, szemlélődő-bölcseledő életére az utóbbi társas szórakozást kedvelő s egyben cselekvő életideállal („*Élni s örülni / S használni célunk...*”) válaszol. Ez már nem epikureus életminta, inkább olyan álláspont, amely valamifajta mérsékelt hedonizmust vegyít használni akarással: a társas jobbítás perspektívájával.

Berzsenyi episztolájának az a szakasza, amely sorra veszi a baráti társaság társalgási témáit (feleletül Vitkovics művének hasonló részére), így zárul: „*Majd a morálnak mély törvényein / Plátónkkal újabb s szebb republikákat / Alkotva Solont s a dicső Lykurgust / Lehozzuk embert boldogítani.*” A politika zárja a társalgási témák sorát, pontosabban a politikai filozófia. A Vitkovics költeményében felidézett vitatémákat is a politika zárja, csakhogy patrióta szemszögből („*Sokszor az Arpád / Szülte hazánknak ügyén törnénk tanakodva fejünkkel*”). A Berzsenyi-episztolából hiányzik a patrióta szemszög, bármilyen furcsa is lélni ezt e nagy patrióta költő művéről. Az imént idézett négy sort ugyanakkor többféleképpen is érthetjük: talán nemcsak arra utal, hogy e politikizálásnak (politikai tárgyú filozofálásnak) ideális a tárgya, hanem (ironikusan) arra is, hogy nem lehet összefüggésben a gyakorlati politikával. A szóhasználat („*lehozzuk embert boldogítani*”) a cicerói kijelentés XVIII. századi újraélesztéseit idézi: elsőként Addisont (a *The Spectator*), majd nyomán Mendelssohnt (a *Fédont*), majd az *Uránia* BÉVEZETÉS-ét: „*a Böltsésséget, mint Szókratész az Égből le-hozni*”.¹³ Mintha a Berzsenyi-episztolában megjelenített társalgás immár nem általában a filozófiát, hanem a politikai filozófiát kívánná lehozni az égből a városba, az emberek közé.

Az Addison-féle változat így hangzik: „*Szókratészről mondták, hogy lehozta a filozófiát az égből az emberek közé; nos, én pedig arra törekszem, hogy azt mondják majd rólam, kiszabadítottam a filozófiát a dolgozószobákból és a könyvtárakból, az iskolákból és az egyetemekről, hogy otthonra leljen a klubokban és összejöveteleken, a teázókban és a kávéházakban.*” A mondatot idéző Kontler László az alábbi (fordítói) lábjegyzetet fűzte a magyarrá „összejövelektént” fordított „assembly”-hez: „*a nagyjából a vigadónak megfelelő assembly room, ahol*

bálokra, ismeretterjesztő és színielőadásokra, koncertekre, felolvasóestekre gyűlt össze a csiszolt szórakozásra és együttlélre vágyó helyi középszintű elit”.¹⁴ Azt hiszem, a Berzsenyi-episztola éppen olyan várost mutat fel nekünk, mint amelyet az *assembly* és lábjegyzete megidéz, s éppen olyan társalgó filozofálást, mint amilyen a *The Spectator* (vagy német változatban a populárfilozófia)¹⁵ eszménye volt.

Olvassunk bele David Hume A MŰVÉSZETEKBE VALÓ KIFINOMULTSÁGRÓL című esszéjébe például,¹⁶ ha arra vagyunk kíváncsiak, valóban angol–skót „idiómát” használ-e Berzsenyi episztolája: „*Minél magasabb fokára jutnak a fejlődésnek e finom művészetek [arts, amit egyben mesterségeknek is kellene fordítani – T. J.], az ember annál inkább társas lényvé válik. Hisz lehetetlen, hogy amikor egyre több tudásra tesz szert, és elsajátítja a társas érintkezés eszközeit, beérje a magánnyal, vagy olyan távolságtartó módon éljen polgártársai mellett, ahogy az a tudatlan és barbár népeknél szokás. Ekkor az emberek városokba sereglenek, kedvük telik abban, ha tanulhatnak és kicserélhetik eszméiket...*”¹⁷ Hasonló módon tartozik az episztolában a mezei élethez a magány és a vadság, mint a Hume-idézetben a tudatlan és barbár népekhez; s hasonló módon tartoznak az episztolában a városhoz a finom művészetek/mesterségek alkotásai (a híd, az épületek stb.), a társasság, a tudás és a nyájaság, mint az angol filozófusnál. Mindkét írásmű a csiszoltság/csinosodás politikai nyelve¹⁸ központi elbeszéléssémájára, a vadságból a csinosodásba (szelídülésbe, műveltségbe) tartó folyamat narratívájára támaszkodik.

Így függ hát össze Berzsenyi költeményében műfaj és tárgy: az episztola és a város. A költői levél – legalábbis két itt tárgyalt darabja – olyan morálfilozófiai beszélésfajta, amely a baráti társalgás modelljét követi, a város pedig a baráti társalgás *par excellence* helyszíne. Labádi idézi monográfiájában Wielandot, akinek Horatius költői leveleihez írott magyarázatai nagyban befolyásolták már 1833-as magyar nyelvű fordítása előtt is az episztola műfajáról kialakult hazai képet. Eszerint a római költő, a műfaj mintaadó szerzője, „a kisikárlott világ-embere” volt, „a filozófusokra és a társasági emberekre jellemző tulajdonságok” párosultak benne költői tehetséggel, ezért lehetett kiváló episztolaköltő.¹⁹ Az episztola tehát a XIX. század elején alkotók számára a csiszolt társalgás filozofikus műfaja.

Berzsenyi 1809 és 1816 közötti költői működésének alapproblémáját, a patrióta ódák elmaradásának és az episztolák előtérbe kerülésének jelenségét korábban általában világnézeti fordulatként értelmezték.²⁰ Az utóbbi időben több irodalomtörténész is felvetette, hogy a költő verseinek 1816-os új kiadásához hozzászólt (főként költői leveleket tartalmazó) IV. könyvét – műfaj- és hangnemváltását az első három könyvhöz képest – a horatiusi költői életútmodell követésével is lehetne magyarázni.²¹ Amit a fenti bekezdésekben episztola, város, társalgás és csiszoltságdiszkurzus összefüggéseiről írtam, talán mindkét magyarázatot ki tudja egészíteni, s valamelyest össze is kapcsolja őket. A patrióta ódák (s hasonló hangnemű, más műfajú társaik) az emberi közösség másfajta modelljéhez kötődnek, az erények másfajta katalógusát tartalmazzák, mint az episztolák, s másfajta „nyelven” is beszélnek. Talán a másfajta közösségmodell, talán a másfajta műfaj, talán a másfajta „idióma” vonzásának vagy kihívásának a hatására kezdett másfajta költészetet művelni Berzsenyi ezekben az években. S ha nem törésként, fordulatként, hanem az oeuvre logikus lépéseként akarta „színre vinni” e váltást, akkor rendelkezésére állhatott az említett költői életútmodell, amely horatiusi lévén, egyszerre sugallhatta saját életművének folytonosságát és új szakaszát.

Jegyzetek

1. Carl E. Schorske: THE IDEA OF THE CITY IN EUROPEAN THOUGHT: VOLTAIRE TO SPENGLER. = UÓ: THINKING WITH HISTORY. EXPLORATIONS IN THE PASSAGE TO MODERNISM. Princeton, 1998. 37–55., különösen: 37–44. A könyvfejezet világhálón található változatát használtam.
2. Louis Wirth: AZ URBANIZMUS MINT ÉLETMÓD. = Szelényi Iván (vál.): VÁROSSZOCIOLÓGIA. Közgazdasági és Jogi, 1973. 41–63.
3. Meggyesi Tamás: A 20. SZÁZAD URBANISZTIKÁJÁNAK ÚTVESZTŐI. Terc, 2005. 15.
4. Rohonyi Zoltán: A ROMANTIKUS KORSZAKKÜSZÖB. Janus/Osiris, 2001. 115.
5. Uo. 134.
6. Labádi Gergely: A MAGYAR EPISZTOLA A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN. L'Harmattan, 2008. 19–63., 83–104. A fenti bekezdés összefoglalása Labádi kiváló könyvén alapszik.
7. Berzsenyi Dániel: ÉSZREVÉTELEK KÖLCSEY RECENSZIÓJÁRA. = BERZSENYI DÁNIEL ÖSSZES MŰVEI. Szépirodalmi, 1978. 213. („...nem is poétai szépségeket akartam én azokban [ti. az episztolákban] mondogatni, hanem hasznos igazságokat.”)
8. Sziklay László: BERZSENYI DÁNIEL EPISZTOLÁJA VITKOVICS MIHÁLYHOZ. Irodalomtörténeti Közlemények, 1969/5. 591.
9. Vörös Imre: TERMÉSZETSEMLÉLET A FELVILÁGOSODÁS KORI MAGYAR IRODALOMBAN. Akadémiai, 1991. 122–138.
10. Berzsenyi Dániel levele Helmecezi Mihálynak, 1814. december 15. = BERZSENYI DÁNIEL ÖSSZES MŰVEI. Szépirodalmi, 1978. 464.
11. Berzsenyi nevezetes első pesti útjáról néhány éve Vaderna Gábor írt szellemes tanulmányt: EGY CSÓK ÉS MÁS SEMMI (BERZSENYI DÁNIEL 1810-ESI PESTI KIRÁNDULÁSA). *Holmi*, 2004/10. 1217–1228. Mint írja, pesti íróismerősei Berzsenyit civilizálatlannak találták. Ebben az életrajzi keretben helyezve az 1815-ös episztolát a civilizálatlanságtapasztalat meghaladására tett kísérletnek tekinthetjük a költő részéről.
12. Szécsényi Endre: TÁRSIASSÁG ÉS TEKINTÉLY. ESZTÉTIKAI POLITIKA A 18. SZÁZADI ANGLIÁBAN. Osiris, 2002. 17–21.
13. ELSŐ FOLYÓIRATUNK: URÁNIA. Szerk. Szilágyi Márton. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999. 14.
14. Kontler László: AZ ÁLLAM REJTELMEI. BRIT KONZERVATIVIZMUS ÉS A POLITIKAI KORA ÚJKORI NYELVEI. Atlantisz, 1997. 188.
15. A német populárfilozófia és Berzsenyi kapcsolatáról lásd: Fórizs Gergely: „ÁLPESZKEN ÁLPESZK EMELKEDNEK”. A KÉPZÉS ESZMÉNYE BERZSENYI ELMÉLETI SZÖVEGEIBEN. Universitas, 2009. Különösen a könyv 3. fejezetét: 38–71.
16. DAVID HUME ÖSSZES ESSZÉI II. Atlantisz, 1994. 29–41.
17. Uo. 32.
18. A csinosodás politikai nyelvéről röviden: Takáts József: MODERN MAGYAR POLITIKAI ESZMETÖRTÉNET. Osiris, 2007. 19. k.
19. Labádi: i. m. 44., illetve 87. Az első idézet Kis János 1833-as fordítása, a második Labádié.
20. Bécsy Ágnes: MAGÁNY ÉS KÖZÖSSÉG. BERZSENYI 1808-AS PÁLYAFORDULATÁNAK ÉRTELMEZÉSÉHEZ. = Kulin Ferenc, Margócsy István (szerk.): KLASSZIKA ÉS ROMANTIKA KÖZÖTT. Szépirodalmi, 1990. 186–206., különösen: 200.
21. Erről összegzően: Fórizs: i. m. 72.

Garaczi László

NÉMA HAL

Nem látom, csak érzem lent az öböl tompán mozgó víztömegét, éjfél van, nem enyhül a hőség, reszelnek a kabócák, és felhallatszik az étteremből a zene, alszik bent a családom, elfáradtak a hosszú úton, gyanútlanok, nem történhet baj, vigyázok rájuk, az órán két villogó zöld pont a számok közt, és ott a hely szemben a korzón, ahol néhány órája

álltam, feleségem az étteremből nézte, hogy mit művelek, azóta se mert rákérdezni, pedig nincs titok, nincs semmi hátul vagy belül, kilengő súly, ami megkondulna, ami felborítaná a kényes egyensúlyt,

egyszer régen mellém úszott egy angolnyszerű lány, ivott a boromból, éreztem az üvegen az ajka melegét, mintha máris csókolóztunk volna, a bőre fényes volt és sötét, lényegtelen apróságokat tudtam meg róla, hogy többször járt ezen a szigeten, és egy toválás van a vállán, de hogy hol született, hova járt iskolába, mit dolgozik, ha dolgozik egyáltalán, kik a barátai, erről nem tudtam meg semmit, összefutottunk az utcán vagy egy buliban, együtt töltöttük az éjszakát, de a reggelt nem várta meg, elkígyózott a hajnal sekély vizében, lefeküdtünk, de nem érdekelttem őt, néztem, ahogy örömet szerez magának, nem tudtam, mit tesz vagy mond a következő pillanatban, ezt a sodró szeszélyt minden erőfeszítés nélkül működtette, áradt belőle a kiszámíthatatlanság, a furcsa dolgokat természetesnek találta, észre se vette, a közönséges dolgokon meglepődött, a várakozás napjai mindig újabb véletlen találkozásba torkoltak, egész addig, míg egyszer végleg eltűnt, nem láttam többé, jártam az utcákat, kérdezősködtem, senki nem tudta, merre úszkál, egy idő után beletörődtem, hogy vége, nem is szakítottunk, mert nem is jártunk,

új barátnőm lett, aztán egy másik, majd megismertem ezt a pici, szőke naphalat, a feleségemet, nyári diákmunkát végzett a fürdőben mint kabinos, bent maradtunk zárás után, gömbölyű, sárga hal a forró vízben, reggel azt mondta, hiányoztam neki, míg aludt, gyerekeink születtek, ők is aprók és fényesek, mint két ficánkoló csikóhal, akkor már nem jártam bulikba, és nem gondoltam a régi lányokra, kivéve az angolnát, fogalmam sem volt, mi van vele, de kialakult ez a szokásom, hogy néha képzeletben eltöltök vele egy kis időt, mint egy titkos szeretővel, felidézem a síkos, fekete bőrét, egy villanást, a vállán a három kék pöttyöt, valamiért úgy hívott, hogy lemming, első este adta ezt a nevet, olyan vagy, mint egy lemming,

legtöbbször elalváskor vagy ébredéskor jutott eszembe, de a takarítás és a mosogatás is jó alkalmat jelentett, úgy állítottam be a lejátszóm, hogy a mosogatás vége felé, a poharaknál jöjjön a *mi* számunk, a *mi* közös dalunk, ami nem is létezett még akkor, mikor ismertem őt, arra gondoltam, megpróbálom kideríteni a címét, és elküldöm neki, hogy legalább tudjon róla, de ezt a határt nem léptem át, nyilván nem is emlékszik rám, nem tudja, ki vagyok, elfelejtette, hogy lemmingnek hívott,

boldog, kiegyensúlyozott házasságban éltem, ahogy mondani szokás, azzal áltattam magam, hogy ez a kis titok csak erősebbé tesz, de aztán már lejátszóm kijelzőjében is ráismertem szeme zöldjére, elég volt látnom egy hozzá hasonlóan magas és fekete lányt, és a gyomrom összerándult, ágyéka illata támadásra készen élt az érzékeimben, vagy mondjuk beszélgettem az én kis naphalammal, de ezzel párhuzamosan egy másik beszélgetést is folytattam az angolnával, vagy a munkahelyemen beszámoltam a féléves mutatókról, számok és grafikonok sorakoztak a képernyőn, de közben egy félhomályos szobában, nyitott ablaknál szeretkeztem a régi szeretőmmel, az ablakon tavaszi hársfa-illat áradt be, nem tudtam, mit tennék, ha felhívna, ha erre gondoltam, csak jobban szerettem a feleségemet, jobban kívántam, az iránta érzett szerelmem megtelt gyöngédséggel és szorongással,

első alkalommal késő este értünk a tengerhez, nem találtunk szállást, a gyerekek nyűgösködtek, az egyik hotelban azt javasolták, hogy menjünk át a szigetre, ott még vannak kiadó szobák, nem tudtam megakadályozni, hogy beálljunk a kompra váró autók közé, pedig az elejétől fogva attól féltem, hogy az ő szigetén kötünk ki, aminek a neve bennem összeforrt vele, de aztán egész jól sikerült a nyaralás, következő évben egyenesen ide jöttünk, ebbe a szállodába, az öböl déli oldalán, azóta mindig itt nyaralunk, szobánk az óvárosra és a tengerre néz, altatás után szeretünk kiülni ide az erkélyre egy üveg borral,

ma délután fél hatkor érkeztünk a kikötő előtt kígyózó kocsisorhoz, de nem kellett sokat várni, sós szél fúj a kompon, húsz perc alatt átértünk a szigetre, aztán az út a kősvatagon, majd a fenyőerdőn át, és már meg is érkeztünk a szállodába, még erősen sütött a nap, de a medencéhez vagy a tengerhez lemenni már nem volt értelme, kipakoltunk, és elindultunk a ciprusfák és babérbokrok között az óvárosba, macska osont az ősi köveken, egy régi szentély fényes oszlopai, mintha ilyennek épült volna, semmi nem tört össze, nem morzsolódott le, nem hiányzott, érintetlen volt, egész, teljes, kerek, egy tökéletes rom,

elsétáltunk a hős szobra előtt, fenyőtobozszerű gránátot hajított a mólón sétáló turisták felé, beültünk az egyik parti étterem teraszára, megrendeltük az ételt, néztük a parton sétáló holland és német turistákat, a népi ruhás, kosarakat cipelő néniket, a mozdulatlan árboцерdőt, a távoli vitorlások fehér és kék háromszögeit, puhuló gyümölcsként hullt ránk az alkony, kő gurult a hegyről, elakadt egy bokorban, valahol harmonika szólt, ittam egy korty bort, újra fölnéztem, és hirtelen egy iszonyatos szúrást éreztem a tarkómban,

lehunytam a szemem, mert a szemem nem akarta látni, amit látott, nem akarta továbbítani a képet az agyamnak, miközben az agyam kép nélkül is tudta, a vízben ringatózó hajók kotyogásának hangnemváltásából, hogy mi közeledik a fényesre kopott köveken, rövid, fehér szoknyában, kék felsőben, napszemüvegben, fonott táskával a vállán, próbáltam fegyelmelni az arcom, de az arcomra nehezedő súly még jobban megijesztett, tudtam, hogy mindjárt felkiáltok, hogy ott egy ismerős, aztán állunk egymással szemben a köveken, amiken valaha római katonák masíroztak, a lemenő nap sárga fényének és a vízből tükröződő kék súrlófénynek az ütközéspontján, és tudjuk, hogy egy ritkaságában meglepő, de hitelesen komponált jelenetet kell produkálnunk, régi ismerősök összefutnak a korzón,

a pálmafák közt madár rikolt, a szám szavakat kerekít, a testem pózokat próbál, ő pedig le fogja venni a napszemüvegét, a szeme csillog, mondok valamit, de mintha kavicsokat tartanék a számban, elhallgatunk, csak állunk a mozdulatlan tűzvészben, és félek, hogy mindjárt egymásnak esünk, mindenki szeme láttára, meg kell tartanunk a közömbös csevegés látszatát, a joviális mosolyt, a laza tartást, e hamis felszínt kell a világ elé tárni, mert a világ ezt követeli, a szavainkban viszont feladjuk az alakoskodást, felmondjuk a paktumot, szétválnak látványra és szóra, lemondunk a testünkről, prédául vetjük oda a többieknek, de magunkhoz ragadjuk a szót, és elmondom neki, ha nem is azt, hogy mindennap gondolok rá, de hogy álmodtam róla az éjszaka,

álmomban egy peronon álltam, az emberek a sínek közt vertek tanyát, napok óta nem indult vonat, odajött hozzám egy lány, hosszú haja az arcába lógott, rádiót emelt a magasba, de nem hallatszott semmi a zajtól, fülünket odatapasztottuk a hangszóróhoz, arca az arcomhoz ért, a testembe maró vágy juttatta eszembe a feleségemet, a naphalat, hogy ő is biztos a várost járja, és idegenekkel ismerkedik, mint én ezzel a lánnyal, aki szoknyában, mezítláb áll előttem, haját a füle mögé tűri, és csak ekkor ismerem fel,

nem lehet tovább fenntartani a hasadtságot, elviselhetetlenné válik az álszent vigyorgás és a szavak kontrasztja, túl hosszúra nyúlik a találkozás, túl régóta állok itt motyogva és gesztikulálva, be kell fejeznem, búcsúzóul megérintjük egymást, bőröm felismeri a bőrét, lemmingbőröm az angolnabőrét, ujjongva emlékeznek a sejtek, ezt még kibírom, aztán elválunk, a szigetcsúcs felé sétál, nem néz vissza, és hirtelen meghallom, hogy őrzöngve rázza a fákat a zümmögés,

a megcsillanó fülbevaló keltette föl a gyanakvásom, soha nem hordott fülbevalót, rámeredtem a jelenésre, és lassan felfogtam, hogy nem ő, tévedtem, hasonlít rá, magas, vékony, barna, de nem ő az, megcsaltak az érzékeim, egy idegen lány, és mikor ez bizonyossá vált, meg kellett volna könnyebbülnöm, de én sokkos állapotban ültem tovább a széken, azt suttogtam a naphalnak, hogy mindjárt jövök, és kimentem a vízhez, a lány, akivel összetévesztettem az angolnát, közben eltűnt, cseppfolyóssá vált, felszívódott a tömegben, ekkor jött el az a bizonyos törékeny pillanat, fény és hő hirtelen cserebomlása, kilúgozódott az ég, és mielőtt az öböl árnyékba borult volna, még egyszer felragyogott a nap, megvilágította a tüskés növényeket a parton, a hegyük piros volt, a tövük fekete, mint az alvadt vér, és arra gondoltam, csavarokat kellene az időbe szerelni, hogy minden így maradjon,

egy fiú és egy lány állt lent a víznél a kövek közt, tíz-tizenkét évesek lehettek, a fiú le-támasztotta a horgászbót, és a horgot próbálta kitépni egy hal szájából, a hal teste ezüstös volt, hasa fehér, úszói kékek, vergődött a fiú kezében, és úgy csücsörített, mint-ha kínjában csókra nyújtaná az ajkát, egy másik horog is látszott oldalt a szájában egy rövid darab damillal, egy korábbi akasztás emléke, akkor sikerült megmenekülnie, most viszont mélyen benyelte a horgot, a fiú a kopoltyúba kapaszkodva rángatta a damil végét, megérezte, hogy nézem, felpillantott és rám nevetett, aztán csuklójára tekerte a damilt, és tiszta erőből, ütemesen rángatta, mintha az egész halat ki kellene fordítania, mint egy kesztyűt, a hal rázkódott, és nyálkás vér csorgott a száján és a kopoltyúján, a horog valami keményebbe és erősebbe akadt, mint az élő hús, a hal nagyra tátotta a száját, mintha ordítani akarna, de se a horog, se a kiáltás nem jött ki a torkán, a fiú húga befogta a fülét, mert hallotta a néma sikolyt, de közben ő sem tudta levenni a szemét a halról,

nem emlékszem, hogy jutottam vissza az étterembe, avokádósalátát ettem, egy darázs körözött fölöttünk, újra és újra támadásba lendült, mintha rést keresne, később füge-pálinkát ittam, a poharamra jégkockák voltak gravírozva, még arra is képes voltam, hogy azt mondjam viccelődve a gyerekeknek, hogy látjátok, ebbe már nem is kell jeget tenni, egy megtekeredett, fekete gyufaszálat bámultam a hamutartóban, vacsora után a vakolatlan házak közti lépcsős síkátorokban sétáltunk, hűlni kezdtek a kövek, de még mindig forróbbak voltak, mint a levegő, fagyaltot vettünk a bajuszos bácsinál, aki em-

lékezett ránk tavalyról, és bemutatta a szokásos trükkjeit, a gyerekek nevettek, viháncoltak, mint két kis ebihal, összeveszték, kibékültek, a városfal mellvédjénél álltunk, néztük a vizet, szőke naphalammak jól állt a fekete háttér, hazafelé a benzinkútnál vettem egy üveg bort, lefektettük az ivadékokat, megvártam, míg mindenki elalszik, és kiültem ide az erkélyre,

már csak egy-két éjszakai bár tart nyitva, szemben a megvilágított torony hosszúkás ablakokkal, az árbocok tetején piros jelzőfények, érzem a tompán mozgó víztömeget odalent, mindenki közös szomjúságát, egy éve vagy tíz éve vagy negyven éve, a sorok mára visszarendeződtek, eltűntek az apró repedések, hibák, mint egy omlás távolodó robaja, forró vagyok, néma és csordultig telt, átcsúszom rézsút egy közömbös térbe, nem hallom a víz hívását, a víz sziréndalát, emberek állnak majd a kompon, minden ugyanúgy lesz, ugyanaz a matróz napszemüvegben a kormánykeréknél, csontból és bőrből faragott arc, duruzsol a motor, ugyanazok a lámpák, zászlók, radarok odafönt, hátul a víz ugyanúgy nyílik szét V alakban, és elől a hegy a parton ugyanúgy hajol a mélység fölé.

KILÉNYI IRMA LEVELESLÁDÁJÁBÓL (III)

Közreadja és a jegyzeteket írta Valachi Anna

Terescsényi Györgyné – Kilényi Irmának

Budapest, 1939. január 4.

Kedves Kilényi Irma

Én, a Terescsényi Gyurka felesége jöttem el Magához. Választ hozok a levélre.

Ne haragudjék rám ezért a látogatásért, és Gyurkáról se gondoljon semmi rosszat, hogy ezt a látogatást megengedte nekem.

Mint kedves, régi ismerőst köszöntöm. Olyan sokat, olyan gyakran beszélgettünk a Kárász utcai vásárnapokról, szinte úgy érzem, akkor ismertem meg mindnyájukat.

Sajnos, egy sor írást, levéltöredéket, semmi emléket nem tud küldeni a Juhász-múzeumhoz.

Én azonban elhoztam magammal a vásárnap esti séták alatt elhangzott vallomásokat. Ezért kértem engedélyt Gyurkától a levélíráásra, hogy elmondjam én, amit Juhász Gyula vallott az esti séták alatt Gyurkának.

Ez a vallomás a legértékesebb emlék, amit csak kaphat Juhász Gyuláról.

Maga jelentette Juhász Gyulának a legtisztább, a legszebb, a legőszintébb szerelmet. Annyira szerette Magát, hogy nem volt bátorsága az életét odaláncolni az Ő életéhez.

Maga, kedves Irma, nem is sejthette, hogy még a legszebb Anna-dalok is valami különös menekülést jelentettek; a Maga iránt érzett tiszta, nagy szerelmének az érthetetlen leplezését, elleplezését szolgálták.

Juhász Gyula vallomásai titoktartásra kötelezték a jó barátot. A Kárász utcai délutánok mindig összeveszéssel végződtek.

Terescsényi Gyurka, a változatlan régi, jó barát, ezért késett a válasszal.

Nem véletlen az, kedves Irma, hogy éppen ott volt Juhásznéknál, mikor Gyula örök álomra indult. Ott kellett lennie! Az aludni készülő erre várt, hogy elvigye – és egyedül csak azt is vitte magával – a Maga iránt érzett legtisztább szerelmet.

Ezért tud Vele oly szépen, jólesően beszélgetni a kettőbe tört kereszt mellett is. Úgy-e nem haragszik rám, hogy ezeket elmondtam Magának?

Hiszem, hogy Juhász Gyula sem haragszik, mert Terescsényi nem volt titoktartó. Sokszor átfut az agyamon a gondolat, talán ha nem hallgat, bátorságot vett volna Juhász Gyula is.

Ezért a gondolatomért se nehezteljen rám. Fent intézik a sorsunkat.

Gyurka nagyon szívesen venne minden közlést Juhász Gyuláról. Írjon, Irma, írjon! Tiszteletteljes kézcsókját és őszinte baráti üdvözetét küldi.

Én pedig szintén úgy búcsúozom Magától, mint régi kedves ismerősömtől.

Igaz szeretettel köszöntöm, a viszontlátásig.

Terescsényi Györgyné Gizi
IX. Bakáts utca 5. fszt. 2.

Autográf levél. (Kilényi-gyűjtemény, 5/45.)

„Választ hozok a levélre”: Kilényi Irma ekkoriban kiterjedt levelezést folytatott, mert Juhász Gyula minden barátjától, pályatársától – köztük Terescsényi Györgytől is – szóbeli emlékeket és tárgyi dokumentumokat kért a Juhász Múzeum anyagához.

„Éppen ott volt Juhásznéknál, mikor Gyula örök álomra indult”: célzás arra, hogy Kilényi Irma 1937. április 5-én, a költő 54. születésnapját követő estén fölkereste Juhász Gyulát, akivel nem válthattott szót, mert édesanyja szerint már bevette az altatót, ezúttal a halálos dózist. Másnap, a kórházban, már nem tudták többé magához téríteni.

Kilényi Irma – Szabó Lőrincnek

Szeged, 1939. január 16.

Igen tisztelt Szerkesztő Úr!

Kedves jó Szabó Lőrinc!

Először is hálásan köszönöm a nekem küldött Hármaskönyvet, mondhatom, olyan gyönyörű, igazán költői munka az egész, hogy nagy örömet okozott velem!

Nagyon különös, sokszor elhatározott s százszor megint elvetett okból fordulok most Önhöz. Nem a főszerkesztőt keresem, most Szabó Lőrinctől, drága Barátom utolsó jó emberétől kérek, könyörgök segítséget, megnyugvást, világosságot, kiutat!

Bizonyára tudja, hogy 20 év óta Juhász Gyula mellett éltem, én voltam az a „titkárféle lányismerős”, kiről Ön a Válaszbeli nekrológban így emlékezik, sokat voltunk együtt, beszélünk költészetről, irodalomról, színházról, nagyváradi boldog indulásáról, a váci noviciatusról, mindenről, ami bennünket érdekelt, én előadást rendeztem, amelyben Ó Baudelairet, Shakespearet, Kiss Józsefet, Arany Jánost ismertette, s a honoráriumon elküldtük utazni, Bécsben volt többször is, s mindig új, friss impressziókkal jött haza, segítettem Neki minden munkájában, leveleztem helyette, adminisztráltam, küzdöttem, harcoltam érte, mikor támadták, elgáncsolták, s betegsége alatt is mellette álltam, s minden erőmmel próbáltam visszarántani a rémületes örvényből, amely elsodorta...

Juhász Gyula mindig igen kedves, ragaszkodó Barát volt, tréfásan „titkár úrnak” hívott, így mutatott be is mindenkinek, s ebbeli minőségemben, mint fejedelmi honoráriumot, minden vasárnap este egy homlokcsókot nyújtott át a vasárnap délutáni társaság előtt. Minden versét hozzám hozta, s először itt olvasta fel, mielőtt közölte, hordta özönével a könyveket, szebbnél szebb képeket, melyeket művészbarátaitól (Rudnay, Aba-Novák, Istokovits) kapott – értse meg, a legszebb, legrágább baráti kapcsolat fűzött össze bennünket, ami csak kivételes embereknek adatott. –

Most, hogy minden reá vonatkozó relikviát felkutatok, írtam Terescsényi Gyurkának is, ki évekig bizalmas jó barátja volt, s minden vasárnapját nálam töltötte, míg Szegeden élt. A válaszát elküldöm Önnek azért, hogy segítsen nekem megfejteni ezt a szörnyű titkot, ami most földre sújtott, ami felkavarta egész bensőmet, én erről soha-soha nem tudtam, itt állok a végsőkéig megdöbbenve, s a zokogás fojtogatja a torkomat, mi volt ez, miért kellett ennek így történnie, miért nem tudtam még jobban szeretni s megtartani az életnek minden életek legtokéletesebbjét? Öntől kérdem, kedves Szabó Lőrinc, mit tud Ön, mit vallott Önnek, aki előtt kellett hogy megnyíljon betegségében vergődve, hisz’ Ön azt írja, hogy „isten büntetésének okai közt emlegette, hogy el kellett volna vennie egy lányt, de már késő”... Ön volt az utolsó jó embere, akivel még beszélt, helyesebben Ön tudott Vele beszélni, s rendkívüli hatással lehetett Pesten is reá, mert itthon sokat beszélt Önökről, a kis Kláráról, s szinte büszkén mutatta Önnek egy Pesti Naplóban jött nagyobb versét (amit itt őrizek most is) „lássa, ezt az én betegségem hatására írta Szabó Lőrinc!” –

Lássa, kedves Szerkesztő Úr, valami kimaradt a Hármaskönyvből: nincs egyetlen olyan levél sem, amely onnan átról, a síron túlról jött. Mikor Ön tőlem levelet kért, nyugodtan küldtem el a közölteket, nem tudtam, hogy vannak a túlvilágról küldött szerelmes levelek is...

A drága Barát emlékére kérem Önt, közölje velem, ha emlékszik még valamire Vele kapcsolatban, majd egyszer, ha ráér, lesz egy nyugodt öt perce, hisz’ tudom, milyen hajsolt élete van, én várni fogok, csak egy megnyugtató sort is hálával fogadok.

Ne nehezteljen reám, ígérem, nem fogom eztán háborgatni, most is nehezen szántam reá magam.

Sok hálás köszöntéssel:

Kilényi
Kárász u. 14. III. 13.

Autográf levél. (MTA Kézirattár, MS 4682/264 I.)

„Ön a Válaszbeli nekrológban”: Szabó Lőrinc a *Válasz* 1937. májusi számában emlékezett meg Juhász Gyulához fűződő kapcsolatáról.

Rudnay Gyula (1878–1956): festőművész, Juhász Gyula barátja. A költő verse – *RUDNAY GYULÁHOZ* címmel – a *Magyarország* 1925. május 17-i számában jelent meg. A címzett levélben köszönte meg a költeményt: „Nagyon meghatott a »Magyarország«-ban ma megjelent, nekem szóló versed. [...] S hálásan köszönöm nagy kincséd, amit rám pazaroltál – ami ismét felemelt, a sokszor elesettet.” (JGYÖM, 2. VERSEK, 1912–1925. Sajtó alá rendezte Ilia Mihály és Péter László. Akadémiai Kiadó, 1963. 75. Lásd még: Péter László: A FESTŐ ÉS A KÖLTŐ BARÁTSÁGA. *Csongrád megyei Hírlap*, 1960. január 5.)

Aba Novák Vilmos (1894–1941): festőművész.

Istokovits Kálmán (1898–1990): festőművész. Juhász Gyula 1928. május 7-én *ISTOKOVICS* címmel a *Hétfői Rendkívüli Újságban* méltatta „a rézkarc mesterét”, miután előző nap ő nyitotta meg tárlatát a Kass Galériában: „*Istokovics Kálmán neve ma azt jelenti nekünk a grafika terén, amit Rudnay Gyuláé a piktúrában. Örömmel és elégtétellel üdvözljük szegedi kiállítása alkalmából a beérkezett, de még mindig fölfelé törekvő fiatal mestert, aki bizonyosan nálunk is megtalálja híveit, mint*

ahogy Firenzében, Velencében, Londonban és a többi nagy európai művészi központokban megtalálta.” (JGYÖM, 8. 233–234.)

„büszkén mutatta Önnek egy Pesti Naplóban jött nagyobb versét”: a *Pesti Napló* 1930. január 26-i számában jelent meg Szabó Lőrinc „Menekülsz, és nincs kegyelem” kezdetű, TALÁLKOZÁS című verse, amely költője utólagos vallomása szerint „őröla (tehát kettőnkéről vagy saját magamról) szól”. (Szabó Lőrinc: VERS ÉS VALÓSÁG. BIZALMAS ADATOK ÉS MEGFIGYELÉSEK. Osiris, 2001. 478.)

Lázár Miklós – Kilényi Irmának

Budapest, 1939. február 12.

Kedves Irma!

E pillanatban kaptam meg a levelét és a gyönyörű Juhász-cikket, sietve válaszolok, mert még az éjszaka Londonba utazom, ahonnan csak nyolc-tíz nap múlva jövök haza. A cikket nyomban leadattam, a honoráriumot elküldjük, amint visszaérkeztem; vasárnap lévén nem tudok utalni, de nyugodt lehet, hazaérkezésem után postára adják a pénzt.

Szívből köszönti
mindig kész híve

Lázár Miklós

Gépirásos levél *A Reggel* céges levélpapírján. (Kilényi-gyűjtemény, 4/33.)

Terescsényi Györgyné – Kilényi Irmának

Budapest, 1939. március 21.

Kedves Irma

Megint eljöttem hozzád. Beszélgetni egy kicsit. Gyuri úgy el van foglalva és annyit ír, hogy tőle nehéz kivárni valamilyen levélformát.

Addig is, míg sor kerül az ő beszélgetésére, felelek én a kérdéseidre. Az említett vasárnapi séták összevezéssel végződtek. Gyula Rólad beszélt, Gyuri biztatta, hogy szólj Neked az érzelmeiről. Hogy vegyen feleségül, legyen bátor, álljon a sarkára. De szegény Juhász Gyulán túlságosan gyámkodott az anyja is.

Hidd el csak, Irma kedves, az igazságot, nem szánalomból küldte Gyuri az üzenetet tőlem.

Hogy évekkkel ezelőtt miért nem szólt erről?

Mert Gyula ezt titokként bízta rá! – Ezért veszekedtek! Gyula állandóan félt a betegségtől, azért se mert Neked szólni.

Eőrsi Tóth Júliával az akkor megjelent regény [ÁLDOTT VIDÉK, 1924] miatt kellett beszélni, azaz kellett volna. T. i. annak a nőnek a regényét agyonhallgatta a kritika, és az Eőrsi Tóth Júlia azt hitte, Juhász és barátai csinálták ezt a hallgatást. Ismétlem, csak kellett volna, mert időközben az író is belátta, hogy csúnyán megbukott az írásával.

Irmuskám, ne izgasd magadat a sok „Miért így” és „Miért nem?” kérdésekkel. Egy felelettel zárd le a töprengéseidet; mert Juhász Gyula az örülésg szeretett Téged.

A leveledet olvasva, egy pillanatra megrázott, talán nem kellett volna nekem se elmondanom a titkot, amit Gyuri úgy tudott őrizni!

De azután így morfondíroztam: Neked és egyedül neked van ahhoz jussod, és Te ne tudj erről?

Amikor csak időd, kedved van, írj. Igazán szívesen hallgatlak. Úgy elképzelem a Gyuri beszélgetései után a Kárász utcai összejöveteleket!

A múlt napokban Juhász Gyula verseit szavalták a rádióban. Nem tudtam megszabadulni egy képtől. Kórszakállas férfi simogatta egy előtte ülő vékony nő fejét, és mind a két alak mosolygott.

Mikor vége volt az előadásnak, szétfoslott a kép is.

Azóta örülök, hogy írtam Neked.

Kérdeztem is Gyurit, vajjon Te milyen alak vagy? Hát Titeket láttalak.

Most már Te is hidd el az igazat!

Juhász Gyula is megnyugodva vette tudomásul, hogy lelepleztem.

Gyurka tiszteletteljes kézcsokkal üdvözl. Kéri, ne haragudj, hogy ő nem írt, ha talán festő volna, jobban kedvelné a betűket.

És ha már én úgy kisajátítottalak Téged, nem akarja a kedvem szegni, beszélgessek csak nyugodtan Veled.

Hát szeretettel ölel

T. Gizi

Bakáts utca 5. fszt. 2.

Kézírási levél. (Kilényi-gyűjtemény, 5/45.)

„felelek én a kérdéseidre”: Kilényi Irma Terescsényinéhez írt válaszlevele lappang, vagy megsemmisült.

Eörsi Tóth Júlia (1889–1958): tanár, az első világháború előtt és alatt a *Világ* című napilap munkatársa. 1914 márciusában újságíróként kereste föl a Rókus-kórházban lábadozó Juhász Gyulát, aki előzőleg a pesti Nemzeti Szállóban mellbe lőtte magát. Kapcsolatuk ekkortól mélyült el: az Anna-versek után Júliához szóltak a törődésért hálás Juhász költeményei. A jó házból való, vakbuzgóan vallásos budai úrilány a nagy visszatérést szimbolizáló *KÉSŐ SZÜRET* (1918) című kötet verseinek kiválasztásában és közreadásában is segítségére volt a költőnek. Júlia hiába várta, hogy Juhász elveszi feleségül. 1918 őszén – valószínűleg a költő baloldali aktivizálódásától visszarettenve – elmaradt mellőle, viszont 1924-ben *ÁLDOTT VIDÉKEN* címmel sértett, bosszúszomjas indítatású kulcsregényt írt kapcsolatukról, melyben durva-visszataszító képet festett a szerinte betegesen az anyjához kötődő, házasságról hallani sem akaró költőről. Juhász Gyula halála után húsz évvel Eörsi Júlia már egészen másképp idézte föl a költőhöz fűződő kapcsolatát. Új könyvében (*TIÉD A SÍRIG. EMLÉKEIM JUHÁSZ GYULÁRÓL*. Szeged, 1957) azt állította – vitatható dokumentumra hivatkozva –, hogy 1918. március 20-án zárt körben, tanúk előtt egyházi házasságot kötöttek, s a titkos frigy miatt méltán tekintheti magát a halála után ünnepelt költő özvegyének, aki kiemelt állami ellátásra jogosult. (Anyagi igényét a közbenjáró irodalmároknak, illetékesnek érzett politikusoknak írt leveleiben is megismételte.) Az előnyös nyugdíj kedvéért született „dokumentumregény” irodalmi hozadékának csak azok a közzétett Juhász-levelek tekinthetők, amelyeket a szerző a házukat ért háborús bombatámadást követően épségben kimentett a lakásából. Sajnos, az utólagos válogatás gyanúját egy ilyen, bizonyíthatatlan hivatkozás sem képes eloszlatni. (Irodalom: Dénes Zsófia: *E. J.-RÓL, JUHÁSZ GYULA HÉTVERSES MŰSZÁJÁRÓL*. *Kortárs*, 1971. 12. sz.; Péter László: *ANNÁK, SZERELMEK. NŐALAKOK JUHÁSZ GYULA KÖLTÉSZETÉBEN*. Szeged, 1983.)

Szabó Lőrinc – Kilényi Irmának

Budapest, 1939. április 14.

Kedves Kilényi Irma!

Nagyon röstellem, hogy január közepén küldött levelére és körülbelül egy hónappal ezelőtt megkapott sürgetésére csak most válaszolok. Rettenetesen el voltam foglalva, anyagi és egyéb külső bajokon kívül most már betegség is gyötört. Nem nagy betegség,

de nagyon kellemetlen: egy úgynevezett belső szemölcs támadt a jobb sarkamon, azt operálták, már kétszer is. Az operáció szó nagyon ünnepélyes, viszont mégis komolyan kellett venni, hiszen a második, alaposabb vágás után tizenkét napig fekéüdnöm kellett.

Ma jöttem be a betegség óta először a szerkesztőségbe. Rögtön elővettem a levelét, nyomta a lelkemet. Nagyon köszönöm, hogy megtisztelt bizalmával és annak az értékes adatnak a közlésével, amelyet a Terescsényiné leveléből olvasok. (A levelet, mint kérte, mellékelten most visszaküldöm.) Tulajdonképpen nem lepott meg, amit Terescsényiné ír. A magam részéről azonban nem tudok érdemleges emlékekkel hozzájárulni a levél tartalmához. Amit Terescsényiné ír, az olyan világos, olyan egyértelmű, hogy amellet nem számít az én kis emlékadatom, bár jólesett látni, hogy a sejtésem jó irányban mozgott. Juhász Gyula énnekem nem nevezte meg Magát, mint olyasvalakit, akit a menyasszonyának kéne tekintenie, de a leghatározottabban emlékszem rá, hogy homályos körülírásai arról a bizonyos lányról csak Magára vonatkozhattak. Ez az ügy nem tartozott – hogy úgy mondjam – a centrális témáink közé, bizonyára ezért nem részletezte. De még egyszer mondom, úgy akkor, mint később mindig, a leghatározottabban azt az impressziót keltette bennem, hogy Magára gondolt. Azt, hogy az Isten büntetése alatt vérbajt vagy vérbajgyanút értett, már közöltem Magával, és Maga megcáfolta.

Minden jót kíván, bocsánatot kér és kezeit csókolja igaz híve:

Szabó Lőrinc

Gépirásos levél *Az Est*, a *Magyarország* és a *Pesti Napló* közös levélpapírján, autográf aláírással. (Kilényi-gyűjtemény 5/14.)

„*azt az impressziót keltette bennem, hogy Magára gondolt*”: tudhatták ezt a szegedi újságíró barátok is, köztük Magyar László, aki ekkor gyűjtötte az anyagot *MILYEN VOLT SZÓKESÉGE* című könyvéhez, melyben Juhász Gyula „remeteévei” után nyomozva Kilényi Irma szerepét is szeretne volna hangsúlyossá tenni, de Irma 1942. február 3-án kelt levelében lebeszélte tervéről. „*Kedves Magyar Laci! [...] Valamire szeretném Magát igen komolyan megkérni: hagyjon ki engem teljesen a készülő írásából. Szeretném, ha még csak a háttérben sem állanék. Észrevehette, hogy a Leányotthonbeli vasárnap délutánokról semmi adatot nem küldtem, s ez tendenciózus volt. Nagyon izléstelen és finomtalan dolog volna ezt ma megírni; majd ha meghaltam, akkor csinálhatnak, amit akarnak, de ma ez igazán nem vallana jó ízlésre, hogy én informáljam Magát, mint író, az én Juhász Gyulával való barátságom részleteiről. Különbön is ez valami olyan dolog volt, amiről Szomorú Dezső azt szokta mondani: ez olyan, hogy már nem is létezik. S maga tudhatja legjobban, hogy sok minden igaz sem volt – ez is csak a betegségének egyik póza lehetett, higgye el! Így nagyon kérem, térjen e fölött napirendre, valahogy zavarná az egész műnek a hangulatát, sehoggy sem illene bele egy elérhetetlen, nagy, ideális szerelem után (ami az Anna-korszak volt) egy ilyen motíválhatatlan, földöntúli barátság. Maga biztosan megérti, mit akarok mondani, s ehhez tartja magát. [...]*” (In: JGYE, 560.)

Magyar László – Kilényi Irmának

[Budapest.] 1942. január 27.

Önagsága
Kilényi Irma úrhölgynek
Szeged

Kedves Kilényi,
legutóbbi levelét azért nem köszöntem meg, mert úgy volt, hogy most vasárnap leutazom Szegedre, és gondoltam, akkor majd személyesen mondom el a köszönömöt. De köz-

bejöttek az ismert akadályok, főleg a vasúti korlátozás, és ezért le kellett mondanom az utazás tervéről. A köszönetet így írásban adom.

A napokban levelet kaptam Váradról, Tabéry Gézától, aki azt írja, hogy a Juhász-írásom tervét nagy örömmel fogadták illetékes helyen, és üzenik, hogy a tervet a lehető leggyorsabban váltsam valóra, mert szeretnék minél előbb megjelentetni a remeteévek regényes históriáját. Már meg is kezdeném az írást, mert benne vagyok erőst a témában, de még hiányzik néhány nagyon fontos adatom hozzá. Magát, mint Juhász Gyula életének leghivatottabb és legtájékozottabb nyilvántartóját kérem meg, hogy válaszoljon a lehető legsürgősebben az itt következő kérdésekre:

1. Juhász Gyula megbetegedésének pontos ideje, helyesebben pontosan mikor és hogyan kezdődött nála a betegség.

2. Mikor és meddig volt Bécsben? Ott kikkel érintkezett, általában mit csinált?

3. Mikor kapta meg a Baumgarten-díjat?

4. Hogyan született meg a házépítés gondolata? Mikor kezdték meg a ház építését? Hol van ez a ház? És milyen?

5. Anna mikor volt Szegeden, és hogyan folyt le a találkozása Gyulával?

6. Általában kellenének az Annára vonatkozó összes adatok. (Szerepköre, a váradi dátumok, élete, halála.)

7. Gyula mikor melyik intézetben volt, és mikor bújt el az anyjánál?

8. Mikor költöztek ki az Ipar u. 13. sz. házból, és mikor bontották le ezt az öreg házat?

9. Apjának foglalkozása, neve, nagyapjának foglalkozása, neve és az anyai ág adatai.

10. Mikor látogatta meg Szegeden Kosztolányi, Karinty, mikor volt a jubileum (Babits), kapcsolata József Attilával.

11. Van-e a levélhagyatékban levél és fénykép Annától? Levelezett-e Annával?

12. Végül nagyon érdekelnének azoknak a vasárnapi internátusi összejöveteleknek az adatai is.

Szóval: rengeteg adat kellene. Szinte restelkedve merem megkérni az óriási szíves-ségre, de tudom, hogy jó helyre fordulok, és hogy Juhász emlékéről lévén szó – szívesen lesz a segítségemre. Az Anna-látogatás körülményeit jó lenne talán Juhász néninél vagy Kónignénél tisztázni. Ha azonban ennek valami akadálya lenne, esetleg magam fordulnék levélileg hozzájuk, bár azt hiszem, hogy ilyen módon nehezebben menne a dolog.

Ne haragudjon, drága Kilényi, hogy ilyen sok és kényes tennivalóval terhelem, de nagyon kérem, legyen jó szívvel a segítségemre, mint amilyen lelkesedéssel én szolgálok minden alkalommal és minden rendelkezésemre álló téren a Juhász-kultuszt. (Talán felfedezte a Kurirban a váradi Juhász-ünnep tervéről közölt híradásomat. Az ám, hogyan haladnak az előkészületek?)

Szíveségét előre is hálás szívvel köszöni, és válaszát szívrepesve várja kézcsókkal tisztelő híve:

Magyar László

Nb. Kérem, válaszát ne a Kurirhoz címezze, mert itt igen könnyen elkallódik a levél, hanem a lakásomra. Bpest, III. Ürömi u. 30/32. III. em. 6.

Géppel írt levél, autográf aláírással, az *Esti Kurir* céges borítékában. (Kilényi-gyűjtemény, 4/40.)

„szeretnék minél előbb megjelentetni a remeteévek regényes históriáját”: Magyar László MÍLYEN VOLT SZÓKESÉGE című könyve – Tabéry Géza előszavával – 1942-ben jelent meg az Erdélyi Egyetemes Könyvtár kiadásában.

„Hogyan született meg a házépítés gondolata?": Juhász Gyula édesanyja szeretne volna meglepni a fiát azzal, hogy a Fodor utcai szűk lakásból tágasabb, nyugalmasabb otthonba költözik vele. 1936 nyarán vásárolt egy kis házat Újszegeden, felújíttatta, s úgy időztette az építkezést, hogy 1937 májusában átköltözhessenek Erzsébet királyasszony ligetébe. A költő azonban sohasem léphette át a neki szánt kertes családi ház küszöbét.

„mikor bontották le ezt az öreg házat?": Juhász Gyula EGY HÁZ című versében siratta el szülőházát, amelyet városrendezési okok miatt lebontottak. (Megjelent a *Délmagyarország* 1926. június 26-i számában, Parobek Lajos (1896–1948) szegedi festőművésznek ajánlva, aki abban a stádiumban festette meg az Ipar utcai földszintes házat, amikor az épülő Fogadalmi templom tornyai már látszottak a szanalásra kijelölt épület mögött. Helyén most a szegedi orvosi klinikai blokk áll, s a gyógyintézet falán emléktábla hirdeti, hogy ott állt a költő egykori otthona. (JGYÖM, 3. 15., 291.)

„mikor volt a jubileum (Babits)": Magyar László valószínűleg Juhász Gyula 25. költői jubileumára céloz. Ez alkalomból 1923 májusában Babits Mihály és Kosztolányi Dezső is ellátogatott Szegedre, hogy felköszöntsék egykori egyetemi társukat.

„Az Anna-látogatás körülményei": Sárvári Anna 1917-es látogatásáról lehet szó, amikor az egykori múzsa meglátogatta a Moravcsik-klinikán fekvő Juhász Gyulát, és a beteg, szégyellve állapotát, hátat fordított neki. Ugyanakkor a költő élete végéig a tárcájában hordta a színész nő fekete kalapos fényképét, amelyet az immár közeledni vágyó Anna így dedikált neki: „*A drága Gyulának régi meleg szeretettel – 1915. szept. 11. Anna.*” (Lásd: Péter László: *ÍGY ÉLT JUHÁSZ GYULA*. Móra, 1980. 116., illetve 97.)

Magyar László – Kilényi Irmának

Budapest, 1942. február 6.

Kedves Kilényi!

Bizony, paraszt voltam kicsit, amiért ilyen soká halogattam a köszönetet az elküldött és kézhez kapott Juhász-dolgokért. De most pótolom, amikor már 3-án írt levelét is megkaptam.

Raffy Ádám volt itt Pesten néhány napig. Azt hiszem, ismeri, ő is mondta, hogy Várad nagy lelkesedéssel készül a Juhász-ünnepre, és hogy Tabéry fáradhatatlan agitátora az ügynek.

Szubjektív kívánságának teljesítése kicsit bajos lesz, de azért megpróbálom. Juhász Gyula életét szinte lehetetlen elképzelni és érzékeltetni a „titkáró” személyének teljes kikapcsolásával, de azt hiszem, a kívánsága nem is erre irányul, hanem annak a Terescsényiné-fele „ajándék”-nak a megírására, illetve elhallgatására. Ez a motívum tényleg nem illene bele az elképzelt kompozícióba.

A relikviákra természetesen nagyon vigyázok. Ha szüksége lenne rá, mielőtt kiszedtem belőle a szükséges adatokat, értesítsen, és rögtön visszaküldöm, de jobb szeretném, ha végig, mármint a munkám végéig itt maradhatna, mert megtörténhetik, hogy munka közben kell majd még pótlásokért átnézegetnem az írásokat. Most nagyon benne vagyok a dologban, azt hiszem, rövidesen már meg is kezdem az írást fizikailag is. Egyelőre az agyilag és lelkileg való komponálgatásnál tartok.

A kedvességét még egyszer nagyon hálásan köszönöm, és kérem, hogy ha mégis megtudhatna valamit Anna szegedi látogatásának körülményeiről, közölje velem. Tanácsára én ugyanis nem írtam Juhászéknak.

A Kurirt, amelyben megjelentek a váradi ünnepélyt beharangozó sorok, itt küldöm. Kézcsókkal:

Magyar László

Az *Esti Kurir* céges levélpapírján és borítékában, géppel írt, autográf aláírású levél. (Kilényi-gyűjtemény, 4/40.)

Raffy Ádám (1898–1961): orvos, regényíró. 1925-től Aradon, 1938-tól Nagyváradon élt. Számos életregényt írt (Giordano Brunóról, Paracelsusról, Eleonora Duséről stb.). 1940–1942 között Relle Pállal együtt szerkesztette az *ÖRÖK BETŰK* című antológiát és az Erdélyi Egyetemes Könyvtár kiadásában megjelent műveket, köztük Magyar László *MILYEN VOLT SZÓKESÉGE* című kötetét is.

Rózsahegy Kálmánné – Kilényi Irmának

[Budapest,] 1942. [?]

Mélyen tisztelt kedves Titkárnő!

Férjem ma fotókópiát készített a beküldött újságról. Mélyen meghatva köszönjük Önnek mind a ketten ezt a rendkívül figyelmes gesztusát, és mélyen meghatva olvastuk a csodálatosan megírt, mindenképp költői munkát, mely így most egyik fő-fő ékessége lesz a férjem gazdag emlékeinek. –

Amint az újságot visszakapja – férjem fog írni Önnek – ő akarja megköszönni ezt a kivételes ajándékot – és ír valamit – a cikkre vonatkozik – és talán még egyszer szintén érdekes lesz azok számára, kik az igaz művészetben hisznek.

Autográf, keltezetlen levél. (Kilényi-gyűjtemény, MS 4/95.)

Rózsahegy Kálmánné szül. Hevesi Angéla 1909-ben közösen alapította meg a színművész férj nevével intézményesített színiiskolát.

„a beküldött újságról”: Kilényi Irma elküldte a művésznek Juhász Gyula korábbi cikkét, melyet Rózsahegy Kálmánról írt a *Délmagyarország* 1926. február 19-i számában. (Szövegét lásd: JGYÖM, 7. PRÓZAI ÍRÁSOK, 1923–1926. Sajtó alá rendezte Ilia Mihály. Akadémiai Kiadó, 1969. 244–246.)

Rózsahegy Kálmán – Kilényi Irmának

[Budapest,] 1942. március 24.

Mélyen tisztelt Titkárnő!

Nagy hálával köszönöm Önnek figyelmét a csodálatosan szép irodalmi értékű cikkért, melyről valóban nem tudtam. Azt tudtam, míg élt Juhász Gyula, tisztelt és becsült engem, de hogy ennek ilyen dokumentuma maradt hátra, ez csak most, az Ön által jutott tudomásomra.

Van egy levelesládám – tele érdekes és sok értékes emlékekkel – ezek közé került Juhász Gyula, a nagy költő vezércikke, mely számomra felbecsülhetetlen értéket – és ma vigaszt is jelent.

Felésem már jelezte Önnek – hogy lesz valami közölnivalóm a cikkekre vonatkozólag, íme, betartom, amit ő ígért.

Ha ma élne Juhász Gyula, több okból nem írhatta volna meg ezt a vezércikket – és nem írhatta volna meg így azért sem, mert azóta, vagyis mostanában, mikor a papírok beszélnek – és a múzsák hallgatnak –, kiderült, ki kellett derülnie – hogy én mi fán termettem...

Régebben, mikor a tehetség maga elég volt az érvényesüléshez, nem bolygatták ezt – Juhász Gyula sem bolygatta, sőt – emberi és művészi megértéssel kezelte. De azóta kiderült, hogy én – az állatokat megillető jelzés mintájára: „félvér vagyok”!

A cikk írója, a nagy költő, ha ezt tudja, bizonyára ezen az alapon keresi és találja meg az én magyarságom biológiai alapját és okát! De milyen felemelő és mélyen megható, hogy így is elfogadott – elismert és magyarnak tartott!

Az aktuális kutatások alapján t. i. kitudódott, hogy én egy Békés megyei gazdaembernek, illetve parasztnak természetes fia vagyok. Úgy hívták: Uhrin József. Endrőd község bírása volt. Drága Anyám zsidó volt, és ezt soha semmiért se szégyellni, se megtagadni nem fogom – és áldom a haló porát is.

Apám is meghalt, de az összes ma élő rokonai közjegyzői írással igazolták, hogy én az ő fia vagyok.

Ez az írás kellett, mert ha ez nincs – egyáltalában nem engednek színpadra – (igaz, most már ezzel se – se színpadra – se a filmhez – se a rádióhoz!)

Ezt az írást Endrőd község adta ki, a falu, ahol születtem, ahol ismernek, szeretnek és mindig megbecsültek, ahol tudták, hogy a kis „senki-gyerekből” lettem azzá – aki lettem! És tőlük kaptam életem legnagyobb megtiszteltetését, mikor 1926-ban megválasztották a község díszpolgárává!

Talán mindez nem is érdekelheti Önt, kérem elnézését – de az Ön által elküldött újságcikk váltotta ki belőlem ezt az írást, így hát vállalnia kell. És nagyon megkérem, vállalja el azt is, hogy leveletem teljesen magánlevélnek minősíti és kezeli, de ha van rá alkalom és lehetőség – és nem szerénytelenség, amit kérek – tegye Juhász Gyula írása mellé!

Nem tudom Önnek eléggé megköszönni figyelmét – mert mondhatatlanul büszke vagyok erre az írásra – és meghatva-boldogan olvasom most, mikor meg akarják semmisíteni nemcsak a jelenem, de becsületes, magyar értékű, művészi múltamat is.

Maradok őszinte, tisztelő híve:

Rózsahelyi Kálmán
a Nemzeti Színház örökös tagja.
Őnagysága Kilényi Irma úrhölgynek
Szeged

Gépirásos levél, autográf aláírás és címzés a gépirat végén. (Kilényi-gyűjtemény, 4/95.)

Rózsahelyi Kálmán (1873–1961) színművész. 1900-tól 1935-ös nyugdíjazásáig a Nemzeti Színház társulatában játszott; 1923-tól a Nemzeti Színház örökös tagjának választották. A Rózsahelyi-színiiskola vezetője volt.

Tessitori Nóra – Kilényi Irmának

[1942. július 13. – Postabélyegző]

Drága Irmám! Ezt a kettős édes kicsi gyökeres fenyőcsemetét a Juhász Gyula sírjára szánom – a kertész szerint máris el lehet ültetni, ha nem fagyott a talaj – jó mélyen beásni és a töve körétől felmagasítani a földet egészen az első ágakig. Egyelőre nem szabad öntözni – csak tavasszal! Addig is ½ méter átmérőjű ládába (mélybe!) vagy mélyceberbe ültess el, minden egyébről levélben beszél szerető – Nórád

Postai csomag feladóvevénye, autográf üzenettel. (Kilényi-gyűjtemény, 5/48.)

Kilényi Irma – Zolnai Bélának

Szeged, 1943. november 28.

Kedves Professzor Úr!

Megígértem a Courteline-interjú – most küldöm hát. Bár a Juhász-cikket én is megkaphatnám ilyen hamar!

Három nagyszerű Juhász-tanulmányt találtam Kiss Józsefről és a régi Hétről, de hát nincs hol leköszölni.

Az új Juhász-köteteken erősen dolgozik Tolnai Gábor. – Képzelve, a Singer és Wolfnernál Szondy György debreceni tankerületi főigazgatónak egy ifjúsági regénye jelent meg „A bőrmédália lovagjai” címen, a főhős nő modellje – én vagyok! Persze, 12-13 [éves] koromban, de így annál meghatóbb most olvasni a gyerekkori élményeket, őszülő fej-
jel és rozoga alvással...

A szegedi színtársulat erősen készülődik Sík Sándor szerdai bemutatójára; én is kíváncsi vagyok s megnézem, vajjon a tornyok mind az égig érnek?!

Szíves köszöntéssel:

Kilényi

Juhász Gyula városa, 1943. XI. 28.

Kárász u. 14.

Autográf levél. (MTA Kézirattár, MS 4124/496.)

„a Courteline-interjú”: Georges Courteline (1858–1929): francia író, drámaíró. Kilényi Irma – valószínűleg Zolnai Béla kérésére – lefordított egy francia nyelvű cikket, mely Courteline-nel vagy róla készült.

„Három nagyszerű Juhász-tanulmányt találtam Kiss Józsefről”: Kiss József (1843–1921) költőt, *A Hét* szerkesztőjét Juhász Gyula különösen kedvelte, mert ő „fedezte föl”, és szívesen közölte verseit lapjában. Kapcsolatukról Juhász Gyula a *Szegedi Napló* 1922. január 22-i számában, CSEVEGÉS című írásában számolt be, három nappal később pedig a szegedi Kereskedelmi és Iparkamarában emlékezett meg az 1921 szilveszterén elhunyt költőről. (JGYÖM, 6. 428–434., 681.) Több verset is írt a tiszteletére: KISS JÓZSEFNEK ([1919] JGYÖM, 1. 77.), ÖREG KÖLTŐNEK ([1909] JGYÖM, 1. 228.), NEFELEJCS KISS JÓZSEF SÍRJÁRA ([1924] JGYÖM, 2. 338–339.). (Lásd: Komlóssy Ákos: KISS JÓZSEF ÉS JUHÁSZ GYULA KÖLTÉSZETÉNEK ROKON VONÁSAL. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1968. 72. évf. 6. füzet, 679–681.)

Tolnai Gábor (1910–1990): irodalomtörténész, a Szegedi Fiatalkor Művészeti Kollégiumának alapító tagja.

„Szondy György debreceni tankerületi főigazgató”: azonos azzal a „Szondy Gyurkával”, akit Kilényi Irma Kosztolányinének 1937. november 15-én írt levelében említett.

„Sík Sándor szerdai bemutatója”: AZ ÉGIGÉRŐ TORONY Sík Sándor utolsó drámája volt, amelyet 1943 telén mutatott be a szegedi színház. Szövege A KETTŐS VÉGTÉLEN című gyűjteményes kötetben (Ecclesia, 1969) olvasható.

Kilényi Irma – Bauer Hildának

Szeged, 1944. március 12.

Hildám, drága, valami a Te postádnál nem stimmel: nincs két hete, hogy hosszú, többoldalas levélben számoltam be Neked rólunk, s nem kaptad kézhez. Pick Vera pedig már 3-4 hete küldött címedre egy doboz tojást, s Móric folyton kérdezi, nem-e írsz róla,

mert restelli Tőled kérdezni, hogy megkaptad-e? Nagyon bántana, ha elkallódnának leveleim, vagy illetéktelen kézbe kerülnének. Indítsd meg a nyomozást, s nyugtass meg aztán!

Sok bajunk, gondunk van, nagyon kétségbeesett lelkiállapotban élünk. Ugyanaz az aggodalom, ami ott fenn, nálatok is, gyötri a szíveket. S most ehhez járul még, hogy Rikim szemei meggyöngültek, pár hétig mindent fátyolosan látott, én olvastam fel, írtam helyette, valami 6-8 szemüveget csináltatott, s egyikkel sem látott. Most kicsit jobban van, de felmegy Pestre Imre professzorhoz, alaposan megvizsgáltatja a szemeit.

Nekem meg a fogaim lazultak meg, alig tudtam már enni velük, most Eidus egypárat kirángatott, s hétfőn már kész lesz helyettük egy testhezálló, koromat megillető, pár száz pengőmbe kerülő protézis, ami mind kétségbe ejt, mert a kikerülhetetlen öregséget vetíti felém... S különben is oly sokat szenvedek éjszakai álmatlanság, hevületek, kis ájulásszerű rosszulletek, ideges feszültség, ingerlékenység, sírásra való hajlam kis dolgokért – mind-mind mutatja, hogy megszűnök nő lenni... Pedig ha jól meggondolom, nem is voltam nő tulajdonképpen: sem férjem, sem gyermekem, mindent szétforgácsoltam idegenekre, mindenemet csak adtam, s mire egyedül maradok, nem kapok senkitől semmit. – S mégis, enyéme a schilleri sorok: „Königin, das leben is doch so schön!” Hildám, Te s egyedül Te megérted: mert Neked is oly kincses-szép volt a fiatalságod, mert Te is annyi szép könyv, muzsika, harmónia, barátság, meleg otthon fényét gyűjtötted magadba, mint egy kondenzátorba, a későbbi időkre, mint én! Most már én ebből élek. – Tegnap Rikinél volt dr. Krammer tanár felesége, s Riki említette, hogy Te szeretnél az ő villájukban lakni a nyáron, s erre boldogan felkiáltott: „Hisz akkor én elutazhatok a nyáron nyugodtan!” A férje tudniillik úgy el van foglalva, egész nap a városban, főiskolán tanít, este irodalmi munkát folytat, s nem volt alkalma még ezt közölni vele. De ügye, Kisanyám, már június végén jössz? És nálunk fogsz vacsorkázni (így hívjuk, mert olyan egyszerű és minimális, hogy kicsinyíteni kell!), és a mi drága, meleg balkonunkon sokat fogunk beszélgetni, és – szeretjük egymást. – Oly egyszerű ez az élet, s olyan könnyű lenne szépen élni s boldognak lenni, ha az emberek ezt tudnák!

Te, Hilda, ne pletykáld el, de Mariskánk észrevehetőleg féltékeny Rád! Nála voltunk többen teán egy vasárnap, s akkor észrevettem. Melanie néninek kiabáltam sokat a fülébe, s mikor elmentünk, dicsérte, hogy milyen jószívú vagyok, s akkor tudta meg Mariskától, hogy véletlenül árjának születtem (tudtomon és akaratomon kívül, megkérdezésem nélkül), s roppant elcsodálkozott: „Hát akkor mért sajnálja úgy a zsidókat?” – Különben Mariska oly szép és fiatal, nem tudom, mi fűti, de irigylem! – Pedig annyi baja, gondja van Laci miatt is. Iluska a Tóth-szanatóriumban fekszik, olyan rosszul néz ki az a kis asszonyka.

Juhász Néni március 14-én lesz 82 éves, oly megrázó jelenetem volt pénteken vele: egyedül voltunk, Margitka egyházi kórusban próbált, s megölelt, s azt mondta, engem szeret legjobban a földön, ne tekintsem a nagy korkülönbséget, ami köztünk van, s legyek az ő barátnője...

Szomorj miatt is sokat gyöttröm magam, ha egészségesen hazamegy a kórházból, mi lesz vele, kezdődik a magánosság, az ínség, a folytonos halálfélelem. Oly sziporkázóan szellemes levelet írt még pár hete, hogy az egész környezetem kacagott rajta!

Drága Hildám, vaját nem kaptunk, mert Purimra a falusi asszonyok felvásároltak mindent, sem húst, sem tojást nem bírtunk szerezni. Talán a jövő héten kapunk vaját, nekünk is hiányzik, de főleg a tej, ami szintén nincs.

Pickékkal gyakran találkozom, Móric mindig Rólad kérdezősködik. Ő állítja, hogy pár hónap múlva lesz rádiónk megint! –

Sok szeretettel ölel

Irmi
és
Riki

Kilényi Irma levelét a címzett mellékelte emlékiratához. In: Bauer Hilda: EMLÉKEIM. LEVELEK LUKÁCSHOZ. MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívum, 1985. Szerkesztette, a képanyagot összeállította, az utószót és a jegyzeteket írta Lenkei Júlia. Függelék, 216–217.

Bauer Hilda (1887–1965): Balázs Béla (eredeti nevén Bauer Herbert) író, filmesztéta húga és Bauer Ervin biológus (Kaffka Margit második férjének) nővére. Szegeden született, s 1913-ig, amíg Pestre költözött, szoros barátságot ápolt a helybeli értelmiségiekkel, valamint bátyja művész és tudós kollégáival. Emlékiratában a Juhász családhoz és Kilényi Irmához fűződő baráti kapcsolatáról is beszámolt. (I. m. 29–32.) Utóbbiról följegyezte: „*Mikor J. Gy.-nek síremléket állítottak a szegedi temetőben, Irmí a fakeresztet, amely azelőtt a síron volt, hazahozta magához. Mikor 1943 novemberében néhány napra Szegedre utaztam, nála szálltam. Este lefekvés előtt behívott hálószobájába, és megmutatta nekem, hogy ezen a kereszten, mely párnája alá volt téve, alszik éjjelente. Én kissé megrémültem, szólni sem tudtam, mire Irmí azt mondta, hogy szegény Gyula annyit és olyan nagyon szenvedett, hogy ez a kis önsanyargatás semmi ahhoz képest. [...] Ha levelet írt, nem azt írta a dátumban, hogy Szeged, hanem »Juhász Gyula városa«.*” (I. m. 31–32.)

Vera: Pick Vera (1933): a szegedi szalámigyárat alapító Pick Márk (1843–1892) unokája; Pick Móric leánya. Ma Ottawában él a férjével, Gara Györggyel. Két lányuk és három unokájuk van.

Móric: Pick Móric (1883–1944): mérnök, építési vállalkozó, szalámigyáros. 1926 és 1938 között a részvénytársaság Bécs melletti, Alt Erlauban levő szalámigyárat vezette. Szegeden a Gutenberg u. 12. számú földszintes sarokház volt a Pick családé. Itt lakott Móric, mielőtt deportálták. Útban Bergen Belsenbe megverték, s 61 éves korában, február 17-én vérmérgezésben meghalt.

Imre professzor: ifj. Imre József (1884–1945) szemészprofesszor, id. Imre József (1851–1933) hódmezővásárhelyi, majd 1922–24 között a szegedi szemklinika professzorának fia. 1939-től haláláig a budapesti Szemészeti Klinika vezetője; számos világhírű műtéti újítás fűződik a nevéhez. Öccse, Sándor (1877–1945) a szegedi egyetemen a nevelélmélet professzora volt.

Eidus: Eidus Bentian (1880–1944): szegedi fogorvos, baráti kapcsolatban állt Móra Ferencsel, Juhász Gyulával, József Attilával, Radnóti Miklóssal. 1944 áprilisában letartóztatták, internálták; Auschwitzban pusztult el.

„*Königin, das leben is doch so schön!*”: idézet Schiller DON CARLOS című drámájából. Magyarul: „*Királynő! Istenem! Mégis gyönyörű az élet!*” (Vas István fordítása.)

dr. Krammer tanár: Krammer Jenő (1900–1973): irodalomtörténész, egyetemi tanár. 1939-től a háború végéig Szegeden tanított.

Juhász Néni: Juhász Gyula édesanyja.

Margitka: Juhász Margit, a költő húga.

„*Szomorý miatt is sokat gyötöröm magam*”: Bauer Hilda emlékei szerint Kilényi Irma „*mindenkin segíteni akart, főleg írónon. Mikor megtudta, hogy Szomorý Dezső inségben van, állandóan küldözte neki a legjobb falatokkal telt élelmiszercsomagokat (pedig nem volt sokja)*”. 1944-ben a zsidó származású polgárok jogfosztottsága idején Vajda Béláné (Riki) sem lehetett többé az optikai szaküzlet vezetője: a tulajdonos szerepét Kilényi Irma vette át, Vajdáné pedig munkatársként szerepelt a nyilvántartásban. „*Irmí, ez az ideges, túlérzékeny ember nagyon szenvedett a szörnyű viszonyok miatt, ahol lehetett, kiállt, segített, de végül is a német megszállás alatt, mikor deportálták barátait, azok gyerekeik sem tudott már segíteni...*” (Bauer Hilda: i. m. 32.) – A szegedi zsidóknak április 5-én tették kötelezővé a sárga csillag viselését, s május 22-től nyolc napon belül saját költségükön a kijelölt gettóba kellett költözniük. (Vajda Béláné is ekkor hagyta el otthonát; Kilényi Irma egyedül maradt az üzletben és a Kárász utcai lakásban.) Június 25–28. között három vonatot indítottak

Szegedről Auschwitzba; a második szerelvény egy részét Strasshofba, a harmadikat, 66 kitelepítettel, Budapestre terelték. Összesen 2091 szegedi zsidó vált a holokauszt áldozatává, 612-en a munkaszolgálat során veszítették életüket. Mindössze 1500 deportált tért haza (köztük Vajda Béláné is), de nagyon sok túlélő később kivándorolt. (Forrás: *Somogyi Könyvtár*, http://www.sk-szeged.hu/statikus_html/kiallitas/szegedi_zsidok/szegedi_zsidok.html.)

Purim: a zsidó törzsek egyiptomi kivonulására emlékező örömnemep, a „megmenekülés napja”. Az előírás szerint purimra legalább két embertársunknak adni kell kétféle, rögtöni fogyasztásra alkalmas ajándékot; a rászorulók pénz is kaphatnak.

Postumus postscriptum

Vajda Béláné – Pásztor Józsefnek

[Szeged], 1945 körül

Mikor 1944-ben a gettóba kerültem, 2-3 évre bőségesen elláttam mindennel. De gettóba került Békéscsabán élő leányom is, s Irma elutazott hozzá, hogy öt éves Anna és kilenc hónapos Juditka unokámat megmentse. Sikerült is neki a két kicsikét a gettóból kilopni. Boldogan hozta őket Szegedre. De a házbeliek közül valaki följelentette. Unokáimat a rendőrség visszazsuppolta a csabai gettóba, s az anyjukkal együtt az auschwitzi gázkamrában pusztultak el.

Lakásomban Irma egyedül maradt. Lesújtóan hatott rá, hogy unokáimat nem tudta megmenteni. Ismerőseinek folyton arról panaszkodott, hogy nem megy le falat a torkán. Augusztusban aztán felakasztotta magát.

Eltűnt egyebek között Irma húszéves munkájának felbecsülhetetlen értékű, pótolhatatlan eredménye: a Juhász Gyula-múzeum teljes anyaga. De pörök vannak folyamatban, és én hiszem, hogy ez a nagy irodalomtörténeti emlék méltó helyére fog még kerülni.

Gépirásos levél, borítékban, Pásztor Józsefnek címezve. Péter László tulajdona.

Vajda Béláné túlélte a holokausztot. Hazatérve Szegedre, ismerőseitől értesült barátnője utolsó hónapjairól és halálának körülményeiről. Erről tájékoztatta levelében a Kilényi Irma sorsa iránt érdeklődő Pásztor Józsefet (1885–1962), a *Délmagyarország* szerkesztőjét.

„*Békéscsabán élő leányom*”: Tauber Árpádné Vajda Lili (1906–1944)

„*az öt éves Anna*”: Tauber Anna (1939–1944).

„*a kilenc hónapos Juditka*”: Tauber Judit (1943–1944).

„*felakasztotta magát*”: Kilényi Irma holttestére saját „titkára”, az akkor még egyetemista Ertsey Péter talált rá 1944. augusztus 15-én, a Kárász u. 14. szám alatti, harmadik emeleti lakás erkélyén, s azonnal értesítette a rendőrséget. (Emlékcikkét lásd: Ertsey Péter: KILÉNYI, A TITKÁR. In: JGYE, 562–568.) A haláleset híre, nekrológgá formálva, a *Délmagyarország* 1944. augusztus 18-i számában jelent meg. – Ertsey később a *Tiszatáj* egyik alapítója és kiadója lett. Kapcsolatot tartott Márai Sándorral, aki 1947-es naplójegyzetében ironikus távolságtartással emlékezett meg a szegedi tragédiáról. „*Meglátogat E[rtsey], a szegedi költő, s elmondja K[ilényi]. I[rmá]-nak, Juhász Gyula hívének, titkárnőjének, rajongójának, utolsó bizalmasának halálát. Ez a nő – mint E., mint Szegeden néhányan – Juhász Gyula emlékének ígézetében élt. Gyűjtöttek mindent, ami a költőhöz tartozott, vallásos módon ápolták az őrlét, nagy költő emléket. E. maga is súlyosan pszichotikus, esztendőök előtt levelet írt nekem Szegedről, és bejelentette öngyilkossági tervét; talán depressziós, a mánia határán, talán skizoid, mindenesetre határeset. Juhász örült volt, K. I., E., mind a határesetek, ezért is vonzódtak*

hozzá, a betegség cinkosságával. Elmondja, hogy a zsidóüldözések idején K. I. – aki nem volt zsidó, de elhurcolták egy zsidó barátját, s ez teljesen felborította lelki egyensúlyát – felakasztotta magát. K. sokat levelezett Szomor Dezsővel, s különösen szerette ez írónak »Selyemzsinór« című elbeszélését. »Mikor megtaláltuk« – mondja [Ertsey], és idegbajosán vigyorog – »az erkélyen függött, selyemzsinóron... Így gyilkolnak az írók, egy szóval, egy ötlettel.» (In: Márai Sándor: A TELJES NAPLÓ, 1947. Sajtó alá rendezte Mészáros Tibor. Helikon, 2007. Idézi: Bíró-Balogh Tamás: MÁRAI SÁNDOR SZEGEDI „BARÁTJA”. Tiszatáj, 2008. 2. sz. 107–109.)

„pörök vannak folyamatban”: Kilényi Irma megmaradt és részben visszaszerzett hagyatéka 1962-ben került a szegedi Somogyi Károly Könyvtárba, a nevével jelzett különgyűjteménybe.

Zoltán Gábor

VÉRESMAJOR

Egy készülő regényből

– Vannak rossz álmaid?

Alányomtól kérdezem. Tízéves. Rosszálom-űzőt készített. Kéttenyérnyi karika, belefűzve színes szalagok. Indián eszköz.

- Mióta megcsináltam, nincsenek.
- Emlékszel rájuk?
- Egyre. A többi zagyvaság.

Nem akarja elmondani azt az egyet. Az ikertestvére, a fiú, hallja, amit beszélünk, és beleszól:

– Amikor koncentrációs táborba vitték.

– Miatta! – csattan fel a lányom. – A játszótéren voltunk, és odajött valaki, és kérdezte, hogy miért ilyen göndör a hajad, zsidó vagy? És akkor ez azt mondta, hogy az.

A lányom haja nem göndör. Egyenesebb nem is lehetne. Vékony szálú és szőke.

Ki mondta neki, hogy a zsidók között sok a göndör hajú? Nem én. Arról se tőlem értesült, hogy a koncentrációs táborba hurcoltakhoz neki valami köze lehet. Születésük előtt megbeszéltük az anyjkkal, hogy arról nem fogunk beszélni nekik. Én akartam így. Háromévesek voltak, amikor elváltunk, és az anyjuk azelőtt is, azután is sok mindent máshogy csinált, mint amiben a születésük előtt megállapodtunk. Igaz, én sem úgy viselkedtem, ahogy ő elképzelte. Amikor felemlíttem neki a megállapodásainkat, azt felelte, az még egy másik helyzet volt, akkor ő feltétlenül gyerekeket akart tőlem, ezért akármit kötöttem ki, mindenbe belement, viszont miután meglettek, az a természetes, ha úgy intézi a dolgukat, ahogyan ő érzi, hogy intéznie kell.

Ó az anya.

Ebben az esetben arról döntött, hogy beszél a zsidó ősről. Még ha nem is az ő ősei. Mikor mondta először? Kicsik voltak, mondjuk négy-öt évesek. Nem voltam jelen, nem hallottam, milyen szavakat használt, de azt, hogy *elégették*, biztosan mondta:

– A nagymamádát elégették.

A fiamtól hallottam viszont a szót, tőle tudtam meg, hogy megtudták.

– Azért égették el, mert zsidó volt. Igaz, hogy...?

Most mégis a lányom álmodja, hogy elviszik őt. Ami nem jelenti azt, hogy a fiam régebben nem álmodott ilyesmit, vagy hogy később nem fog.

Ha létezne rá mód, hogy egy információt kitöröljenek, kitöröltettem volna az agyukból. És akkor a lányom nem álmodná, hogy göndör a haja, és hogy koncentrációs táborba viszik.

Én nem álmodok ilyeneket. Vannak rossz álmaim, de koncentrációs táborba egyik álmomban sem vittek még. Valószínűleg azért, mert én később lettem beavatva.

Engem is az anyám avatott be. Aki szintén nem volt zsidó. Írhattam volna, hogy az ő ereiben sem folyt zsidó vér, ha hinnék benne, hogy létezik zsidó vér.

Abban ellenben kénytelen vagyok hinni, mert hitelesnek tűnik az erről szóló beszámoló, hogy összefüggés mutatható ki a vércsoportok és a származás között. A zsidó származásúak között magasabb a B csoportúak aránya. Én is abba tartozom. Anyám nem abba tartozott. Ha megint mód lesz rá, hogy elkülönítsék a zsidókat a nem zsidóktól, a vércsoport-meghatározás egzakt módszerét is be lehet majd vetni a többi teszttel együtt. A nemkívánatos egyedek kiszűrése érdekében.

Anyám sokszor adott vért, és én is, éveken át rendszeresen adtam. Zsidók nagyobb valószínűséggel kaptak a véremből, mint nem zsidók.

Az anyám avatott be, a gyerekeimet az anyjuk avatta be. Nem zsidó nők, akik megtették azt, amit az apák tudatosan vagy öntudatlanul elmulasztottak: továbbadták a zsidóságot. Fölvették, valami játékban egy kendőt, figyelték, a szélben hogy lobog, aztán leoldották magukról, és rákötötték valaki másra.

Kötötték volna inkább egy fa ágára.

Sokára és lassan tudtam meg, mi történt a Városmajorban 1944–45 telén. Az iskolában, ahol a tudást az állami csatorna belém folyatta, nem beszéltek róla. Pedig voltak tanárain, akiket szerettem, tiszteltem, és akikre most sem emlékszem másként, mint jó pedagógusként. De felidézhető akár csak egyetlen eset, amikor az általános tananyag leadásán túlmenően beszéltek volna az itt végbement dolgokról? Hát nem. Ketten szükségét érezték, hogy megcsinálják ezt '56-tal kapcsolatban. Okosan, megfontoltan, már-már ízlésesen tettek tanúságot a forradalom ellen, személyes, apró emlékeiket idézve fel. '56 októbere a második kerületben; '56 októbere a tizenegyedik kerületben. Ezzel bizonyítva, hogy lehetséges volt a tankönyvi anyagon túl megmutatni valamit a múltból – igaz, az ő kiállításuk problémamentesen illeszkedett a fővonalba, a Szovjetunió és a szocializmus, a proletár internacionalizmus ünneplésébe, vagyis beleállítás volt inkább, mint kiállítás.

1966-ban kezdtem a Városmajor utcai iskolába járni. 21 évvel 1945 után.

A Felszabadulást megünnepeltették minden évben, nyolcszor, amíg általános iskolás voltam, de hogy mi történt a Felszabadulást megelőző hónapokban azokon az utcákon, amelyeken mindennap jártunk, az nem volt benne a könyvekben, és a tanárok nem beszéltek róla. Mondjuk, ha valamelyikük 40 éves volt '66-ban, akkor 1945-öt 19 évesen élhette meg, csak hogy egy lehetséges és nagyon valószínű átlagot vegyünk. Vagyis éltek, láttak és hallottak, gondolkodtak akkor. Ha nem akartak, akkor is gyűjtöttek emlékeket, és ha nem akarták, akkor is kellett, hogy maradjanak emlékeik. De semelyik, soha, egy szóval sem említette például, hogy a Maros utcai szakorvosi rendelőintézet a háború előtt kórház volt, és embereket öltek meg benne. A ház homlokzatára nem került emléktábla. Emléktábla a Városmajor utca 42. falán volt, mert ott alapították meg a Kommunisták Magyarországi Pártját. Évfordulókon koszorúkkal ékesítették fel.

Ez az emléktábla azóta eltűnt. A rendszerváltás után többször meggyalázták, aztán leszerelték a ház faláról. Vele szemben volt a Városmajor utcai nyilasház, azon a telken, ahol most autók parkolnak. Ha még ott lenne a KMP-re emlékeztető tábla, és lenne emléktáblája vagy emlékoszlopa a Városmajor utcai nyilasháznak, tanulságos lehetne az út két oldalán az egymással szembeforduló két emlékjel.

A Maros utca 40.-ben nőttem fel. Mikor tudtam meg, mi történt a 16-os számot viselő épületben? Tízévesen nem tudtam. Húszévesen sem tudtam. Harmincévesen, 1990-ben, talán már tudtam.

A Maros utcai kórházat 1931-ben alapították. Nevezték a Budai Izraelita Szentegylet Gyógyintézetének, és úgy is, hogy Budai Chevra Kadisa Kórház. Bel-, sebészeti és nőgyógyászati osztálya volt. Évente körülbelül ezer beteget ápoltak falai között.

Egy épület, amely előtt megszámlálhatatlanul sokszor mentem el több mint ötven év alatt. Nem látszik zsidónak, és nem látszik kórháznak. Szándékosan tervezték így? Csöppet sem komoly, szigorú építmény, inkább derűs, barátságos. Kicsit kirí a sorból, a házsorból azzal, hogy aszimmetrikus a homlokzata: ha szemben állunk vele, jobboldalt beugrót láthatunk, egy kis udvart, ott a bejárat. Kovácsoltvas kapu után pár lépésnyi átmenet, intimitás az utca és a kórház között.

Az épületen belül fölszereltek egy márványtáblát. Nehéz megérteni, hogy ha egyszer az utcán sétálókat meg akarták óvni az itt megesett szörnyűség ismeretétől, az épületben járó betegeket miért teszik ki az ártalomnak? Akik nőgyógyászhoz vagy pszichiáterhez jönnek, azok olvashatják, hogy mit műveltek a falak között a nyilasok? Nekik nem árt? Vagy úgymint mindegy?

A felirat szerint 1945. január 12-én történt. Tizenkettedike péntekre esett abban az évben. Akkor, több mint másfél hónappal az ostromgyűri bezárulása után, talán nem volt már jelentősége, hogy hétköznap van-e éppen vagy hétvége. Legtöbbször már nem juthattak el a munkahelyükre, leálltak a gyárak, a hivatalok, az iskolák. A vendéglősök már nem dolgoztak, a pékek még – ha megvolt a műhelyük – dolgoztak. A magyar embernek fontos a kenyér, beálltak a sorba akkor is, ha esett a hó, és hullottak a bombák. A katonák dolgoztak. A rendőrök dolgoztak. Az orvosok dolgoztak. Minden beszámoló kiemeli, hogy a Maros utcai kórház ápolóit és orvosait a betegekkel együtt megölték a nyilasok. Ugyan miért ne ölték volna meg őket? Az orvos zsidó ártalmasabb a közönséges zsidónál, mert a beteg zsidót gyógyítva meghosszabbítja annak élettartamát. A terhes zsidónak segít világra hozni ivadékát, és ezzel gyarapítja a fajt. A fasiszták rengeteg zsidó származású orvost dolgoztattak munkaszolgálatosként vagy hurcoltak el és ölték meg koncentrációs táborban. Egy cikkben elém kerül a kórház egyik főorvosának neve: Róth Marcell. Volt neve. Volt szakterülete: sebész. A feleségét szintén meggyilkolták. Két fiuk túlélte az ostromot, a közelben, a rózsadombi Bogár utcában, a Sztihlo Gábor evangélikus lelkész által működtetett egyik menhelyen vészték át az utolsó heteket. Egyszer, amikor meglátogatták a fiúkat, a lelkész felajánlotta Róth Marcellnek és feleségének, hogy maradjanak a menhelyen, de ők visszatértek a betegekhez.

Róth Marcell erdélyi volt. 1942-ben költözött Budapestre.

Budapestnek az a része egy kis Erdély: Királyhágó utca, Nagyenyed utca. Maros utca, Szamos utca, Temes utca: erdélyi folyók csörgedeznek a völgyben, de még a Csaba utca is a hun-székely királyfit idézi fel. Az itt dolgozó kortárs építészek hol nemzetközi modern stílusban dolgoztak, hol erdélyies szecesszióban. Száz-százötven lépésnyire a Maros utcai kórháztól áll az Árkay-féle kistemplom. Meghitt, barátságos, menedéket

ígérő. Távolabb a Györgyi Dénes és Kós Károly által tervezett iskola és óvoda. Ahová nyolc éven át jártam.

Otthon, a lakásunk polcain erdélyi szerzők könyvei. Persze sok más mellett és között. Székely népballadák a fametszetekkel, Nyírő halinában. Régről, még a háború előtről. Anyám fiatal lányként olvasta. És lelkesedett érte. Olvastam én is, egészen fiatalon, és szerettem. Később kerültek melléjük a Wass Albertek, papírkötésűek és 1989 utániak. Korábban nem lehetett arról a szerzőről se hallani, se olvasni. Egy-két könyvét én vettem meg anyámnak. Örömet akartam neki szerezni. Eszembe sem jutott, hogy beléjük olvassak. Eleinte, mert volt bőven más olvasnivalóm, később már azért, mert tudtam, mi van bennük, és viszolyogtam a tartalmuktól. Anyám halála után, mikor ki kellett üríteni a lakást, ezeket is átvittem magamhoz. Évek múltán egypár hasonló termékkel együtt kivittem őket a szelektív hulladékgyűjtőhöz, és megszabadultam tőlük.

Nálunk is, mint annyi más családban, egyértelmű volt, hogy a magyar legfelső foka az erdélyi. Az erdélyi legfelső foka pedig a székely. Ezek a mondatok sohasem hangzotnak el, mégis benne voltak a levegőben. Miután Észak-Erdélyt visszacsatolták, a nagybátyám autós kirándulásra vitte anyámat egy piros DKW-vel. Anyám útinaplót írt.

Fiatalkorában irodalommal szeretett volna foglalkozni. Nem íróként, ahhoz túl szerény volt, de mindenképpen a versek, regények társaságában képzelte el az életét. Irodalomtanárként például. Azért nem mehetett bölcsészkarra, mert a nagymamám nem engedte. Vegyészmérnök lett, és a kémiában is talált szeretnivalót. Egy kutatóintézetben dolgozott. Orvostudományi, pontosabban élettani témákkal foglalkoztak. Az útinaplójában, a leveleiben nem kellett keresgélni az érzelmek után. Hetedikes koromban azzal tisztelt meg az iskolám, hogy én mondhattam a búcsúbeszédet a távozó nyolcadikosoknak. Ami azt jelentette, hogy nekem kellett megírnom. Nem okozott nehézséget az írás. A betűimet találták csúnyának, de mondatokat kitalálni és összerakni, az mindig elég jól ment. Volt annyi eszem, hogy megmutattam a kész szöveget anyámnak. Azt mondta, hogy ügyes vagyok, de mégsem jó, amit írtam, mert nincs benne szív. Érdekes, a kritikát nem vettem a szívemre, és elfogadtam a segítségét. Tudtam, hogy képtelen lennék másmilyen szöveget létrehozni. Kezdetől szívtelen szerző voltam, és az is maradtam, de így utólag annyit a tizenhárom éves szöveggyártó javára írhatok, hogy nem hazudott. Ugyanis szeretetteljes kötelék egyetlen távozó nyolcadikoshoz sem fűzte. Nem volt tehát oka érzelmes búcsúra. Nem emlékszem a Városmajor utcai általános iskola 1973-ban ballagó diákjaira. Csak az egyikükre, aki rám szállt, heteken át csúfolt és fenyegetett. Arra az egyre emlékszem. Német neve volt. Na szóval ebben a témában őszinte és melegszívű nem lehettem egyszerre. Anyám besegített. Neki pedig Reményik Sándor volt a segítségére, hozzá fordult érzelemteljes szavakért. „Mi mindig búcsúzunk.” Reményik erdélyi költő volt. Az iskolaudvaron álltam a felsorakozott osztályok, valamint a tantestület meg a hozzátartozók előtt, és tisztán, jól érthetően olvastam a papíromról. Annyi szív volt abban a beszédben, hogy higgadt előadásmódom épp hogy egyensúlyban tartotta.

Reményiket nem tanították az iskolában, de a beszéd után senki sem vont kérdőre, hogy én miért idézgetem.

Már nincs meg az a cseresznyefa, amit viszont kétségtelenül szerettem az iskolaudvar Temes utcai oldalán. Nagyon öreg fa volt, sok sebbel a kérgén. A sebek aranyszínű nedvet eregettek, ami, ha nem bolygatták, megszilárdult. Borostyáncsepek. Ha tudtam, hasítottam magamnak belőlük. Lehet, hogy így lett újra és újra sebes a kéreg. Emlékszem a fa fehér virágaira és hamar érő gyümölcsére. 1944–45 telén már ott állt, felnőtt volt az a fa. Nem tudom, mikor tűnt el az udvarról. Természetes halál lett az osztályrésze?

Vagy nem várták meg, míg kiszárad, és kivágták? Ha élne, se biztos, hogy utat találnék hozzá az udvarra, hogy átkaroljam, és kérjem, segítsen. Segítsen abban, hogy lássam, ami itt történt körülötte, a megértésben segítsen.

Budapest ostromának utolsó heteiben az iskola kórházként működött. Katonai kórházként. Az épület felújítása előtt, kisiskolás koromban még valami fekete olajszárma-zék borította a padlót. A padok lába mélyen belenyomódott ebbe a puha matériába. Ha elestünk, alig ütöttük meg magunkat, de a ruhánkon koromszerű folt maradt. Amikor sebesültek és halottak feküdtek ugyanazokban a termekben, akkor is ugyanaz az olajpadló volt ott...?

Az erdélyi erődtemplomot idéző épület nem óvta meg az erdélyi sebeszt, és nem óvta meg őt az erdélyi templom. Amikor a fa virágba borult, Róth Marcell és a többi ember a városmajori földben feküdt.

Aki a nyilasokat a kórháza ellen vezette, egy kelet-magyarországi településen, Nyír-bátorban született, de egy erdélyi városból, Kézdivásárhelyről érkezett Budapestre. Kun Andrásnak hívták.

Egyetlen nagymamám betegeskedett, és hamar meghalt, kilencéves koromban. Anyámnak dolgoznia kellett, úgyhogy minden évben gondot okozott, mi legyen velem nyáron, a majdnem három hónap hosszúságú vakáció alatt. Mivel szinte csak ő volt nekem, nehezen bírtam ki nélküle. Kínlódtam a Velencei-tónál a gyerektáborban és Csupakon, a gyerekeket bérben nyaraltató idős házaspár nyaralójában. Még a nappali táborok tűntek a legjobb megoldásnak. Jártam angol nyelvi táborba és a kerület ifjúsági táborába.

Lejtős telekre emlékszem, ahol sok csoportra osztva töltöttük a napokat. Az ebéd-osztáshoz gyűltünk össze a tábor *kantin*jánál. Úgy rémlik, akkor találkoztam ezzel a szóval. Vastag, de repedezett, csorba tányérokat és ugyancsak vastag alumínium evőeszközöket idéz föl bennem.

A felügyelő tanárok napközben keveset foglalkoztak velünk. Eltölteni valahogy a napot, megúszni, ők is csak azt akarhatták. Mi pedig eloszlottunk, szétszóródtunk a fás, bokros tájon. Voltak *körletek*, egy-egy ilyen telekrész lett a csoporté a turnus idejére. *Turnus*, ez a szó is akkor ragadt meg bennem, és most ráismerek, amikor a kivégzésekről olvasok: a nyilasok sokszor turnusnak nevezték a fogolytömegből lelőni vitt kisebb csoportokat.

A bokrok aljára emlékszem, ahová behúzódtunk, a kipucolt búvóhelyekre. Elsimított föld, kirakosgatott fehér kövek. Egy fiú méheket fogdosott össze, és megölte őket. Veszedelmesnek hangzik, de nem az, megvolt rá a módszere. Egy üres gyufásdoboz kellett hozzá. Kihúzta a fiókot, körülbelül a feléig vagy kicsivel tovább. A dobozt a hüvelyk- és a középső ujjá közé fogta, míg a mutatóujja, mint egy fegyver ravaszán, a fiókon várt. Ha egy méh virágra szállt, a fiú megvárta, míg belefeledkezik a virágpor szedegetésébe, és akkor ráközelített a nyitott fiókkal. Ha a méh nem röppent el, egyszerűen rátolta a fiókot, és megvolt. Ott döngött a *gyufaskatulyában*. A skatulyát akkor még fából készítették, nem papírból. Vékony falemezekből. És színes kép, címke volt rájuk ragasztva, valamelyik nagy állami vállalat reklámjával vagy magának az államnak a lakosság-hoz intézett intelmével. A címkét le lehetett áztatni, gyűjthettük, akár a bélyeget. A kivégzés úgy zajlott, hogy a fiú lassan elkezdte kitolni a fiókot, hajszálnyira, azután résznyire. A méh észrevette a nyílást, azt hitte, kiszabadulhat, és odahúzódott. A fiú még kijjebb tolt a fiókot, annyira, hogy a fej kiférjen, de épp csak annyira, tor, potroh odabenn maradjon. Aztán már csak vissza kellett tolnia a fiókot, aminek széle a doboz

pereméhez szorította a vékony nyakat, és továbbhaladva elszakította: megtörtént a lefejezés. Csönd lett a skatulyában. A fiú egy másik dobozban gyűjtötte a leszedett fejeket. A testeket, gondolom, egyszerűen elhajította. Figyeltem a végtelen hosszú meleg napokon. Mesélt is. Legtöbbször arról, miket csináltak *a háborúban*. Például hogy nőkbe botokat dugtak. „Először jó volt nekik, élvezték”, mondta, „na de aztán, ahogy följebb nyomták beléjük, már sikítottak, hiába, nem volt kegyelem.” Miközben a nyilasházban történekekről olvasok, eszembe jut az a fiú. Természetesen lehet, hogy maga találta ki a feldugásokat, de inkább úgy gondolom, hogy apja, nagypapja, nagybátyja mesélhetett neki a szép időkről. A nagyszámú helyi nyilas közül nem mindegyiket fogták el, és akiket elfogtak, azokat sem mind ítélték el, az ítéleteknek pedig csak kis részük volt halálos. Azok közül is többet börtönbüntetésre változtattak később.

Ez a nyelv nem az enyém. A gyilkosok nyelvén beszélek a gyilkosokról. A frissen megásott sírokat, a sebesre vert testeket nem láthatom, de a szavak ki-be járnak bennem. Mindegyik mocsoktól ragad, hazugságtól bűzlik. Kárpótol-e ezért, hogy a hosszú nyári napokon tömegesen leoldósótt méhek és az ugyancsak hosszú téli esteken gumibotokkal döfködött méhek közötti kapcsolat éppen magyarul teremődik meg?

A magyar szavak... Egy ellenállót, B. É.-t a Várban *köpülték* valami fadarabbal, lehet, mert nem volt kéznél gumibot, de valószínűbbnek tartom, hogy a *príbékeknek* külön élvezetet okozott a felület egyenetlensége. A szálkák. Pribék – ez is micsoda szó! Tiszta középkor. Pedig használták, 1944–45-ben igen gyakran. Hasonló rétegekből bukkant a felszínre, mint a nyilas hirdetőmúnyeken baljósan sötétlő *felkoncol*.

Lazán kimondom, leírom, hogy *használták*, mármint az akkor élt emberek bizonyos szavakat, pedig könnyen lehet, hogy fordítva történt, azok a bizonyos szavak használták az embereket.

Akik hagyták, hogy használják őket, azokat.

Akik még élvezték is, hogy használva vannak. Ahogy birtokba veszi őket a nyelv.

Nem kellett volna nekem több, csak egyetlenegy könyv, amelyben kellő részletességgel és pontossággal le van írva, mi történt itt. Azt átolvasva csupán saját emlékeimet kellett volna felidézniem, hagynom, hogy a két világ közti határok elmosódjanak, és lejegyezzem, miképp zajlik ez a folyamat – de nem találtam ilyen könyvet. Csak könyvek voltak, cikkek, szembetűnő hiányokkal, pontatlanságokkal, ellentmondásokkal, ám szinte mindig felbukkantak bennük olyan nyomok, amelyek vezettek valahová, tovább. Kiderült, hogy a levéltárakban léteznek a nyilasok működéséről szóló dokumentumok, csak hogy olyan helyekre nem juthat be akárki, vagy ha bejut is, nem kaphat kézbe akármilyen anyagot. Ajánlást kellett szerezniem, eltartott egy darabig, mire a régi papírok közé engedtek.

Nincsenek zsidóálmaim, írtam hónapokkal ezelőtt. Már vannak. Még nem vernek, nem vetkőztetnek – lehet, hogy lesz olyan is –, csak kereső, kutató, tévelygő alakként keveredem a szereplők közé.

Nem fabrikálok rosszálom-űzőt.

Nappali életemben várok az engedélyekre, hogy kutatóként betekinthessek a levéltárakban őrzött dokumentumokba. Egy délután elsétálok, hogy megkeressem és lefényképezem a nyilasok hatalomátvételének egyik fontos helyszínét, a „főhadiszállást”, a „titkos fegyverraktárat”. A címe: II. kerület, Pasaréti út 10. Olvastam, hogy a németek már jóval 1944. október 15-e előtt több helyszínen fegyvereket halmoztak fel a nyilasok

száma. Bár ezen kívül más konkrét helyszíneket nem neveztek meg. Ami biztos: a nyilasok tudtak a Pasaréti út 10.-ben rejlő kincsekről, számon tartották, akár kisgyerekek a szülei által becsomagolt és eldugott karácsonyi ajándékokat, és illegálisuk hónapjai alatt sóváran várták a pillanatot, amikor odasiethetnek, és kicsomagolhatják a Birodalom játékszerait.

A 10-es szám a Pasaréti út elején található, közel a Szilágyi Erzsébet (korábban Malinovszkij, még korábban Olasz) fasorhoz. Egy kissé elhanyagolt kertben álló, lerobbant villa, amelyen mégiscsak látszik, hogy ha rendbe tennék, legalábbis figyelemre méltó lenne, nemcsak történelmi szerepe, hanem építészeti értékei miatt is. A terméskő kerítésoszlopok díszének egy része hiányzik vagy sérült, de egyértelmű, hogy ezek tekintettek le a magasból a boldog izgalommal ideseregglő, történelmi szerepükbe épp belebújó nyilasokra meg a ház rejtekéből, a világra ásitó garázból napvilágra hozott fegyverekre.

Még aznap és véletlenül, más házak adatai után kutatva, rájövök, hogy a villát Árkay Aladár tervezte. Valóban, hasonlít a városmajori kistemplomhoz.

Árkay Aladár házai a történelem díszletei: ő tervezte azt a Városmajor utcai házat, amelyben 1906-ban a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakult, a Budai Vigadót (apósával, Kallina Mórral közösen), amelyben 1937-ben hét korábbi párt egyesülése által létrejött a Magyar Nemzeti Szocialista Párt, családi villája hangulatos háttérként emelkedett az Alma utcai szeretetotthon és a Bíró Dániel-kórház fölé, a (fiával, Bertalannal közösen tervezett) városmajori templomban prédikált és esketett rendszeresen Kun páter, és ott rendezkedett be harcosaival Vannay László, valamint ő tervezte a Babochay-villát is, a Hősök tere–Andrássy út sarkán álló épületet, amelyben Jugoszlávia nagykövetsége működött – ott kapott menedéket 1956 novemberében Nagy Imre miniszterelnök.

Az Árkay-féle villával kapcsolatos másik meglepetés már ott, a Pasaréti úton elér, nyomban azután, hogy elindulok hazafelé. A szomszéd, 8-as számú, nemrég felújított épületen emléktábla jelzi, hogy Jávor Pálé volt. Egy ideje tisztában voltam vele, hogy előzőleg a Kék Golyó utca elején éltek a feleségével és a felesége gyerekeivel, és onnan költöztek át Pasarétre – csak az utca és a házsám hiányzott. Tudtam azt is, hogy a jobboldali lapokban leleplező cikkek jelentek meg róla, kiket lát vendégül otthonában, kiket szerepeltet házi előadóesteken: olyanokat, mint Heltai Jenő és Reinitz Béla... Látom, nem került túl sok fáradságukba, hogy kifigyeljék őt. Milyen védtelen volt ez a szegény színész! És hogyan bújhatott volna el 1944 márciusában, amikor a Gestapo kereste?

Éldegélünk, egy-egy óvatlan pillanatra szabadnak érezzük magunkat, azt hisszük, megválaszthatjuk, kikre figyelünk oda és kiknek adunk a szavára, kiket szeretünk, miközben a közvetlen közelből figyel halálos ellenségünk, a szomszédunk.

Kun páter szintén szomszéd volt. Másképp képzeltem, viharlovasként, nomádként ide-, majd tovarobogva. Ezzel szemben a helyzet az, hogy tanyát vert itt, ugyanabban a háztömbben, ahol gyerekkoromban laktam. Ez a tömb téglalap alakú, melynek a mi házunk, a Maros utca 40., az egyik sarkában áll, míg a belőle kiinduló átló másik végén a Városmajor utca 33-at találjuk, a Kunékét.

Ma másképp cseng a *háztömb* szó, mint a hatvanas-hetvenes években. A diktatúrák korában a háztömb szervezeti, lakosság-ellenőrzési egység volt. Mikor útlevélért folyamodtunk, meg kellett jelennünk a háztömb egyik magánlakásában, egy bácsinál, akit mi nem ismertünk, ám aki minket bizonyára ismert, folyamatosan szemmel tartott, és

ha súlyosan társadalomellenes megnyilvánulásokat nem írt a terhünkre, hozzájárulását adta kérelmünkhöz. Azok voltak a szép idők, midőn az emberek még figyeltek egymásra, mondhatnák a „közösségben gondolkodók” – de az a gyanúm, hogy ha háztömbmegbízott ma nincs is, figyelve azért van ránk.

1944 augusztusában tűntek fel itt a Kunok. Mert bizony András páter nem magában jött a Hegyvidékre: a kiutalást ő intézte, de a szülei nevére szól. Id. Kun Károly és Vasas Mária a harmincas évek végén települt Nyírbátorból Budapestre. A páter apja a Nyugati pályaudvar közelében, a Váci út 16.-ban szolgált házmesterként, míg a házat bombatalálat nem érte. A bomba alig tévesztett célt. Az épület kétudvaros bérpalota, a házmesterlakás a második, szűkebb udvar aljában húzódott meg.

Addigra sok ezer zsidólakást szabadítottak fel keresztény magyar emberek – *a rászoruló* – számára. 1944 júniusában ment ugyanis végbe a budapesti zsidóság csillagos házakba költöztetése. Kun szülei hatmegállónyival költöztek idebb a 6-os villamos vonalán. Elég jelentős fejlemény lehetett számukra a házmesterlakásért cserébe kapott három szoba összkomfortos lakás, na meg a berendezés, amit a kiköltöztetett zsidó származású lakóknak hátra kellett hagyniuk, és amit ők, „a magyarok” vehettek használatba! Kun Andrásra általában nagy hatással voltak a szőnyegek, egyik gyűjtő hatású publicisztikájába is beleszötte őket: „*amikor betörnek az ő vastag szőnyegekkel borított szobáikba*”¹ – ti. a nép fiai a zsidók, a polgárok otthonába.

Tanáraimról azt írtam, nem beszéltek az itt történekről, és ez így is volt, de közben eszembe jutott egy bajszos férfi tanár fejtegetése: ha nem vigyázunk, jönnek mások, agilisabbak, és kiszorítanak minket a kerületből. Mintha Budának ez a nemes része egyúttal az ország legkitüntetettebb helye volna, afféle *enyém a vár, tiéd a lekvár* játék örökös terepe, cél, ahová minden ambiciózus magyar törekszik, és ahonnan mi akármikor kiszorulhatunk. (Friss adatok igazolni látszanak a feltevést: a XII. kerület vezeti az országos listát a jövedelmek tekintetében és az általános iskolák teljesítményét illetően is.)

Kun András páter '44-re már letért a minorita szerzetesek útjáról, lelki vezetőként nem annyira rendbéli előjáróit és nem a katolikus egyház vezetőit tisztelte, inkább Adolf Hitlert, Benito Mussolinit és Szálasi Ferencet, de talán még ekkor sem dőlt el végérvényesen, hogy a gonoszsnak azzá a teatrális karakterévé kell válnia, amivé vált. 33 évesen – a „krisztusi korban” – valami már lezárult benne, és azon volt, hogy új irányba induljon el. Szüleinek kibombázása, mégpedig az ellenség, a gonoszok, az angolszások által, akiket András páter a magyarok tömegeihez hasonlóan és melleleg megalapozatlanul a zsidók eszközeinek tartott, és hogy azután az igazságos nemzettől jóvátételként pompás lakást kaptak, igazolta addigi zsidóellenességét, forradalmi hevéletét és tettvágyát. De hogy azzá váljon, amivé vált, még találkoznia kellett a XII. kerületi nyilasokkal.

A Magyar Nemzeti Szocialista Párt 1937-ben, hét kisebb párt egyesülése által jött létre. A XII. kerületi MNSZP a Győri úton tartott fenn irodát, az 1-es számú házban. „*A jelentkező tagok óriási lelkesedéssel állottak a megalakult Párt zászlaja alá – idézték fel később a kezdeti időket a pártlapban. – Pénzzel és bútordarabok adományozásával egykettőre lehetővé tették a XII. ker. szervezet helyiségében a rendszeres munka megkezdését. Napról napra emelkedett a tagok száma, volt idő, amikor a felvételre jelentkezők sorban álltak ügyük elintézésé végett.*”²

Mindez nagyrészt egy kerek arcú, ősz hajjú és bajszú, szürke szemű férfinak, Gál Csabának köszönhető. 1892-ben született. Családja állítólag a Székelyföldről került

Pomázra. Apja korán meghalt, a család szűkös körülmények között tengődött. A Műegyetem esti tagozatán szerzett gépészmérnöki oklevelet, közben csatornatisztításból, éjjeliorkodésból tartotta fenn magát. Végigharcolta az első világháborút, háromszor sebesült meg, 1918-ban főhadnagyként szerelt le. Kis és nagy ezüst vitézségi érmet kapott, felvették a vitézi rendbe, ám gépészmérnök végzettségével három évig volt munkanélküli. 1926-ban került a BSZKRT állományába, ahol eleinte lakatosként dolgozott, majd a mérnöki karba emelték, és műszaki tanácsos lett. 1930-ban a kormányzó Signum Laudis kitüntetésben részesítette. A Meskó Zoltán által alapított Nemzeti Szocialista Földmunkás és Munkás Pártba „a kezdetekkor”, tehát valamikor a harmincas évek elején lépett be, hogy aztán majd a szervezet tagjaként, az összeolvadás által kerüljön 1937-ben az MNSZP-be. A Meskó-féle párt a nemzetiszocializmus meghatározó műhelye volt: ők használtak először nyilaskeresztet jelvényül. Maga Meskó Zoltán idővel kimaradt a nyilas mozgalomból, és helytelenítette a német megszállást. Egykori követői közül a Gálhoz hasonló kérlelhetetlen radikálisok Szálasihoz csapódtak.

Gált annak ellenére nevezték ki a XII. kerület pártvezetőjévé, hogy ő maga a XI.-ben lakott. De tudni kell, hogy 1938-ban kerületünk még meg sem született, csupán viselő volt vele a székesfőváros: egy 1930-as törvény rendelkezett arról, hogy – más, Budapest közigazgatását érintő változtatások mellett – a nagyra duzzadt I. kerületből egy-egy részt kihasítva, különféle városmelléki övezeteket hozzájuk csapva megalakul a XI. és a XII. kerület. Mivel az új kerületek működéséhez szükséges infrastruktúrát még meg is kellett építeni, az új közigazgatási egységek csak fokozatosan kezdhettek működni. Legkésőbb éppen a XII., 1940-ben, amikor elkészült az előjáróság épülete a Böszörményi úton. Amikor Gál Csaba hozzálatott a XII. kerületi szervezőmunkához, még az „anyakerületnek”, az I.-nek sem volt irodája, sőt, állandó gyülekezőhelye sem. Tehát nem létezett olyan közös szervezési bázis, amit meg kellett vagy lehetett volna osztani az újonnan formálódó csoportok között.

Gál Csaba mutatójára úgy köröz a várostérkép fölött, mint egy hadvezér: hova telepítse a bázisát? Nem akar túlságosan eltávolodni az anyakerülettől és Buda szívéből, vagyis a Vártól, ugyanakkor ha nem is szándékozik az új kerületközpont, a Böszörményi úti előjáróság közvetlen szomszédságába vonulni, azért óvatosan afelé is közelít: a Győri út az I. kerület határát jelentő Krisztina körút és a Böszörményi út között húzódik, pár perc sétával mindkettő elérhető onnan. A ház, amelyben az első kerületvezető helyiséget bérel, a történelmi Krisztinaváros területén áll, ám a Déli vasút fölé magasodik, elérhetően a vasutasok és a vasutat kiszolgáló műhelyek dolgozói számára. Az Alkotás utca (akkor Gömbös Gyula út), a Csörsz utca és a vasút közti háromszög nem tipikusan XII. kerületi rész, szép számmal állnak ezen a területen olyan bércaszárnyák, amelyek kevésbé elegáns pesti kerületekbe illenének inkább. A közelben sok kisebb-nagyobb üzem működik. A legjelentősebb ezek közül a nevezetes Süss-gyár, akkorra már Magyar Optikai Művek, melynek munkásai közül sokan itt élnek. A kerületvezető számíthat rá, hogy a közeli egészségügyi intézmények alacsony beosztású, elégedetlen alkalmazottai előbb-utóbb szintén megtalálják az utat a párthelyiséghez. Abban ugyancsak bízhat, hogy a jól szituált XII. kerületi lakosok közül azok, akik rokonszenveznek a hungarista eszmével, nem fogják sajnálni a fáradságot, és a hegyvidék távolabb eső részeiből is elzarándokolnak a Győri útra.

„Feladatomból volt megszervezni a kerületet taglétszám és ideológiai szempontból. Ez igen nehéz dolognak látszott, lévén egész új kerület, ahol 1-2 tag volt összesen és párthelyiség sem volt. Kinevezésem után azonnal párthelyiséget béreltem a Győri út 1. sz. alatt, és hozzáfogtam a tagtoborzáshoz. Ez olyan sikeres volt, hogy 3 hónap alatt 1500 tagot tudtam beszervezni.”³

(1944 májusában a tagok száma kevesebb, mint a fele ennek. A csökkenés számos okkal magyarázható, melyek közül szerintem az a legjelentősebb, hogy a hatalom megragadására készülő párt csak a valóban hadra fogható, elkötelezett tagokat tűrte meg sorai között. Például tagkönyvcserével szűrték az állományt, ahogyan nem sokkal utánuk a kommunisták.)

Arról, hogy a területen már Gál színre lépése előtt is tevékenykednek nyilasok, a kor sajtója tudósít. A *Népszavában* arról írnak, hogy „a Farkasréten köztudomású, hogy a horgos-nyilas propaganda központja a Metzger-féle major. Itt lakik Metzger Ágoston ny. fővárosi mezőőr három fiával, akik a majorban állandó nyilas összejöveteleket tartottak, sőt állítólag nyilas munkatábort rendeztek be. Amikor a Metzger-fiúk látták, hogy üzelmeiknek semmiféle következménye nincs, vérszemet kaptak, és a környékbeli mindenre kapható suhancokból szabadcsapatot szerveztek, amely egy idő óta állandóan nyugtalanítja ennek a vidéknek békés lakosságát és az üdülést kereső turistákat.”

Válaszul az *Összetartás*, a nyilas mozgalom hetilapja 1937. május 16-i számában tudatja, hogy Metzgerék valóban nyilasok, valóban tartanak náluk összejöveteleket, de zsidó kommunista turisták szoktak rájuk támadni, és olyankor, ha kell, hát megvédik magukat.

Vagyis már a kezdet kezdetén voltak „suhancaink” – később rendszeresen használt, jellemző, de a jelenséget szépen el is homályosító szó –, akik életmódszerűen verekedtek. Ők jelentették a biztos alapot. Gál Csaba egyetemet végzett, hadviselt, többszörösen kitüntetett férfiúként lehetőséget kínált arra, hogy más, hozzá hasonló tanult, „kvalitásos” urak és egyszerű emberek a társadalom gyors és alapos megváltoztatásának szándékával közös szervezetbe tömörüljenek. Székelyként, vagyis a lehető legmagasabb rendű, leghitelesebb magyarként ölelte keblére a környék svábjait és egyéb mindenféle népségét.

A kerület iparosainak és kereskedőinek egy része alig várta, hogy megszabaduljon a zsidó konkurenciától. Ilyen hirdetésekkel támogatták a párt lapját, és szereztek új kuncsaftokat az akkoriban hétről hétre gyarapodó olvasóközönségből:

Budaiak!
Férfikalapokat LENZ-nél
I. Krisztina krt. 83. (Bors-utca⁴ sarok)
10% engedmény a kirakati árból

Világhírű Somlói borok! Erdődy borpince I. Bors-utca 18.
telefon: 157-971
olvasóinknak kedvezmény

A verekedéshez szokott sváb legények és az indulatos prolik, kispolgárok a Gállal és néhány hozzá hasonló hadviselt, tisztí rangot viselő vezetővel együtt vettek részt az MNSZP akkoriban igen gyakori utcai demonstrációin. A legnagyobb szabású ezek közül az 1938. december 1-jei budapesti tüntetés volt,⁵ melyet a kormányzat hatalomátvételi kísérletként⁶ értékelt és bélyegzett meg – emiatt tiltották be az MNSZP-t, és csukták le Szálasit. Az utcai harcok során a városban jelentős károk keletkeztek, rengeteg tüntető és rendőr sérült meg. Akkor nem szemkilövésben kulminált a „magyar emberek” ellen forduló hatósági erőszak: egy nyilas belehalt sérülésébe. Egy másik, a XII. kerületi Rédli József utóbb szintén az akkor szerzett sebesülése folytán pusztult el. Népes családja és tagtársai legalábbis így tartották számon, és soha nem felejtették el.⁷ Hat hosszú év múltán a város porába hullajtott minden csepp vérükért vödörnyi másikat folyathattak ki.

A huszoneves Kun András a pártszervezet alapításának idején Olaszországban tanítatja a ferences rend. Bölcsészeti és teológiai tanulmányai közben megigézi a fasiszta állam lendületes működése. Az új rend érzéki hatását olvasmányok teljesítik ki – Mussolinin át Hitlerig is eljut, elolvassa a Mein Kampfot. Könnyen összeegyeztethetőnek bizonyul számára Szent Ferenc tanítása és a nemzetiszocialista eszme.

Ezenközben Budapest XII. kerületében befejezéséhez közeledik annak a templomnak az építése, amelyben Kun András néhány év múlva a hívek elé áll, és fiatal nyilas párokat ad össze. Árkay Bertalan⁸ és a mennyezet freskóit festő Aba Novák Vilmos, valamint legtöbb művészársuk ugyanabban a szellemben dolgozik, mint a fasiszta tömegekkel együtt haladó kortárs itáliai művészek.

Talán nincs is olyan műalkotás, amit hosszabban bámultam volna életemben, mint az ottaniakat, mivel engem abban a templomban kereszteltek, és oda jártam kisgyerekként. Ott voltam elsődöző, gyónni és áldozni oda jártam.

A játszótéren valaki megszólítja a lányomat, és nekiszegezi a kérdést, hogy zsidó-e, ő megdermed, nem bír megszólalni, a fiam kimondja, hogy *az*, erre koncentrációs táborba viszik őket, írtam nemrég. Álom volt, nem is az enyém, hanem a lányomé, mégis megütött, elég erősen ahhoz, hogy a Városmajor múltjának mélyére lökjön. És most már a világ összes dolgai aszerint érdekelnek, ahogyan ehhez a véres lapályhoz, az ebből sarjadt életekhez kapcsolódnak.

Pedig az álombeli helyszín, az a bizonyos játszótér nem is a környékbeliek egyike: volt feleségem a gyerekekkel együtt egy kis osztrák faluba költözött. Úgy hallom, az emberek ott nyugodtak és barátságosak. A játszótér is nyugodt és barátságos, így mesélik a gyerekek, látszólag semmi ok nincs rá, hogy rémálom helyszínévé váljon. Épp azért furcsa, hogy egy tízéves gyerek képzeletében a hinták között a koncentrációs tábor kapuja nyílik meg.

Most aztán, utóbb, azt is megtudtam, hogy 1945 előtt tényleg tábor üzemelt azon a helyen. A barakkokat lebontották, a talajt elsimították, idővel játszótérrel építettek oda. Hallhattak erről esetleg ott valamit a gyerekek, nem muszáj misztikus jelenséget látni abban az álomban. Németségük még nem igazán széleskörű, de bizonyos szavak átégetik a nyelvek közti szigetelést. Valamit innen kellett magukkal vinniük ahhoz, hogy ennyire érzékenyen érintse őket a csinos kis osztrák falu múltja. Valamit innen, Budapestről, a XII. kerületből.

Jegyzetek

1. ÁBTL V-119575.
2. ÁBTL A-965.
3. ÁBTL V-99307.
4. Ma Hajnóczy József utca.
5. Horthy novemberben vonult be Kassára, a nyilasok nem hagyhatták, hogy az a látszat keletkezzék, minden a legjobb úton halad, idővel minden probléma nélkülük is megoldódik.
6. Az év tavaszán Hitler az osztrák nemzeti-szocialisták mozgolódásának eredményeképpen hajthatta végre az Anschlusst – a példa adott volt.
7. BFL XXV.1.a 866/1946.
8. Árkay Bertalan 1939-ben lép be a XII. kerületi nyilaskeresztes pártszervezetbe, és annak mindvégig tagja marad. OL P1351.

Bognár Péter

Á-3975/20130323*

Orrvérzéses, vén szar,
Paranoid celebritás,
Ez volt a benyomásunk róla,
Sátormagány, hűgyszag.

Volt, aki eszesnek mondta,
Mi sunyiságát rettegtük,
Ajándékozó aknahumorát,
Összeszorított farpofákkal.

Mikor népnemzetmaradékaival
A Savtálpú fulladványként
Tovaringott a Dunán,
Röppent a vezéri köpet utána.

Éljen, ordították a gyerekek,
És éljen, ordították az asszonyok,
Szétfosztva a kunyhókat azonmód:
A hon el van foglalva.

Egy honos honlapály!
Egy kies honhegységfolyóval!
Nézzünk szét és élvezzük,
Ami a miénk!

Akkor mi is ajándékot kaptunk.
A sátrába hívatta lényegünket.
Ő szálmaga feküdt. Féltünk.
A fordulat vágyott azonpillanata.

Nem vagyunk méltók rá,
Állítottuk hasmánt hajlongva,
És a túlzott hangerő
Hosszan visszhangzott öregségében.

* A ciklus előző három darabját lásd a *Holmi* 2013. szeptemberi számában.

Á-9319/20121112

Rája ereszkedett a Turul
És megrakta ötet háturul –
Hupa-hupa,
Szotty-szotty-szotty:
Az emberi emlékezet kitarul.

Az emberi emlékezet kitarul,
S az akarat az unióra irányul –
Hupa-hupa,
Szotty-szotty-szotty:
Vadul kalapál a humán szívpumpa.

Vadul kalapál a humán szívpumpa,
Karmol a kéjvágat az emberin túlra –
Hupa-hupa,
Szotty-szotty-szotty:
De közben a pegazus-áthallás is vadul kalapál.

De közben a pegazus-áthallás is vadul kalapál,
Szárnyatlan szárnyalék, gondolja a madár –
Hupa-hupa,
Szotty-szotty-szotty:
Egy pillanatra mégis összeért a két lény.

Egy pillanatra mégis összeér a két lény –
Fényüres tárulású öntudatuk szélén,
Hupa-hupa,
Szotty-szotty-szotty:
Nemzet fogamzott, szemünk láttára.

A BERNÁTI-KNAUZ-JELENTÉS

Az MTA Magyarságtudományi Intézetének
Tavalyi döntése értelmében
A rodológia költségvetése a következő
Évtizedben fokozatosan nullára csökken.

Az Emlékezet-23 építése leáll,
A megszűnő anyagi eszközöket
A projekt elmúlt ötven évének
Dokumentálására kell fordítani.

Az új irányzat szerint a múlt
(A „történelem”) feltárása
A „történeszek feladata”, s mint ilyen,
„Az írott források tanulmányozására” épül.

„Az MTA történetének legköltségesebb
[...] interdiszciplináris projektje – a számos
Eredmény mellett [...] – alapvető
Kérdéseket nem tudott tisztázni.”

„A rodok létezése nem bizonyítható,
Mibenlétük problémája ennél is
Homályosabb. (Vannak akik szerint [...],
Mások szerint viszont [...])”

„Ilyen körülmények között a projekt
További finanszírozása értelmetlen. [...]
Ha majd az elméleti fizika [...]”
Hely, idő, aláírások.

Kárpáti Péter

A TÚLVILÁGON TÚL (III)

Élijahu és Josua ben Lévi

(Niszim ben Jákob zsidó meséje a XI. századból)⁷¹

„Rabbi Josua ben Lévi sokáig böjtölt és imádkozott teremőjéhez – kinek neve dicsértessék –, hogy jelenjen meg neki Illés – jóra említettessék a neve! És íme, Illés megjelenik neki, és így szól: »Van-e valami kívánságod, teljesítem.« R. Josua így felel: »Kívánságom az, hogy veled mehessenek, és láthassam cselekedeteidet a földön, hogy hasznomra légy, és nagy bölcsességet tanuljak tőled.« Illés erre azt felelte: »Nem tudod majd elviselni, amit láatsz, fáradtságom lesz veled, hogy tetteim, cselekedeteim okát megmagyarázzam.« Erre azt mondta R. Josua: »Oh, uram, nem kérdezlek és nem fárasztalak kérdezősködéssel.« Illés kikötötte, hogy ha azon cselekedeteknek és csudáknak okát kérdi, megmondja ugyan neki, de nem mehet többé vele. Ezután elindultak, és elértek egy szegény, szűkölködő ember házához, akinek az udvaron álló tehenén kívül semmije sem volt. A férfi meg az asszony a kapuban ült. Mihelyt látják a közeledőket, eléjük mennek, üdvözlik őket, örvendenek, házuk legjobb helyére viszik, és ami enni-innivalójuk kéznél van, odahozzák.

Ettek, ittak és meg is háltak ott. Reggel, mikor felkerekednek, hogy útjukat folytassák, Illés imádkozik egyet a tehenre, és az rögtön ki is múlt. Ők továbbmentek. De R. Josua csudálkozott, és megdöbbsent, és monda magában: »Nem lehetett-e szegényeket más jutalomban részesíteni, mint a tehenét megölni? Hiszen nincs semmije azon kívül!« És megszólítja Illést: »Oh, uram, miért ölted meg annak az embernek a tehenét, hiszen ő megbecsült minket?« Illés azt felelte: »Emlékszel-e arra a kikötésünkre, hogy hallgatsz és nem kérdezősködsz, ám ha el akarsz válni tőlem, akkor megmondom.« Erre többet nem szólalt meg. Mendegéltek, beesteledvén, betértek egy gazdag emberhez. Az feléjük se fordult, ott maradtak étlen-szomjan. A gazdag embernek volt a házában egy düledező fala. Reggel Illés imádkozott egyet, és a fal felépiült. Továbbmentek. R. Josua leküzdte a vágyat, hogy megkérdeje, mi végre volt a dolog. Továbbmenve, estefelé egy nagy templomba értek, ahol arany-, ezüstülések voltak, és mindegyik ült a székén, ki-ki rangja szerint. Egyikük megszólal: »Ki ad enni ezeknek a szegényeknek ma este?« Egy másik feleli: »Elég nekik kenyér, só és víz.« Megvárakoztatták és nem becsülték meg őket. Ott háltak és maradtak virradatig. Reggel Illés így szólt hozzájuk: »Tegyen úrrá Isten mindnyájukat!« És továbbmentek.

R. Josuának aggodalma nőttön-nőtt, de azért nem szólt. A nap éppen lenyugvófélben volt, mikor egy városba érkeztek. A város lakói megpillantván őket, vidám szívvel és nagy örömmel mentek eléjük, nyájas arccal fogadták őket, velük örvendtek, házuk főhelyére vitték őket, ott ettek, ittak és megháltak. Reggel Illés imádkozott, és szólt: »A szent, dicsértessék ő, közéték csak egy urat tegyen!« Midőn R. Josua meghallotta e szavakat, nem tudta magát türtőztetni, nem bírt hallgatni. »Végbevitt cselekedeteidnek tudasd velem az okát!« Illés így szólt: »Ha szándékos, hogy elváltj tőlem, akkor megmagyarázok mindent, és tudatom a történetek titkát és a látott dolgok gyökerét. Tudd meg, hogy akinek tehenét megöltem, amaz ember feleségének aznap kellett volna meghalnia, de én imádkoztam Istenhez, hogy legyen a tehen váltáságul a felesége életéért. Annak a gazdag embernek, akinek a falát felépítettem, ha engedem, hogy ő építse föl, akkor kincset lel ott, nagyobbat aranyból, ezüstből; azért építettem föl. A fal pedig nemsokára úgyis összedül, akkor pedig nem építi föl többé. Ama férfiak számára azért imádkoztam sok úrért, mert az lesz szerencsétlenségük, nagy viszály támad tanácsukban és terveikben, mert minden ország, ahol több úr van, elromlik, elpusztul, enyészembe sodródik. Ama férfiak számára pedig azért imádkoztam egy úrért, mert ez lesz szerencsésük, megszilárdítja őket, mivel tetteiket, elhatározásaikat csak egy vezérli. Azért mondják a példázók, hogy sok kormányossal elsüllyednek a hajók, és azért mondja Ben Szira, hogy egynek az oltalma által megszilárdul a város.« Azután így szólt Illés: »Íme, én eltávozom tőled. Ha látsz gonoszt, akire a pillanat mosolyog, ne ingerelje vágyadat, és ne csudálkozz rajta, mert az szerencsétlenségére szolgál neki. Ha pedig látsz igazat szorultságban, és látod, hogy bánkodik egész életében, és fárad és vesződik éhségben, szomjúságban, csupaszon: ne gyulladj haragra, és ne vezessen tévútra szíved, hogy teremőd irányában bármi kétséged támadjon, hanem hidd el, hogy Ő igazságos, hisz ki mondhatná neki: Mit cselekszel?«

Azután üdvözölték egymást, és elváltak.”

Josua ben Lévi a TALMUD egyik legnépszerűbb bölcse. Palesztinában élt, Lud város vezetője volt. Esendő, szép figurája számos legendában megjelenik.

Josua és Illés barátok voltak. És egy igaz barátság már önmagában legendába való, hát még ha az egyik barát az a próféta, aki a Karmel-hegyen istenítélettel pusztította el a Baal papjait, és akit az Úr tüzes szekerén az égbe ragadott.

Illés azonban nem sokáig maradhatott az égben, erről tanúskodik az a mérhetetlenül gazdag mitológiai anyag, mely a földön vándorló alakja körül kialakult – a TALMUD-tól kezdve a XVIII–XIX. századi kelet-európai haszidizmusig. Illés kultusza – az ősi pogány viharistent övező hiedelmekkel színezve – megjelenik a keresztény, népi folklórban is.

Illést az ég madarának is hívják, mindig ott terem, ahol szükség van rá, és rendszerint a legfurcsább alakban jelenik meg. Magányos farkas ő is, akárcsak al-Khidr. De ő mindig mérges és számonkérő.

„Jakov Jichak egy reggel kilépett házából, és azt mondta: »Ma találkozni fogok Illés prófétával.« Bejárta a várost, a főtéren ukrán parasztok hajtották a lovakat, kaftános zsidók rohantak, pajeszuk úszott a szélben. Jakov kiment a piacra, megállt, körülnézett. Nem látott semmi különösét, csak egy öreg parasztot. Tarisznya volt nála és bot. Jakov nem tudta levenni szemét az öregről. Csak nézte, nézte, nézte, amíg a muzsik feldühödött: »Mit bámulsz, zsidó?« Azóta így hívjuk Jakov Jichakot: Jehudi: a Szent Zsidó. Mert az az öreg muzsik Illés próféta volt.”⁷²

Sokkal több mint ezer évvel korábban Palesztinában „rabbi Simeon hazafelé tartott a tanházból, eltelve a büszkeségtől, hogy a legnagyobb tudósok egyikének tartják. Hatalmas számarón ügetett, és ragyogott a boldogságtól. Egy szerecsen közeledett feléje, és tisztelettel köszöntötte: »Isten áldása legyen rajtad, rabbi!«

A rabbi rákiáltott: »Ugyan mondd csak, fickó, mindenki ilyen szutykos a ti városotokban, mint amilyen te vagy?«

»Kérdezd inkább az én Uramat« – felelte a szerecsen.

A rabbi leszállt a számról, és a szerecsen lábához borult: »Barátom, bocsáss meg, hogy ilyen ostobán beszéltem.«

»Nem bocsátok meg – mondta a fekete –, míg csak el nem mész az Úrhoz, és meg nem kérdezed, miért alkotott ilyen magamfajta hitvány, fekete férget.« Azzal továbbment. A rabbi sírva követelte: »Bocsáss meg!«

»Nem bocsátok meg« – kiabálta Illés próféta, hiszen ki más lett volna az a szerecsen?⁷³

Korábban idéztem már a nagykállói esetet, amikor Illés, nyalka huszártisztként, a megszőktetett primadonnának látszó Messiást akarta feleségül venni...

Azon a széderestén Nagykállótól ezer kilométerre, Nikolsburgban, szent rebe reb Smelke kinézett az ablakon, és azt morogta: „Na tessék, a kállói rabbi már megint magyarul imádkozik...”

Na, mondd már, hogy a nikolsburgi csodarabbi ellátott Nagykállóig! Az út és idő felgöngyölítése a szent rabbik számára is csak a rutinfeladatok közé tartozott. Oly könnyedséggel röppentek át időn és teren, ahogy pár sorral lejjebb ezeröttszáz évvel korábban, a Szentföldön folytatjuk.

A koricei reb Pinchász azt mondta: „Minden embernek külön lámpása ég a magasabb világban. Ha két barát találkozik, lámpásaik odafönn egy pillanatra egyesülnek, és a két lámpás egyesüléséből angyal születik. De ennek az angyalnak csak egy évnyi életerő jut osztályrészüll. Ha a két barát egy éven belül újra találkozik, akkor a találkozás újabb életerőt ad az angyalnak. Ezért kell figyelniük arra, hogy minden évben legalább egyszer felkeressük egymást. Hiszen különben barátságunk angyala lankadni kezd, és meghal, elenyészik. A Talmud azt parancsolja, ha olyan barátunkkal találkozunk, akit több mint egy éve nem láttunk, magasztaljuk az Istent, amiért »halottakat támaszt föl«. Furcsa parancsolat! Hiszen sem egyikünk, sem másikunk nem halt meg. Hát akkor kit támasztott föl az Úristen? Hogyhogya kit? Hát az angyalt.”⁷⁴

Följegyezték, hogy Élijahu próféta minden évben vendégeskedett Josua ben Lévinél.

Josua hallgatag ember volt. Semmitől sem irtózott jobban, mint a fecsegéstől. Hallgatni arany – ezt a zsidók úgy mondják: „Ha a beszéd egy aranyat ér, a hallgatás kettőt.” Josuának ez volt a szavajárása, olyan sokszor elmondta, hogy a TALMUD-ba is bekerült.

Mesélik, hogy egyszer két rabbi találkozott, bement egy szobába, leült egymással szemben, és hallgatott. Egy óra múlva bólintottak: „Készen vagyunk.”⁷⁵ Így kell elképzelni a két jó barát, Josua és Illés beszédes együttléteit.

Egyszer azonban Josua fecsegésre ragadtatta magát, megkérdezte barátjától, mikor jön már el a Messiás.

„Kérdezd meg őt magát» – válaszolt a próféta.

»A Messiást?»

»A Messiást.«

»Hol?»

»Róma város kapujában.«

»Miről ismerhetem föl?»

»Hosszú és fölösleges kérdés – mondta Élijahu, majd angyali türelemmel válaszolt: – Ott ül a fékelyes koldusok között, tele van sebekkel. A többiek kioldják összes kötésüket, ő azonban mindig csak egy sebet old fel, és rögtön vissza is köti, mert így gondolkodik: „Készenlétben kell állnom, hogy azonnal indulhassak és egy percet se veszítsek el.”»

Josua azonnal Rómába ment, felismerte a Messiást, és köszöntötte:

„Béke veled, Mesterem!»

»Béke veled, Lévi fiam!»

»Mondd, uram, mikor szándékozol eljönni?»

»Ma« – felelte a Messiás.

Amikor hónapokkal később Josua találkozott Élijahuval, így panaszkodott:

»A Messiás hazudott nekem!»

A próféta egy zsoltárverssel válaszolt: »Ma, ha halljátok szavát...«⁷⁶

Josua rögtön megértette: ha a zsidók megtartják a Tórát, akkor ma jön el a Messiás – ha nem tartják meg, akkor majd csak az idők végezetén.⁷⁷

A főnti történet érzékelteti, hogy Josua és Élijahu kapcsolatának legfőbb tartalma a vita, a rivalizálás volt – akárcsak minden igazi férfibarátságban. Soha nincs egyenlőség, és a szerepek leosztottak. Élijahu hűsége Josuához talán épp azon alapszik, hogy egy évben egyszer amúgy istenigazából kioktathassa őt.

Az egyik évben azonban meghalt egy angyal: Élijahu nem jelentkezett. Josua harminc napig böjtölt, és ekkor álmában meglátogatta a prófétát.

„Miért nem jöttél el hozzám?”

„Nem barátkozom besúgókkal.”

Josua rögtön tudta, miről van szó.

Valamikor télen védelmet keresett nála egy bűnöző, akit égre-földre kerestek a rómaiak. Josua szép szóval rábeszélte, hogy ne veszélyeztesse az egész várost, hanem álljon a törvény elé. A bűnös ember ráállt, és Josua átadta a hatóságoknak.

Josua most vadul forgolódott álmában, bizonygatta Élijahunak, hogy ő csak a zsidó törvény betűje szerint cselekedett: ha név szerint kéri a kiadatást, nem szabad megtagadni. Nem szabad – kiabált álmában –, nem szabad az egész közösséget veszélyeztetni egy ember bűne miatt!

De a próféta hallgatott.

Nincs könyörtelenebb bíró, mint egy igaz barát. Történetük szakítások és kötések sorozata. Mielőtt azonban rátérnék a *mi* történetünkre, barátságuk legfontosabb epizódjára, hadd meséljem el Josua halálát is.

A TALMUD elbeszéli, hogy amikor Josuának eljött az utolsó órája, megkérte Málachemóveszt, a halál angyalát, hogy mutassa meg neki helyét a túlvilágon. Az beleegyezett, sőt még a pallosát is odaadta Josuának, hogy ne ijedezzen az úton. Amikor az Édenkert falához ért, az angyal fölemelte Josuát, hogy bepillanthasson. Ő azonban kapálódzni kezdett, megcsapta az angyalt a pallossal, átugrotta a falat, és már bent is volt. A Halál

azonban nem engedte el a ruhája szegélyét, húzta vissza – ekkor Josua esküt tett, hogy többet nem megy ki onnét. De a halál anygala csak rángatta kifelé. Ekkor égi hangot hallottak: „*Előfordult-e valaha, hogy Josua megszegte esküjét?*” Az égi esküdszék egyhangúlag tanúsította, hogy ilyen soha nem fordult elő. Így Josua megkapta a *tartózkodási engedélyt*, nehogy épp itt, az Édenben váljon esküszegővé. Szegény halál anygala csak a pallosáért rimázkodott, de Josua azt sem akarta visszaadni. Egy égi hang utasította: „*Add vissza, Josua!*”

Élijahu próféta pedig elébe ment, és harsányan kiáltotta: „*Adjatok helyet Lévi fiának!*”⁷⁸

Íme, az utolsó pillanatban helyreállt közöttük a barátság – azonban ez a történet mélyebb összefüggést is sejtet Josua és Élijahu között: Josua is élve került a másvilágra.

Négy szereplővel találkoztunk eddig, Mózesel, al-Khidrrrel, Josuával és Élijahual – négyből hárman *nem haltak meg soha*, egyedül Mózes tűnik kakukktójásnak. És most válik érthetővé, hogy Allah/Mohamed miért ragasztott össze két annyira távoli történetet, a mi zsidó legendánkat és Nagy Sándor keleti hadjáratának azt az epizódját, amikor a „két víz találkozásánál” föllelte az *élet vizét*. „*Ez az, amit kerestünk*” – mondta ott Mózes/Nagy Sándor, és ezt mondom én is: ez az, amit kerestünk. Nincs kakukktójás, történetünk két változata mind a négy szereplőjének érvényes útlevele van a földi és a túlvilágba egyaránt. Ez a legenda a *túlvilágjárások* egészen sajátos változata: a vándorút a valóságos földi falvakban egyúttal túlvilági utazás is.

Azért időztem el hosszabban Josua és Illés barátságának bemutatásánál, hogy érezzük azt az emberi drámát, amit Josua él át a közös vándorúton, mely kapcsolatuk csúcspontját, egyúttal legmélyebb válságát jelenti. Képzeljük el ezt a meghasonlást: elindul nagy barátjával, büszke örömmel eltelve, túlcorduló szeretettel és hálával, és már az első napon, ahelyett, hogy isteni prófétához méltó magasztos dolgokat tapasztalna, Illés éjjel, titokban agyonüti a szegény házaspár egyetlen tehénkéjét. Josua *tudja*, hogy az Úr prófétája nem követhet el helytelent, de a saját szemével látta! Ettől kezdve az út valóságos gyötrelmévé változik. Újabb és újabb értelmetlen, ostoba tetteket lát. Josua bizalma megrendül: kérdőre vonja Illést, bár tudja, hogy ez az elválásukat jelenti. Illés megmagyarázza tetteit, azután elmegy. Josua pedig ott marad emésztő szegényével és emésztő gyűlölettel a szívében.

A történet vázlatos lélektanát Josua szemszögéből pörgettük le – természetesen. Teológiai megközelítésben történetünk főszereplője csakis a titkok tudója lehet: al-Khidr vagy Illés. Emberi, bocsánat, irodalmi megközelítésben viszont csakis a kétkedő emberrel azonosulhatunk. Azonban nem életképes a mese, ha a másik szereplő, a próféta csak jel, és nem rakhatjuk össze legalább hézagosan az ő belső történetét is.

Illés magányos vándor, és mint minden magányos, egyszerre szomjas az emberi szóra, és irtózik mások közelségétől. Ezért olyan dühös és hallgató. Ezért Josua a barátja, akinél minden évben hallgathat és veszekedhet kicsit, aztán veheti a sátorfáját, vissza se kell néznie. De képzeljük el ingerültségét, amikor Josua átlépi a férfibarátság szent határait, és bizalmaskodni kezd: „*Kívánságom az, hogy veled mehessek, és láthassam cselekedeteidet...*” Illés megpróbálja lebeszélni, de hiába...

E történet belső energiájának egyik forrása, hogy egyszerre két síkon zajlik: teológiai és lélektani – isteni és emberi síkon. Abban a pillanatban, hogy az értelmezés elbillen az egyik oldalra, a másik rovására, a történet elveszti elevenségét. Azaz nincs értelme feltételeznünk, hogy Illés hazudott, hogy cselekedeteivel nem is az isteni gond-

viselést teljesítette be, hanem csak bosszantani akarta barátját. De ugyanúgy nem hat ránk a történet, nem hagy élményt bennünk, ha azt gondoljuk, hogy helytelen egy teológiai történet szereplőiben emberi érzéseket feltételezni. Ha nem jelenik meg előttünk Josua belső gyötrelme, ill. Illés belső őrjöngése, hogy el kell viselnie ezt a pojacát. Egész odáig elmehetünk, hogy kétely ébred bennünk: „*Biztos*, hogy Illés ugyanígy cselekedett volna, ha nincs vele Josua? Egész biztos, hogy nem őt akarta elrémíteni, megbotránkoztatni?” A kételyünkben csap össze a két olvasat – a teológiai és az emberi –, nem válaszolhatunk kérdéseinkre azzal, hogy „igen, Illés hazudott”, mert abban a pillanatban a történet elveszti értelmét és hatását is. Nincs egyetlen apró bizonyítékunk sem arra, hogy Illés hazudott volna. De arra sincs, hogy ugyanígy cselekedett volna, ha egyedül van.

Mármost ha újra elolvassuk a mesét, meggyőződhetünk arról, hogy a mese lélektani vonatkozásait a szöveg egyetlenegy utalással sem érinti. Még csak az sincs benne, hogy Josua meg Illés *barátok* lettek volna. Egyáltalán ez is miféle profán feltételezés?

Nem is nevezném barátságának, ha nem ismerném kettőjükéről azokat a legendákat, amelyeket korábban ismertettem. Lehet, hogy még száz hasonló vagy ellentmondó legenda kering, de én csak ezeket ismerem, és ezek elegendők ahhoz, hogy fölkeltsék bennem a barátság képzetét. Hullámzóan változatos, eleven kapcsolatot rajzolnak föl, mindehhez hozzáadódik az a tapasztalat (mely a közölt legendákban is megmutatkozik), hogy a zsidó gondolkodásban erős hajlam van arra, hogy finom iróniával közelítsen a szent titkokhoz. És a két mitikus név helyett máris emberi arcokat látunk.

A főnti gondolatmenettel csupán azt a közhelyigazságot szerettem volna szemléltetni, hogy milyen elengedhetetlenül szükséges az az asszociációs melegágy, amelyben egy szöveg értelme, egy szöveg élménye kisarjadhat.

E legenda esetében is: minél előbbek a szereplők, minél közelebb kerülnek hozzánk, annál több minden jut eszünkbe a történet szigorú erkölcsi üzenetén kívül: *ne kételkedj Isten igazságosságában, még akkor se, ha kételkedsz.*

Mi ebben a mesében a legélvezetesebb? Természetesen azok a képek, amelyekben Isten küldötte – rabol és gyilkol. Minél zaftosabbak ezek a képek, annál jobban tetszik a mese. És az egyes változatok dramaturgiája annál hatásosabb, minél gonoszabbul érvényesül benne az *überkényszer*: a próféta következő tette még aljasabb vagy még ostobább legyen. Változatosan és kiszámíthatatlanul kell adagolni az abszurd fordulatokat. A fantáziának, az interpretáció szabadságának mégis határt szab valami: a jó ízlés és a rettegés, csúnya szóval az istenfélelem. Éppen úgy szab határt, ahogy az állatkerti rács veszi körül a ragadozó vadállatot.

Az epizódok útvesztőin keresztül pedig az akkumulálja a feszültséget, hogy a kételkedő-kérdő ember *nem kérdez*, hanem úgy viselkedik, mintha minden a legnagyobb rendben volna. Grotteszk. Kevés olyan történet van, mely ennyire szélsőségesen ellentétes elemeket ötvözne: a belenyugvást hirdető isteni kategóriát és a fekete humort.

Isten prófétája ellop egy poharat – társa úgy tesz, mintha ez természetes volna. Nem kérdez, helyette *mi* kérdezzük. Aztán a mese végén mégis rákérdez, és minden kérdésre csattanós és *megnyugtató* választ kap. Lehet, hogy ő belenyugszik, mi azonban nem. Legalábbis akkor biztosan nem, ha jól mesélték el nekünk a mesét. Ha kellőképpen felháborított.

Tehát ha valaki az erkölcsi tendenciája szerint meséli, akkor sokkal kevésbé fog hatni, mintha élvezettel s egyben cinikusan játszik a mese belső ellentmondásosságának horrorisztikus, grotteszk húrjain. És a történetek élet-halál harcát tekintő evolúciós szabály

szerint az a változat fog továbbterjedni, másolódni, amelyik a leginkább kiborító, felháborító. Ha ez átlép egy határt, és az interpretáció nyíltan istengyalázóvá válik, akkor a mese szétesik, ráadásul sokkal kevésbé hatásos, mint amelyik a megfogalmazás szintjén elfogadja *Isten igazságát*, vagyis a feloldhatatlan ellentmondás kimondatlanul, belülről feszíti.

Mindez nem pusztá stíluskérdés, nem esztétikumról van szó, hiszen ez a mese mélyen kötődik az élethez, rettegéseinkhez, ahhoz a borzalmasan hétköznapi tapasztalathoz, hogy nincs igazság és rend, bármikor lecsaphat ránk a Jóisten, a hóhérunkhoz imádkozunk. És ha nem hiszünk benne, a váratlan csapások esetén akkor is ránk hunyorog, hiszen ki az, aki ne gondolkodna el olyankor: „Miért történt? Mi ennek a büntetésnek az oka? És miért épp velem történt? MIÉRT?!”

A remete és az angyal

A keresztény középkorban valami nagyon érdekes dolog történik történetünkkel: eltűnnek belőle a nevek. Helyettük csak *remete* és *angyal* szerepel.

Akinek van neve: ismerős. Hőseink régi, jó ismerősökből nemcsak idegenné váltak, hanem titoktalanná is. Korábban láttuk, hogy Mózes és al-Khidr, ill. Josua és Illés története beágyazódik egy szélesebb hagyományba, ehhez képest a remete és az angyal történetéből nincs kitekintés, önmagába zárul. A remetének ez a története. Az angyalnak pedig ez a küldetése: múltja és jövője nincs. Névtelenségük egyértelműsíti azt, ami a korábbi változatok szereplőinek a nevébe volt ellentmondásos emberséggel beleírva.

A remete: az istenkereső ember.

Az angyal: Isten akaratának végrehajtója.

Semmi több.

Nagyon érdekes, hogy attól a látszólagos apróságtól, hogy eltűntek a nevek, milyen alapvetően megváltozik a mese dramaturgiája.

Korábban a hírneves szereplők mindenki által ismert, gazdag élettörténete jelentette a mese előzményét. A remete és az angyal esetében ez természetesen hiányzik. A történet dramaturgiája viszont igényli az előzményt, azt a dobantót, ahonnan a két szereplő közös vándorútja el tud lendülni, tele várakozással és feszültséggel. Ez az oka annak, hogy a keresztény változatban a mese eleje jelentősen kibővült egy másik, hasonló tematikájú, de teljesen önálló legendával, mely szintén kis-ázsiai eredetű, szerepel az EZEREGYÉJSZAKÁ-ban,⁷⁹ a magyar népköltészetből azonban – mint önálló mese – hiányzik. Első magyar nyelvű lejegyzése az ÉRSEKÚJVÁRI-CODEX-ben⁸⁰ található.

A GESTA ROMANORUM-ból idézem e másik mese elejét:

„Volt egy remete, aki külön lakott egy erdő barlangjában, ott dicsérvén éjjel-nappal az Istent. Nem messze hozzája juhokat őriz volt egy pásztor, egykor álomnak adván magát a pásztor, eljön a tolvaj, és elhajtya előlle a juhokat. Azalatt érkezik a pásztornak az ura, tudakozván a juhok felől; de semmiképpen nem tudgya megmondani a pásztor, mint vesztenek el a juhok mellőle. Ezen megindulván a gazda, megöli haragjában a pásztort. Ezt látván a remete, fohászodik, és mond magában: Oh, Uram, melly hirtelen megölé az ártatlant a kegyetlen ember! Mivel ilyen méltatlan dolgokat megengedsz, én elhagyom ezt a remeteéletet, és kifogok a világra, és élek én is másoknak szokása szerint. [...]”

Ez a legendamese évszázadokon keresztül önálló életet élt. Nem lehet tudni, hogy pontosan mikor kapcsolódott össze alapmesénkkel, de a XIII. századi első ismert keresztény lejegyzésekben már együtt szerepel a kettő. Nem tudjuk, ki lehetett az a dra-

maturgelme, akinek eszébe jutott ez a hasonló tematikájú mese, és rájött, hogy ezzel nagyon hatásosan el lehet indítani a cselekményt.

A mese eredeti, önálló formájában az Isten végül feloldja a remete kételyét, elmagyarázza, hogy a bűnösök azért nem bűnhődnek meg, mert ők az isteni ítéletnek öntudatlan végrehajtói. A látszólag ártatlan áldozatok pedig korábbi, titokban elkövetett bűneikért bűnhődnek.

Azonban az új, hibrid változatban a mese félbeszakad, a remete a látott borzalmakra nem kap magyarázatot, erkölcsi szenvedésének épp a legdrámaibb pillanatában ékelődik közbe alapmesénk: „*de gondgya volt Istennek reája [mármint a kétkedőre – K. P.], és angyalát küldi, ki emberi ábrázatban társul adgya magát hozzája*”. A közös vándorút során az angyal tettei azután még sokkal jobban megbotránkoztatják és megfélemlítik szegény remeténket. A történet legvégén pedig az angyal nemcsak saját cselekedeteinek értelmét leplezi le, hanem az előtörténetben történt gazságok okait is. És visszaküldi a remetét az erdei barlangba, oda, ahonnan elszökött...

Az eredeti zsidó mesében Josua (és a KORÁN-ban Mózes) az Isten világa iránti odaadó bizalommal indul útnak a prófétával. Ezzel szemben a középkori keresztény interpretáció a kétely megszületésének drámai felütésével, sőt Isten világának erkölcsi megtagadásával kezdődik. Az Úr *ezért* küldi el hozzá angyalát – a közös utazás tehát nem pusztán a remete lelkének megmentéséről szól, hanem a büntetéséről is.

Korábban írtam arról, hogy a történetek evolúciós fejlődését folyamatosan fenyegeti egy veszélyes betegség: az értelmezés. Itt azonban a legenda mélyén lappangó kétely és felháborodás tematizálása a dramaturgia szintjén is megvalósul. A történetnek megváltozik a szerkezete, a hangsúlyai, arányai – nem veszít elevevességéből.

A szóbeliség kultúrájának egy másik dramaturgiai alapszabályát is említettem már: ha egy történet eléggé népszerű, tehát sokszor mesélik, akkor a soha nem teljesen pontos továbbadások (mutációk) révén a benne rejlő összes dramaturgikus lehetőség fokozatosan és mintegy törvényszerűen kibontásra kerül.

A nevek eltűnéséből fakadó dramaturgiai problémára volt megoldás a két mese összevonása, és ebből következett a sokkal drámaibb kezdősituáció. De a nevek eltűnése magában hordozott még egy rendkívül dramaturgikus lehetőséget, azt, hogy a történetnek erős csattanója szülessen: az angyal csak a mese végén fedje fel kilétét, és addig rejtve maradjon.

Ha a remeteséget otthagyo, lázadó ember már a legelejétől tudja, hogy angyal szegődött melléje, angyal követi el a gazságokat és ostobaságokat, akkor teljesen érthetetlen, sőt lélektanilag zavaros, hogy miért tűr némán, ahogy a mese ősfelmájában a naiv és lojális Josua. Ez így nem passzol. Ha viszont a szökött remete azt hiszi, hogy a társa is csak egy hasonszórú csavargó, akivel megmerítkeznek egy új világban, a bűn világában, akkor a mese lélektani dramaturgiája teljesen más, mint azelőtt volt, de nagyon érdekes, sőt szórakoztató. Remek, ellentmondásos fordulatokon keresztül vezeti el remeténket az undorig, a teljes meghasonlásig, amikor végül az angyal leleplezi magát, és visszaküldi barlangjába a szökevényt. Könyörtelen, nagyon igaz mese. Pazar!

A keresztény évszázadok során tehát egy teljesen új drámai szerkezet született, úgy, hogy közben érintetlenül megőrizte a legenda eredeti értelmét. A négy fő dramaturgiai változtatás röviden összefoglalva:

1. A nevek eltűnése.
2. Összekapcsolás egy másik, hasonló mesével mint előzménnyel.
3. A kétely, az Isten világa elleni lázadás motívumának nyílt beemelése.

4. A csattanó: az angyal csak a végén leplezi le önmagát.

Évszázadok alatt fokozatosan, de maradéktalanul érvényre jutottak az új szerkezetben rejlő drámai lehetőségek.

Hogy ezek a változtatások mikor, hol és kik által történtek, azt nagyon nehéz, sőt talán lehetetlen minden elemében visszakeresni. Ami a két legenda egybeszerkesztését illeti, Katona Lajos szerint valószínűleg egy ismeretlen, Szent Lajos korabeli francia verses elbeszélés, *conte dévot* szerzőjének az ötlete volt.⁸¹

Nagyon érdekes, hogy a 4. változtatás, a csattanó sem tudott kialakulni a vallásos irodalom keretei között, viszont a templomi prédikációk által a színhagyományba került formában igen hamar megszületett ez az igen dramatikus gondolat, egymástól függetlenül több nép költészetében is. A szakma elsősorban Laura Gonzenbach szicíliai gyűjtéseire hivatkozik, de ugyanezzel találkozunk a magyar folklórbán. Épp ez az, a csattanó, amelyben leginkább különbözik a magyar népmesei hagyomány a GESTA ROMANORUM változatától. A csattanó megszületésének a spontán népi alkotás mellett lehettek irodalmi forrásai is. Így dolgozta fel a mesét Parnell, az ő nyomán Voltaire, akinek hatására bekerült ez a *slusszpoén* a magyar ponyvaváltozatba is (TATÁR PÉTER REGEKUNYHÓJA, 114-es füzet).

A legenda történetében Voltaire feldolgozása az első és az egyetlen, amelynek végén látszólagos feloldás sincs, végkicsengése a kozmikus kételkedés.

Természetesen ez a téma leggonoszabb, egyúttal legértékesebb feldolgozása.

Voltaire felismeri, hogy a történet varázsa abban az abszurdításban rejlik, amellyel a jót a rosszal cseréli fel, és mint egy kabarében, a végsőkéig kiaknázza az ebben rejlő tragikomikus lehetőséget:

„[...] – *Mennünk kell – mondta –, de míg mindenki alszik, jelét akarom adni itt is nagybecsülésemnek és szeretetemnek. – E szavakkal fáklját ragadott, és fölgyújtotta a házat. Zadig elszörnyedt, kiáltozott, s próbálta megakadályozni ezt az irtózatos cselekedetet. A remete ellenállhatatlan erővel vonszolta tovább; a ház lángba borult. Mikor útítársával együtt eléggé eltávolodtak, a remete nyugodtan nézte a tüzet.*

– *Hála istennek – mondta –, kedves vendéglátónk háza porrá és hamuvá omlott. Boldog ember!*

E szavak hallatára Zadig nem tudta, kacagjon-e vagy lehordja, megverje és otthagyja a tisztelendő atyát, de sem ezt nem tette, sem azt, hanem a remete lenyűgöző hatása alatt akarva, nem akarva követte utolsó szállásukra.

Jószívú, erényes özvegyhez tértek be, akinek volt egy tizennégy esztendőös unokaöccse, csupa kedvesség, a néni egyetlen reménysége. Az özvegy a lelkét is majd kitette a ház becsületéért. Másnap unokaöccsével elkísértette az utasokat egy hídig, amely nemrégiben megrongálódott, s veszélyessé vált rajta az átkelés. A fiú készségesen előresietett. Mikor a hídra érnek, a remete így szólt hozzá: – Gyere csak, le kell rónom hálámat nagynénédnek.

Azzal megragadja a hajánál, és belelöki a patakba. A gyerek lezuhan, egy pillanatra felbukkan a víz színére, aztán elnyeli az örvény.

– *Ó, te szörnyeteg! Gonosztevők gonosztevője! – kiáltja Zadig.*

– *Több türelmet ígértél – szakítja félbe a remete –, tudd meg, hogy annak a háznak a romjai alatt, amelyet a gondviselés felgyújtott, a gazda mérhetetlen kincseket talált; tudd meg, hogy ez a fiú, akinek a gondviselés kitekerte a nyakát, egy év múlva meggyilkolta volna a nagynénjét, két év múlva téged.*

– *Ki mondta ezt neked, te barbár? – kiáltotta Zadig. – És még ha abból a sors könyvéből olvastad volna ki, mi fog történni, akkor is, szabad vízbe fojtanod egy gyermeket, aki semmit sem vétett neked?*

A babiloni, mialatt beszélt, észrevette, hogy az aggastyánnak már nincs szakálla, arcvonásai megfiatalodtak. Remeteruhája eltűnt: fenséges, fénytől ragyogó testét négy szép szárny takarta be.

– Ó, égi küldött! Ó, Isten angyala! – kiáltotta Zadig, és arca borult –, hát ezért szálltál le a mennyekből, hogy egy gyöngé halandót megtaníts hódolni az örök parancsoknak?

– Az ember – mondta Jezrád angyal – mindenről ítél, anélkül, hogy bármit is tudna; minden ember közül te érdemled meg leginkább, hogy felvilágosítsanak.

Zadig az engedélyt kérte, hogy beszélhessen, s így szólt:

– Magamban nem bízom, de megkérhetlek, hogy világosítsd meg egyik kételyemet: nem többet ért volna megjavítani ezt a gyereket, erényessé tenni, mint vízbe ölni?

Jezrád így felelt:

– Ha erényes lett volna, és tovább él, az a végzete, hogy meggyilkolják leendő feleségével és születendő fiukkal együtt.

– Hogyan – szólta Zadig –, hát szükséges dolog a bűn és a szerencsétlenség? S a szerencsétlenség a jóra való átültetés?

– A gonoszok – felelte Jezrád – mindig szerencsétlenek; arra szolgálnak ők, hogy próbára tegyék azt a kevés igaz embert, aki él a földön; nincs olyan rossz, ami valami jót ne szülne.

– De – mondta Zadig – ha csak jó lenne, rossz pedig semmi?

– Akkor – felelte Jezrád – ez a föld másik föld lenne, az események láncolata a bölcsesség más rendje lenne; ilyen tökéletes rend pedig nem lehet másutt, mint a Legfőbb Lény örök lakóhelyén, akihez a rossz el nem érhet. Világok millióit alkotta meg, s egyik sem hasonlíthat a másikhoz. Ez a végtelen változatosság az ő végtelen hatalmának egyik jele. Nincs a földön két hasonló falevél s a végtelen égi mezőn két hasonló égitest, mindaz, amit látsz ezen az apró atomon, ahol születél, a maga helyére kellett, hogy kerüljön, a maga határozott idejében, annak a rendíthetetlen parancsai szerint, aki mindent magába foglal. Az emberek azt hiszik, hogy ez a gyerek, aki most elpusztult, véletlenül esett a vízbe, ugyanilyen véletlen következtében égett le a ház; de nincs véletlen: megpróbáltatás, büntetés, jutalom vagy előrelátás minden... Gyöngé halandó! Ne vitatkozz azzal, akit imádni kell.

– De – szólta Zadig...

Amikor ezt mondta: de, az angyal már szárnyra kelt a tizedik szféra felé. [...]”⁸²

Nagyon érdekes, hogy a túpontos iróniával gyilkoló francia szellemi arisztokrata érzékelhető hatással volt a magyar paraszti mitológiára. A közvetítő ponyvaköltő (Tatár Péter) csupán a lényegét, a *de* szócskát felejtette el közvetíteni.

A szellemtörténetnek van egy olyan dramaturgiai tehetetlenségi törvénye, hogy nem lehet évszázadokon keresztül föltenni ugyanazt a kérdést. A történet lassabban, a reflexió viszont sokkal gyorsabban változik. Sok esetben radikalizálódik, ahogy e legenda esetében is, és a ZADIG-ban, úgy tűnik, a csúcspontra ért. 1747-ben.

A kérdés, hogy Voltaire után, a XIX. század sok vonatkozásban a mainál is lazább vallási közegében a *kételkedés legendájának* van-e még valamilyen szellemi tartaléka, fel tud-e még zaklatni, tud-e felvetni érvényes, új kérdéseket? Tud-e még annál is felháborítóbban provokálni, mint amivel Voltaire kísérletezett?

Kálmány Lajos és Lőw Immanuel

Mielőtt továbbmennénk, hadd ismertessem a már sokat emlegetett folklorista, Kálmány Lajos életét, mégpedig a Lőw Immanuelhez fűződő barátsága tükrében.

Kálmány Lajos, egy tímár legidősebb fia, 1852-ben született Szegeden. Ő volt az első a családban, aki nem az apja mesterségét folytatta, hanem értelmiségi pályára lépett.

Lőw Immanuel két évvel később született, szintén Szegeden. A főrabbi fia, ősei között számon tartják a Gólemet készítő prágai Lőw rabbit is. Maga az apa, a nagy hírű Lőw Lipót, Kossuth barátja volt, az első rabbi, aki magyarul prédikált.

Hol születik egy barátság? Természetesen az iskolapadban. 1863-ban, a szegedi piarista gimnáziumban lettek padtársak és legjobb barátok. Kálmány akkor másodszor járta az elsőt, bukkott diák. Lőw Mandi persze az osztály eminense.

Az érettségi után mind a ketten egyházi pályára léptek. Lőwnél ez belső elhivatottság volt azzal együtt, hogy már a bölcsőben mindenki tudta róla, hogy rabbi lesz, apja hivatását követi.

Kálmány szülői kényszerre, hosszas veszekedések után iratkozott be a temesvári papnevelőbe. Felszenteléséig megszakította kapcsolatát a családjával, anyja leveleit fölbontatlanul küldte vissza.

Lőw Immanuel még mint rabbijelölt tartotta első beszédét a szegedi zsinagógában, hatalmas közönség előtt. Egy évvel később apja, a főrabbi meghalt, a fiú pedig átvette apja székét, huszonkét évesen.

Kálmányt viszont csak húsz évvel később nevezték ki plébánosnak egy kis faluban, Csanádpalotán. „Ekkor a püspök bizonyára szégyellte már maga is, hogy ez a kiváló paptudós az egyházmegye legöregebb káplánjaként kóboroljon...”⁸³

Lőw hosszú élete során végig ragaszkodott szülővárosához, annak ellenére, hogy a világ számos nagyvárosába csábították egyetemi tanárnak, főrabbinak.

Kálmány – sokkal rövidebb élete folyamán – szintén ragaszkodott volna Szegedhez, de ott összesen csak fél évet káplánkodhatott. Egyszer megpályázta a szegedi Rókus-plébániát, de természetesen nem nyerte el, annak ellenére, hogy számos országos tekintély, például Jókai és Mikszáth is harcosan mellé állt.

Lőw több mint hatvan évig állt a hitközsége élén, felépítette a szegedi új zsinagógát, rabbisága a szegedi zsidóság aranykora volt.

Kálmány rossz pap volt, inkább gazdálkodni szeretett, elparasztosodott, ivott és pipázott. Ült a bakon, hajtotta a trágyás szekeret, ő volt a falu legnagyobb és legerősebb embere, a parasztoknak leginkább ezzel imponált. Egyébként panaszkodtak rá, hogy még ahhoz is lusta, hogy a halottat kikísérje a sírhelyre, viszont ha disznót kellett herélni, mindig nagy buzgalommal jött a művelet szaktekintélye, a tisztelendő úr.

Ötvennégy éves korában agyvérzést kapott. Jobb oldalára megbénult. Nyugdíjazták, és kidobták a plébániáról. Kálmány, valószínűleg egyházi felettesei iránti gyűlöletéből erőt merítve *csak azért is* meggyógyult, megtanult újra járni és írni. Szegedre költözött, itt vegetált betegen, egyedül egy borzalmas, romos alagsorban – lám, végül így érkezett haza szeretett (halálosan gyűlölt) szülővárosába.

Móra Ferenc mint könyvtárigazgató ismerkedett meg Kálmánnyal, így emlékszik rá vissza:⁸⁴ „*Én sohase láttam sámani, csak régi északi utleírások rézmetszetein, de mikor Kálmány Lajossal találkoztam, mindig olyan gyerekes hidegrázást éreztem: ilyenek lehettek őshitűnk papjai ott, az Obi meg a Káma körül, a szent nyírligetekben. Oszlopokon járó nagy testű óriás; magam formájú ember, pedig én is megütöm a mértéket, kihasadt volna belőle kettő. Példátlanul nagy, gömbölyű koponya, violásba játszó, tömpe orrú szókratészi arccal, pillátlan, kerek szemekkel, különös, tüzes katlanokkal, amelyekben egyszerre forrott fájdalom, gyűlölet, cinizmus és fanatizmus. Az egyik karja szélütötten lógott, a másikkal mindig keféltette a kizöldült, eltükrösödött, hosszú papi civilkabát mellét, s mentől jobban keféltette, annál több lett azon a pehely, a kenyérmorzsza és az a mefitikus bűzű dohánykaparék [...] Különben Diogenész életét élte Szegeden. Nem érintkezett senkivel, még a rokonságával sem, nem vette az embereket semmibe, és a napi*

sétáit hajnali két-három óra közt végezte a kihalt utcákon [...] Még csak takarítót sem tartott, mert az ő lakása valószínűleg nem volt takarítva attól a naptól kezdve, hogy beleköltözött. Egy kis iskolás gyerek találta meg a vackán, akitől rossz irkákat szokott venni kéziratpapírnak. Többnapos halott lehetett már akkor – patkányokat rezzentett el az arcáról [...] Kálmány Lajosnak hívták, öreg, falusi pap volt, jelentették róla a pesti lapok, hogy elhunyt Szegeden, amelynek társadalma nagy részét mellett temette el, s hogy a legkiótlóbb magyar folklorista halálhírét mély részvétellel fogadta az egész magyar tudományos világ. Dehogyan fogadta részvétellel. 1920 elejét írták akkor. Hol volt akkor az egész magyar tudományos világ?”

És hol volt a *legjobb barát*? Miért nem volt ott a három *kapakaszakerülő* között, aki a megszálló francia hadsereg egy szerecsen katonájának tisztelgése mellett a néhai pap tetemét a néhai Szeged kikötőjébe kísérte?

Lőw Immanuel a szerveződő ellenforradalom vizsgálati fogságában volt. És mivel a börtönben a rabbinak szerencsére nincsenek hitközségi teendői, végre megírhatta élete fő műve, a *FLORA DER JUDEN* első kötetét.

Címszavakban követtem végig a két barát életrajzát Kálmány haláláig. Most menjünk vissza a kezdetekhez, nézzük meg, mi van a kronológia mögött.

Lőw eleve elrendelt sorsát követi, könnyen és magától értetődően halad előre, míg Kálmány Lajost hányja-veti a sors. Tíz év alatt nyolc helyen fordult meg mint káplán. Állandóan összeesztett feletteseivel. Németh József püspöki helynök – aki minden útonmódon igyekezett megkeseríteni Kálmány életét – nem tudhatta, hogy miközben a sértett káplánt egyre eldugottabb falvakba száműzi, egyúttal megalkotja a magyar folklórtudomány térképét. Ha Kálmány Lajos az első állomáshelyén, Pécskán megtelepszik, akkor ma nem ismernénk Törökbecse, Szaján, Csóka, Magyarszentmárton, Németelemér, Mezőkovácsháza, Battonya, Csanádapátfalva, Csanádapáca, Szőreg és még annyi más falu, ill. Szeged népköltészetét.

Kálmány kényszerpályán indult, hiszen nem akart pap lenni. De ha jobb anyagi és kulturális közegből, a fővárosi hivatásos etnográfusok módjára indul, talán soha nem fedezte volna föl a népköltészet elrejtett zugait, soha nem nyíltak volna meg előtte olyan őszintén és bátran az adatközlők, mint ahogy megnyílhattak a *falunkbéli káplán* előtt, aki inkább paraszt volt, mint pap, nagy dumás ivócimbora.

A tudomány szempontjából tehát hatalmas szerencse, hogy ilyen rossz, félresiklott élete volt. Az elmúlt száz év szinte minden gyűjtőjének egyik legfontosabb forrása, hivatközi alapja – Kálmány Lajos.

Ő volt az első, aki (laikus létére) a mai kritériumoknak is megfelelő pontossággal jegyezte le a tájnyelvet, és ő jött rá arra is, ami csak évtizedekkel később került be a nemzetközi, szakmai protokollba, hogy jobb, ha nem egy terület, hanem egyetlen adatközlő repertoárját tárjuk fel, de azt a teljesség igényével.⁸⁵

Az életrajzíró Péter László igen tisztelettudóan járja körül, hogy Kálmány, egyetlen komoly állása, csanádapácai plébánoskodása évtizedében semmit nem publikált. Szám-talan, ebben az időszakban kijegyzetelt német nyelvű szakkönyv igazolhatja azt az udvarias feltevést, hogy ekkor módszeresen készült a későbbi nagy feladatokra. Az igazi kérdés azonban, hogy vajon mennyi kellemetlenség, gyűlölet, frusztráció szükséges ahhoz, hogy összetartsa törekeny személyiségünket, és munkára, alkotásra sarkalljon. Mennyi kell ehhez – és szemernyivel se több... Meddig inspirál a rossz, és honnan kezdve pusztít? Vagy hogyan csinálja ezt a kettőt egyszerre? Vagy miként pusztít a hön áhított nyugalom, a révbé érkezés? Lehet, hogy Kálmány soha nem volt olyan boldog – vagy oly kevésbé boldogtalan –, mint éppen plébánoskodása, azaz nyugodt gazdálko-

dása másfél évtizede alatt? De az is lehet, hogy csapdába esett – amelyből csak a betegség, az agyvérzés tudta kirángatni, hogy benuult fél oldalával, leszázalékolva és újra nyomorogva újra dolgozhasson, *alkosson*, végre újra emberi-szellemi életet éljen? Na de Kálmány Lajos, az autodidakta gyűjtő számára melyik tevékenység volt hitelesebb: a tudomány vagy a disznóherélés?

Lőw rabbit nem fenyegette olyan kényszerpálya, hogy disznóherélésre vetemedjen. Mégis elgondolkodtató, hogy börtönben kellett megpihennie ahhoz, hogy végre belekezdhesen életműve megírásába.

Vannak életek, amelyek csak kényszerpályán élhetők meg. És vannak olyanok, akik nem ismernek kényszerpályát, se külső, se belső kényszerpályát, még akkor sem, ha azért ők is panaszkodnak olykor. Ahogyan Lőw rabbi panaszkodott túlhajszoltságára Kálmánynak az egyik fennmaradt levelében. Valószínűleg kevés más embernek panaszkodhatott volna (vagy lett volna kedve hozzá), mint Kálmány Lajosnak, a nagy dühös panaszkodónak. Az egyetlen élőlénynek, akinek szemében ő csak a Mandi a szomszéd padból...

Kálmány szemében Lőw soha nem válhatott azzá a világhírű tudóssá, akit a lexikonokból ismerünk. Egyszerűen azért, mert Kálmány már meghalt, mire Lőw egyáltalán elkezdte a tudományos pályáját. Fiatalkorukban Lőw volt az ügyes pap, Kálmány pedig a tudós. És Kálmány első recenzense is természetesen jó barátja volt, 1881-ben, a *Szegedi Naplóban*.⁸⁶ Szinte látom, ahogy a kritika megjelenése után személyesen is folytatják, veszekedve, ironizálva, Lőw ugyanis – igaz és irigy baráthoz méltóan – nem ölte pusztán méltatásba bírálását. Természetesen nem a tanulmány egészével foglalkozott, csak a saját mániáival. (Mellesleg azokban valószínűleg igaza volt.) Ez az első írásos tanújele Lőw rabbi botanikusi elhivatottságának. Kiemeli a tanulmányból a rózsa és az alma mitológiai és néplélektani értelmezésének felszínességét. Kálmány tévedését vagy inkább gyávaságát, hogy nem írja le nyíltan, ha valami erotikus szimbólum, hanem kettelteljesen szeretetről prédikál – pontatlan, tudománytalan! Kigúnyolja Kálmányt amiatt is, hogy az országalma szimbolikája kapcsán a népnek királyhú érzeményeket kölcsönöz.

Akkoriban még Lőw is folklorisztikai tanulmányokkal kereste önmagát, és szinte biztos, hogy komoly szerepe volt ebben a jó barát hatásának és persze a rivalizálásnak is. Ötletekkel párbajoznak. Lőw a *csókról* ír, Kálmány a *Holdról*. Lőw az *ujjokról* és a *könnyről*, Kálmány a *csillagokról* és a *gyermekijesztő* hiedelmekről. Ez utóbbi egyébként politikailag botrányos írás, mert a *legnagyobb magyar város* szláv és német gyökereiről közöl megdönthetetlen állításokat. Kálmány a szegedi plébánosválasztási kudarc után ezzel a cikkel állt bosszút városán, és megszakította vele minden kapcsolatát. Kilépett a Dugonics Társaságból is, mely a szegedi értelmiség fóruma volt. Egy – a Társaságot becsmérő – levelére Lőw így válaszolt: „*Soha ilyen igazat nem mondtál, mint mai leveleddben: mindenben igazad van. Önképzőkör felnőttek számára a legtalálhatóbb elnevezés, amelyet ki lehet a társaság számára eszelni. Engem egyébiránt ne szidjál, mert én az alakulás óta soha semmi ülésen nem voltam, és százszor megbántam, hogy beléptem. Most még nevetséges az állapot: ha elkezdődik a működés – pökedelem lesz. De azért a te értekezésedet felolvasom, legalább lesz egyszer valami értékes a sok reportermunka közt.*”

Kétszemélyes Árkádiában éltek. Egy barátságban elég nagy kohéziós erőt jelenthet, ha száz kilométeres hatókörben nincs más szellemi partner. Levelezésük visszatérő témái: könyveket és adatokat kérnek egymástól, könyvtárnak, lexikonnak használják egymást („...*van-e valami könyveidben májusi ünnepről...*”). Az egyik elveszett levélben Kálmány nyilván szidja Lőwöt, amiért energiáit marhaságotra pocsékolja, mert Lőw

így válaszol: „Nagyon tévedsz, ha azt gondolod, hogy holmi hírlapi cikkek írására pazarolom időmet. Tudományos munkáimat és cikkeimet németül írom, mert aki Magyarország bpesti egyetemén a tudományt akarja hirdetni, annak ki kell keresztelkedni. Ilyen viszonyok között nincs kedvem szolgálni a magyar tudományt [...] Látod, milyen őszinte vagyok. Te azt nehezen értheted, mennyire bánthatsz, mikor azt hiszik a cultusminisztériumban, hogy a tudomány fokozódik – a keresztvíztől.”

Dehogyan érti nehezen Kálmány, mennyire bánthat valakit, hogy mit hisznek a *cultusminisztériumban*. Hiába lett munkássága és személye már életében is legenda, a pesti szakma soha nem fogadta be igazán. Könyveit többnyire saját költségén adta ki. Szinte természetes, hogy az Akadémián le se *pökték*. Élete végén, betegen, még meg kellett érnie egy hatalmas megaláztatást: akarata ellenére tagnak jelölték a Kisfaludy Társaságba, majd leszavazták. Íme, a fizikai törvény: a két párhuzamos (életpálya) a magyar közéletben összeér. Mind a ketten kitaszítottak. Kálmányt kitaszította a városa, a szakma, az egyház, hogy végül embergyűlölő szörnyetegként, dohánytól bűzölögve botorkáljon hajnali kettőkor a néptelen utcákon, és amikor holttestét megtalálják, patkányok rebbenjenek el az arcáról. Nincs igaza Móra Ferencnek, amikor azt írja, hogy Kálmány Lajos megszakította a kapcsolatát minden eleven emberrel. Volt egy ember Szegeden, akivel e pokoli haldoklás idején is találkozgatott, erre utalnak a levelek, meg arra, hogy Löwvel még ekkor is meg tudták találni néha azt a kedélyes hangot, mely még az iskolapadban alakult ki közöttük. És álljon itt egy másik idézet is Móra Ferencről:⁸⁷

„Bemegyek Génúába, és megkerítem valamelyik boltban a pálmafák Baedekerjét [...]

– Hát valami magyar íróat ismernek-e itt? – kérdeztem kíváncsian, csak éppen, hogy a szó több legyen veled. Tudom én azt úgy is, hogy csak bolondítjuk mind magunkat azzal, mintha valahol számon tartanának bennünket a világ boltjában.

Signore Naldi egy kicsit följebb tolta a pápaszemét, aztán igent bólintott.

– Hogyne, éppen most jött meg Leipzigból a Löw főrabbi könyvének második kötete... – Azzal elem teszi a *Die Flora der Juden* második kötetét. [...] Hatodfélszáz oldalas könyv, kezdődik a szezammal, az ősi Babilon misztikus növényével [...] és végződik az arameus sabbarával, amelynek egy-két bokra a török hódoltság hagyatékául ma is él a Gellérthegyen, ha meg nem halt azóta, mióta láttam. A Talmud és a Biblia növényeinek a legszigorúbb tudományos módszerekkel való botanikai, nyelvészeti és kultúrtörténeti monográfiája ez a könyv. Kertté elevenítése a legősibb herbáriumnak...

– No ugye, hogy van itt magyar író is? – néz rám elismerést várva Naldi úr, míg elem teszi a tavaly megjelent harmadik kötetet is, amely nekem is megvan otthon.

De én csak hallgatagon dobolok a két súlyos volumenem, amelyet elsőrendű kiállításban, nyilván óriási költségen adott ki a leipzigai cég, az amerikai Kohut-alapítvány kamataiból... Olyan könyv, amelyet a világon mindenütt forgatni fognak mindazok, akik botanikával vagy keleti nyelvészettel vagy biblia-tudománnyal foglalkoznak... Naldi úr valami Rivistát is mutogat nekem, amelyben egy olasz akadémikus éppen most ír a szegedi főrabbi könyvéről, és azt kérde tőlem, hogy ugyebár a *dottore Löw* is akadémikus?

– Hogyne – hazudom neki fanyalagva, és arra gondolok, hogy nem az, és ha az lett volna is, bizonyosan kizárták volna. Azután fogom a kalapom, mielőtt megkérdezhetné az olasz, hogy Magyarországon mit szólnak a *dottore Löw* könyvéhez. Mert már több esztendejénél, mikor az első kötet megjelent belőle, de egy sor ismertetés nem sok, annyit se olvastam róla...”

Móra Ferenc volt, aki a Kálmány-hagyatékot megmentette a pusztulástól. Amikor a temetés után kiment a lakásba, „a kéziratok térdig borították a két szoba padlóját és a konyhát. De könyvek és íráskok hevertek a szekrények tetején is...”⁸⁸ A könyvek és a levelezés a szegedi Somogyi Könyvtárba került. A kéziratokat Sebestyén Gyula folklorista vette magá-

hoz, aztán évekig rohadtak a kamrájában, a konyha mellett. Később innen kerültek a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárába. Az ötvenes években Ortutay Gyula egy töredékét kiadatta, természetesen az anyag legérdekesebb részét.⁸⁹ Az ALFÖLDI GYŰJTÉS⁹⁰ című, kiadásra előkészített és egészen páratlan értékű kéziratát a 60-as években Kovács Ágnes kigépelte és megszerkesztette – de aztán mégse jelent meg, ki tudja, miért. Néhány évvel ezelőtt a Múzeum lefényképezte, és ma már olvasható az interneten.

Egy másik, a 2801-es számú, hihetetlenül érdekes kéziratát néhány alkalommal megkaptam betekintésre a Néprajzi Múzeumban. Elkezdtem kézzel kiírni, aztán váratlanul nem kaptam meg többet, a kézirat túlságosan rossz állapotban volt, elvették restaurálni.

Lőw Immanuel a FLORA DER JUDEN után megírta a FAUNA DER JUDEN-t és a MINERALIEN DER JUDEN-t is, egy-egy fejezetet publikált belőlük, de a háborúban mind a két kézirat megsemmisült.

Nincs szomorúbb annál, ha valakinek hihetetlen munkával sikerül valami páratlan kincset megmentenie a pusztulástól, majd a saját szemével végig kell néznie, ahogy az mégis elpusztul. Kálmány Lajos nyilván nem táplált illúziókat a lakásában rothadó papírsaláták sorsáról. Mégsem ez dühíthette a legjobban, hanem hogy a *titok*, amit egész életében keresett, valószínűleg ott van, ott lapul az iszonyatos rothadás mélyén, és azt mégse fogja már senki megtalálni. Egy nekrológban így mondanánk: „élete vezérlő eszméje volt”, de helyesebb, ha úgy fogalmazunk: szellemi szenvedélybetegsége volt, hogy a magyar ősvallást rekonstruálja, lényegében ezen dolgozott egész életén keresztül. Divatos és gyorsan ölő eszme volt ez akkoriban, csakhogy Kálmánynak az Ipolyi Arnoldénál és másokénál sokkal értékesebb *régészeti anyag* állt rendelkezésére a kéziratok gyűjtésével. Néhány mitológiai tanulmányában fel is dolgozta az anyag egy-egy töredékét.

És a *másik*, aki hosszú évtizedek alatt felépítette saját, benső mértékkel végtelen zsidó univerzumát, és azt saját flórával, faunával, ásványokkal és egyházközösségével telepítette be, a közepén pedig felépítette az egész Európában páratlan finomságú szegedi új zsinagógát – a kilencvenéves Lőw Immanuelnak nem kellett saját szemével végignéznie a pusztulást, mivel a deportálás alatt megvakult. Pesten a cionisták kimene-kítették az Auschwitzba tartó szegedi transzportból. „*Ein tragisches Ende für Lőw*” – mo-tyogta állítólag, amikor elszállították. Ez a *tragisches Ende* szerintem a cionisták könyörtelenségére vonatkozik, akik kilencvenéves évi összetartozás után erővel szakították el közösségétől, hogy egyedül, protekciósan hallhasson meg a Wesselényi utcai zsidókör-házban. Láthatatlan patkányok rebbentek el az arcáról.

Tavaszi hérics, homoki seprő, gyapjas egérfarkú cickafark, horgas bogáncs, katángkóró, szőrös rekettye, szúnyoglábú fű, tarka lilium, sulymos csükiüllő, terjőke kígyószisz – két kiskölyök mászkál a réten, egyik a gyomokat osztályozza, a másik békát fog a sáros keréknyomban.

Az 1860-as évek közepén, kiskamaszkorukban szoktak rá a közös kalandozásokra, de az iskola elvégzése után, felnőtt fejfel is el-elszöktek néha *gyűjteni*. Gyűjtöttek növényeket, bogarakat, tájszavakat, meséket, dalokat, lányhangokat. Lőwöt az angyal szárnya akkor legyintette meg, amikor a szikkadt talajba kapaszkodva olyan ványadt kórót talált, melynek testvérei a Szentföldön virítanak végtelen sokaságban. Kálmány pedig akkor kezdett izgatottan köhögni, amikor ilyen mondókákat hallott a rét szélén ugrándo-zó gyerekektől:

„Ögyedelöm,
 Bögyedelöm,
 Törköcske!
 Ábri,
 Tábri
 ominé!
 Eksz-peksz
 Poháreksz,
 Ekom,
 Pekom,
 Dráné,
 Drekom,
 Puccz!”⁹¹

Ilyenkor órákig találgatták a halandzsza értelmét, latin, német, görög, szláv és egyéb nyelvtudásukat előrácigálva.

Kálmány évekkel később jelentette Lőwnek, hogy az *ögyedelöm-bögyedelöm* majdnem pontos mását találta meg egy vogul szövegben. De Lőw ekkoriban már egészen mással volt elfoglalva, gyereke született, házat épített. Később is meglátogatta néha barátját, aki valamelyik eldugott kis faluban káplánkodott. Olyankor újra elmentek gyűjteni. A hatalmas, kopasz tímárgyerek a papi köntösben és a törékeny, kecskeszakállas *tanár* az elegáns, fekete kalapjában. A parasztok, akik nem ismerték őket, döbbenet bámultak utánuk: ki lehet ez a két csudabogár, honnan toppanhattak ide? A két idegen bement a halászkunyhóba, a szigorú szemű zsidó pap fontoskodva vitába elegyedett a ladik alkatrészeinek elnevezéseiről, mindenkinél mindent jobban tudott: hogy mi a bókony, a stampfli, a bőgő, a bajusz. Közben a másik, az óriás mérhetetlen sok homoki bort hajtott le, és kiabálva ugrándozott a kölykökkel az udvaron. Na – gondolták a halászok –, hát ezek valahunnen máshunnen jöttek, talán a túlvilágon túlról?

Ezek a késő estig, sokszor reggelig tartó részeg, álomszerű látogatásokon meséltek nekik a halászok a két fura csavargóról, Krisztusról és Szen Péterről, akik nem is olyan régen itt mászkáltak a környéki mocsarakban meg a faluszéli viskókban meg a Tiszaparton...

Kálmány Lajos egymaga több legendát gyűjtött Krisztusról és Szent Péterről, mint a XIX. század összes szorgos kutatója. Elég valószínűnek tűnik, hogy a parasztoknak, halászoknak, pásztoroknak nem véletlenül jutott eszükbe olyan hihetetlen gazdagsággal éppen ez a legendaanyag. Már réges-rég vége szakadt a Lőwvel való közös kalandozásoknak, de Kálmány még mindig újabb és újabb példányokat vadászott le ebből a rendkívül szép és magyar területen különösen sokszínű legendakincsből.

1915 körül, a szegedi magányos haldoklás idején már azzal volt elfoglalva, hogy megpróbálja kiadatni a gyűjtéseit. „Egy 1917 októberi levélfogalmazványában olvassuk, hogy [...] püspöke megakadályozta ebben [...] Egyik levelében – fantasztikus ötlet! – Munkácsi Bernátot arra kérte, hogy fordítsa le vogulra gyűjtött hiedelmeit, mert magyarul nem meri megjelentetni anyagát!”⁹² Egy másik levelében azt írja: „Rosszul leszek a most készülő művel [...] álnév alatt kell kiadnom, mert amilyen jóakaratók a jóakaróim, még a nyugdíjtól is megfosztanak.”⁹³ „Megmaradt egy fogalmazványa [...] Borbély Sándorhoz, a váci süketnéma-intézet igazgatójához: »Már régóta töröm a fejemet, hogyan lenne jobb, végre is abban állapotam meg, hogy álnév, pl. Borbély Károly név alatt kinyomatok egy kötet hiedelmet, babonát...«”⁹⁴

Ebben az időszakban többször panaszkodik Lőwnek is, és segítségét kéri, hátha a rabbi egyik hitsorsosa hajlandó lenne publikálni a kötetet a saját nevében.

Melyik lehetett ez a kézirat a számtalan papírsaláta közül?

Egyetlen sajtó alá rendezett, de meg nem jelent kötete maradt, az a bizonyos 2771-es kézirat, amely az ALFÖLDI GYŰJTÉS címet viseli. Ebben a szövegben – különösen egyházi szempontból – tényleg van egy botrányos rész: a Krisztus-legendák. Egyúttal ez a legérdekesebb része is a kéziratnak, nagyon sok olyan legendamese van benne, mely semmilyen más gyűjtésben nem szerepel.

Nagy Olga és Lammel Ilona a PARASZTBIBLIÁ-ban közölte Kálmány ötven darab Krisztus-legendáját, ebből jó néhányat a bizonyos 2771-es kéziratból. Néhány különösen jelentős darabot azonban ők se közöltek. Ennek nem lehet szakmai oka – minden bizonnyal azért nem kerültek a kötetbe, mert ez az anyag vallási szempontból annyira felháborító, felzaklató, hogy még 1985-ben sem szívesen vállalták a megjelentetését. Ez az anyag pedig a 759-es legendamese-típus körébe tartozik, abba, amellyel foglalkozunk.

Kálmány egyetlen faluban, Magyarszentmártonban gyűjtött fel belőle összesen hat változatot.⁹⁵ A gyűjtés időpontja: „1900 környékén”, tehát abból az időből való, amikor Csanádpalotán plébánoskodott, és állítólag egyáltalán nem gyűjtött, ki se mozdult a faluból.

Magyarszentmárton pár száz lelkes falu, Temesvártól délnyugatra, elég messze Csanádpalotától.

Mi hajtotta Kálmányt Magyarszentmártonba, ahol évtizedekkel korábban dolgozott egy rövid ideig? Nem tudhatjuk. De azt igen, hogy az ősi keleti legenda Krisztussal és Szent Péterrel megszemélyesített változata nem magyarszentmártoni találmány, mert ugyanezt, töredékes változatban, megtalálták Palócföldön és magyarországi ruténoknál is.⁹⁶ Túl sok a titok, csak találgathatok... Azt képzelem, hogy Kálmány még fiatalkorában olyan nyomokat talált Magyarszentmártonban, melyek később is annyira foglalkoztatták, hogy egyszer csak fogta magát, és visszautazott.

Egy olyan hagyományanyagról van tehát szó, amelyet még a XX. század végén se tudtak vállalni a nyilvánosság előtt. Nem tudni, lehet, hogy ezt a legendát az egész paraszti Magyarország területén ismerték, de nem fordulhatott elő, hogy azt a gyűjtőknek, városi értelmiségiek, úriembereknek elmeséljék.

Kálmány mindenütt gyűjtött Krisztus-legendákat, ezt a típust azonban mégse gyűjtötte fel sehol máshol, Magyarszentmártonba kellett értük visszautaznia. De mi történhetett ott, akkor, régen Magyarszentmártonban, mi volt az a különleges impulzus, amely egy különleges alkalommal felszakította a paraszti öncenzúrát, és bekövetkezhetett ez a határátlépés? Egészen biztos, hogy volt valami erős hatás, nagyon erős benyomás azon a titokzatos éjszakán. Nincs semmiféle támpontom, csupán a fantáziámra és a legenda-képző hajlamomra hagyatkozhatom, amikor azt gyanítom, hogy talán e furcsa páros, a halk szavú, szúrós szemű rabbi és a hatalmas, bővérű káplán különös barátsága és a legenda szereplőikhez való döbbenetes hasonlóságuk volt az a *kis botrány*, ami megoldotta a parasztok nyelvét, és a külvilágra hozta az elrejtett legendát. Ez, ha megtörtént, csak akkor történhetett, amikor Kálmány még Magyarszentmártonban dolgozott. Több mint egy évtizeddel később visszament egyedül, megkereste a régi ismerősöket, és addig itatta és gyötörte őket, amíg hajlandók voltak azokat újra elmesélni. Erre következtetek abból, hogy egyszerre hat változatot is gyűjtött. Nem valószínű, hogy mindenki magától épp ezzel a történettel traktálta volna. Nyilván kifejezetten erre vadászott...

Korábban már említettem, hogy az *Ethnographia* folyóirat múlt századfordulós számaiban parázs vita bontakozott ki arról, hogy az Orbán Balázs által felgyűjtött mese

vajon eredeti magyar folklóranyagnak tekinthető-e. Binder Ernő a GESTÁ-val való dramaturgiai összevetés során számos apró és néhány jelentősebb epizódot mutat ki, melyben a magyar mese eltér a GESTÁ-tól – de annál inkább hasonlít a KORÁN-változatra. A mese befejezése szintén nem szerepel a GESTÁ-ban, ezt viszont mint a zsidó változatra utaló reminiscenciát említi. Binder e titokzatos beszűrődések okát a dél-európai népköltészet hatásában véli megtalálni, teóriáját meggyőzően bizonyítani azonban nem tudja, mert – mint írja – nagyon szűk és hiányos kontrollanyag.⁹⁷

Binder nem tudhatta, hogy nyolc évvel később, 1900-ban Kálmány Lajos hat magyar nyelvű *kontrollanyagot* talál Torontál megyében ebből a GESTÁ-tól függetlenül fejlődő, szó szerint titkos hagyományanyagból. Binder nem tudta, és nem is tudhatta meg soha.

Ezek a szövegek semmilyen vonatkozásban sem kötődnek *a remete és az angyal* névtelesen figuráival meghatározható középkori, keresztény hagyományvonalhoz. Sok-sok száz évet átugorva ugyanaz a szerkezet jelenik meg, amelyre a KORÁN-béli, ill. az ősi zsidó változat épül. És ez valószínűleg mégsem a zsidó vagy muzulmán hagyomány átvétele. E szövegek kapcsán érzékletesen átélhetjük, hogyan *alkot* a népköltészet. Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak erkölcsi és esztétikai jelentőségét, hogy a nép – a legenda mély megértése nyomán – az isteni hatalmú vándorpróféta és barátja figuráját újjáteremtette Krisztus és Szent Péter alakjával. Ez a nagyszerű újraértelmezés hívja fel figyelmünket arra is, hogy a legenda eredeti, Illéssel, illetve a KORÁN-béli prófétával mesélt változata is mennyire eleven és veszélyes lehetett a maga korában. Szent Péterben megtalálni az örök kételkedőt és a népi Krisztus-figurában pedig a tolvaj-gyilkos, azonban erkölcsileg kikezdzhetetlen, sőt szeretni való istenalakot – ez költészet. Pontos, tökéletes.

Krisztus és Szen Pétör

„Miko Krisztus Urunk szen Pétörrel a Böge partján járt, mönt a hídon átal, ott vót egy jólelkű embör, oda köszöntek hozzá, oszt a másik végin a hídnak egy csúnya részög embör mönt föl, szidta amazat, azt a jólelkű embört.

Az Úristen belelikte a Bögébe azt a jólelkű embört.

»Ó, Uram Teremtóm, mé' tötted avval a jólelkű embörrel aztat?«

»Jaj, Pétör, ennek így köllött lönni, mert ha a részög embör odamönt vóna, a jólelkű belükte vóna, az is csak bünbe gyüött vóna. De hát így, hogy ha beleesött is, az Istenhön fohászodott, akkor a részög embör is mögsajnákodott rajta, hogy amaz beleesött a vízbe, mögtért.«

Mikor bujdosnak, beértek egy faluba, kértek szálást egy házná, adtak nekik hálást. Csak épp két fujatal vót ottan, vót egy kis györökük, avval addig játszottak, még el nem aludtak. Jó vacsorát adtak szen Pétörnek mög az Úristennek, mög jó ágyat vötöttek nekik. Lefeküdtek. De a két fujatal csak fönt játszott a fujukkal! Mikor amazok is elaludtak, fölkelt az Úristen, eztán mögfujtotta azt a kis györököt. Röggel, mikö fölkeltek, siránkoztak, hogy möghalt a györökük.

Az Úristen mög szen Pétör ahogy möntek az úton, aszondja szen Pétör: »Hát, Uram Teremtóm, mit csináltál evvel a két fujatallal: az az egyetlen fujuk vót, azt is elvötöted tülük?«

»Jaj, Pétör, ennek így köl lönni, mer mijúta e mögvan, azúta nem imádkoznak. De hogy mostan möghalt, az Istenhön foházkonnak, imádkoznak.«

Mögén ahogy möntek, beértek egy faluba, szálást kértek egy jómódú gazdáná, adtak vacsorát nekik, mög jó ágyat vetöttek. Lefeküdtek. De az Úristen möglátta: vót nekik egy szép aranpoharuk. Mikor elaludtak, az Úristen fökelt, elvette a poharat.

Röggel, mikor világosodott, elmöntek; egyre mondták, hogy maradjanak früstökölmi, de az Úristen csak sjetött. Szen Pétör aszondta: »Micsináltál velük? Milyen jó ágyat csináltak, osztán elhozta a poharukat!«

»Jaj, Pétör, ennek így köl lönni, mer abba nagyon kényes vót mán, térgyig ér a bűnbe!«

Mikor mögén möntek, betértek egy faluba egy házhon. Bemöntek egy nagyon gazdaghon szálást kéri, de aszondta: nem adhat, mer nasszöré vendégeji lösznek. De az Úristen annyira könyörgött, hogy hagyja, möghálnak ük az istállóba is. Aszondta az a jó módú gazda, hogy ott se térnek, mer nagyon sok lösz a ló. Mégis annyira könyörgött néki, hogy möghálnak, ahun a tyukok hálnak. »No – szondja –, ott möghálhatnak, vessenek a kis gúnyájukból helyet, ahuvá fekszenek.«

Röggel, mikor fölvirradtak, az Úristen odadta néki azt az aranpoharat, nagyon szépen möghöszönte az Úristen a szálást, hogy möghatták hálni.

Möntek az úton. »Lád, Uram Teremtóm, mit csiná'sz: attu e' hoztad, ennek mög od'adod!«

»Jaj, Pétör, ennek így köl lönni, mer e' mán nyakig vót a bűnbe, de mostan mán nem látszik ki egy hajszála se!«⁹⁸

Jegyzetek

71. A mesét közvetett forrásból idézem. Bár az eredeti szöveg két, egymástól csak jelentéktelen részletekben eltérő változatát már Rapoport is publikálta 1831-ben BIRKURE HAITIM című gyűjteményében, a midrás meséit, ill. a midrás utáni feljegyzéseket – ahogy Heller Bernát írja – két kiváló gyűjtő tette hozzáférhetővé és áttekinthetővé a XX. század elején: Eisenstein (ÓCÁR HAMMIDRÁSIM) és Jellinek (BÉTH HAMMIDRÁS I–VI.). Az utóbbi közli mesénk két változatát (V. 133. és VI. 131.), szó szerint egyik sem jelent meg magyarul. Három többé-kevésbé hű interpretációt ismerek: 1. Komlós Aladár és Vihar Béla gyermekek számára dolgozta fel (AGONDVISELÉS REJTÉLMES ÚTJAI. = KINCSSÖRZŐ FA. Orsz. Izt. Tanítóegyesület kiadása). 2. Heller Bernát tömören ismerteti A ZARÁNDOK ÉS ISTEN ANGYALA címmel A HÉBER MESE című könyvében (Makkabi Kiadó, 1996. 105.). 3. A legrészletesebb és valószínűleg leghűségesebb interpretációt közlöm (mely Helleréhez képest a másik szövegváltozaton alapszik), a szerző Beledi P. Miksa (*Ethnographia*, 1892. 326.).

72. Jiri Langer: KILENC KAPU, 272. alapján.

73. Komlós Aladár és Vihar Béla: A KINCSKERESŐ FA – ZSIDÓ MESÉK ÉS ELBESZÉLÉSEK. A BŰNBÁNÓ TUDÓS ALAPJÁN (Orsz. Izt. Tanítóegyesület kiadása).

74. Lásd J. Langer: i. m. 257.

75. M. Buber: HASZID TÖRTÉNETEK, II. 364.

76. ZSOLT. 95:7.

77. Naftali Kraus: A TALMUD BÖLCSEI. AZ ÓSI FORRÁS SOFOZAT 3. kötete. Ulpius-ház, 2000.

78. TALMUD, Ktubot, 77. – Naftali Kraus: i. m.

79. A próféta és az égi igazságszolgáltatás történe-

te. Az EZEREGYÉJSZAKA MESÉI, IV. 49. Négyszázhetvennyolcadik éjszaka. Atlantisz Könyvkiadó, 2000. Ford. Prileszky Csilla.

80. NYELVEMLÉKTÁR, X. 149. ÉRSEKÚJVÁRI CODEX. Exemplum fequitur 445/20. MTA, 1874–1908.

81. *Ethnographia*, 1900. 145. Hivatkozik: Gaston Paris: LA POÉSIE DU MOYEN ÂGE, I. Paris, 1896. 155–164.

82. Voltaire: ZADIG AVAGY A VÉGZET – KELETI TÖRTÉNET, 20. fejezet. Ford. és jegyz. Benedek Marcell. Helikon, 1961.

83. Péter László: KÁLMÁNY LAJOS: EGY NAGY MAGYAR FOLKLORISTA ÉLETE. Közoktatási Kiadó, 1952. 36.

84. Móra Ferenc: AZ UTOLSÓ MAGYAR SÁMÁN. = SZEGEDI TULIPÁNOS LÁDA, I. Budapest, 1936. 205–219.

85. Kálmány Lajos: HAGYOMÁNYOK, II. BORBÉLY MIHÁLY MESÉI. Vác, Néphagyományokat Gyűjtő Társulat, 1914.

86. *Szegedi Napló*, 1881. június 15.

87. Móra Ferenc: PÁLMÁK ÉS PÁLYÁK. = Hidvégi Máté: TENYEREMRE RAJZOLTALAK. Liget Műhely Alapítvány, 1998.

88. Móra Ferenc: AZ UTOLSÓ MAGYAR SÁMÁN. = SZEGEDI TULIPÁNOS LÁDA, I. 205–219.

89. TÖRTÉNETI ÉNEKER ÉS KATONADALOK. Gyűjtötte Kálmány Lajos; [sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta Dégh Linda]; [az életrajzot írta Péter László]; [a jegyzeteket kész. Dégh Linda és Katona Imre]. [Magyar Néprajzi Társaság] Budapest, Közoktatásiügyi Kiadóvállalat, 1952.

ALFÖLDI NÉPBALLADÁK. Gyűjtötte Kálmány Lajos; [sajtó alá rend. Ortutay Gyula]; [szerk. Marót Károly]. [Magyar Néprajzi Társaság] Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954.

90. Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár, 2771.

91. Törökbecse, Kálmány: SZEGED NÉPE, II.

92. Péter László: KÁLMÁNY LAJOS: EGY NAGY MAGYAR FOLKLORISTA ÉLETE, 47.

93. Uo.

94. Uo.

95. Ebből három került bele az EA 2771-es kéziratba, három pedig az EA 2801-ben található. Ez a hagyaték az a része, amelyhez a restaurálása miatt nem tudtam hozzáférni.

96. Vö. Fábíán Gyula: PALÓCZ KRISZTUS-MONDÁK. *Ethnographia*, 1910. 360.; Szémán István: MAGYARORSZÁGI RUTHÉN KRISZTUS-LEGENDÁK. *Ethnographia*, 1909. 164.

97. *Ethnographia*, 1892. 281. Binder Jenő: MEGJEGYZÉSEK „A GESTA ROMANORUM HATÁSA A MAGYAR NÉPKÖLTÉSZETRE” CZÍMŰ DOLGOZATRA. 1893. 13. Binder Jenő: A ZARÁNDOK ÉS AZ ISTEN ANGYALA.

98. Kálmány Lajos: ALFÖLDI GYŰJTÉS. Ms. Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár, 2771.

Baróthy Zoltán

EMIGRÁCIÓ

Nem ismerős a saját szagom.

Egy hajókürt lassú, elnyújtott bűgása. Pislogok, én, én ébredtem fel. Szürkésfehér téglalap, ablaküveg. Nem húztam be a függönyt? Porszagú pokróc alatt fekszem, ahogy megmozdul a testem, a bőrömön érzem, ruhában vagyok – soha nem alszom ruhában.

Kipattanok az ágyból, alig forog a fejem, elveszítem az egyensúlyomat, a padlóra zuhanok.

Hol vagyok? A hajókürt vontatott hangja újra. Hol és ki? Szoba, igen, így elsőre: szoba. Poros, piszkos padlógerendákat tapint a kezem, én. Nincs teljesen sötét, odakintről szürke derengés szűrődik be, de megállapíthatatlan, mi minek a körvonala, árnyéka, hányingerem van, a szám kiszáradt, és mindenhol a szívem dobog. Körülöttem, fölöttem, a mellkasomban. A homlokomban. Türelmetlenül zakatol, nem is zakatolás ez, összefüggő zúgás. Még azt akarom hinni, otthon vagyok, és mint aki levegőért kapkod, úgy keresem az ismerős tárgyakat, szagokat, bármiféle bizonyosságot, már tudom, hiába. Már tudom, egy összeilleszthető valóság felismerésének másodpercekkal korábban meg kellett volna történnie, és én előzőleg soha nem jártam ebben a szobában – ha szoba egyáltalán.

Fel kell állni, elmenekülni. Csakhogy minden mozdulatomra súlyos körhinta indul el a fejemben, és láthatatlan erejével visszakényszerít a földre, nekinyom a padlónak. Később a szédülésem szakaszossá válik, akkor végre feltápáskodom, de mintha egy vízen lebegő csónakban egyensúlyoznék közben.

Lassan elindulok az ablak felé, előtte úgy sejtem, egy asztal lehet. Két lépés után görgős irodai szék hátába rúgok bele, arrébb gurul, támlája az asztal élének ütődik. Kezemet a hideg ablaknak érintem, nem is ablak igazából, inkább derékmagasságtól plafonig húzódó, széles üvegfal, nyitni sem lehet. A kinti világból mindössze egy barnás földszív látszik, de tíz vagy tizenöt méter után az is eltűnik a szürke, foszló szélű köd alatt: sűrű, nehéz, mozdulatlan köd veszi körül az épületet, ahol magamhoz tértem. A távolból újra a hajókürt hangja, most úgy rémlik, ez a bűgás mintha előzőleg eszméletlenségem szűz idejébe is fájdalmasan behatolt volna, és már órák óta tartana.

Az asztal bal oldalán olvasólámpa sötét sziluettje, kitapintom a kapcsolóját, lenyomom. Éles, sárga fény ömlik a szoba hűvös levegőjébe, hosszú csíkok a padlón, hosszú csíkok a falakon. Hogy kerültem ide? És hogy felejtettem el, mi történt? Fagerendák, faház, bódé, elmenekülni. Balra, az üvegfalra merőleges falon ott az ajtó, odatámolygok, a kilincs helyén félgömb alakú fogantyú a közepén gombszerű pöccökkel, próbálok elfordítani, nem lehet. Talán ha lenyomom közben a pöccöt, úgy? Nem megy. Ó, hogy gyűlöltém világéletemben az ilyen kilincseket! A kis gombon függőleges, keskeny kulcslyuk – akkor kulcs kell, kulcs kell!

Vissza az asztalhoz. A krómozott burájú lámpa fénye egymásra hányt fehér papírlapokra vetül, a lapokon táblázatok, amelyeknek a szöveges részei egy általam nem ismert nyelven íródtak. Broeikassgassen. Dizuurstof. Kulcsot nem találok. A lapok hosszú oszlopaiban itt-ott kitöltetlen rubrikák, helyenként tollal beírva számok, az adatok mellett fok- vagy százalékjelek, sok tizedes érték, egy szót sem értek az egészből. Onderzoek. Egy másik papíron időjárási adatokat és földrajzi koordinátákat rögzíthettek, lábjegyzetes magyarázatok tartoznak hozzájuk: *EG-Index-n., **VN.-n. A papírköteg mellett széttépett újságlap. A fejléc, az újság neve nem látszik, csak egy cikk címe vastag, fekete betűkkel: Vrouwen kiezen weer achternaam, itt szakadt el a papír, a cím alatti szemcsés fényképen szőke nő mosolyog, egy kanapén ül menyasszonyruhában, kulcs nincs az asztalon, hügyoznom kell.

Valamelyik skandináv nyelv lehet. Vagy holland? Igen, inkább a holland nyelv írásképe ilyen.

Az olvasólámpa az ablaktól távol eső tárgyakat, bútorokat is megvilágítja: a hosszú ablakkal szemben kis konyhasarok, csap, megnyitom, nem folyik, alatta poros mosogatótálca, mellette üres edényszárító, felül polc tányérokkal, poharakkal, kulcs sehol. A konyhasaroktól balra ócska láda, benne esőkabát rászáradt sárral, és pár számomra ismeretlen rendeltetésű műszer; a tulsó fal mellett a fekvőhelyem, egy régi kempingágy foltos matraccal, ennyi, nincs más a szobában – abból, ahogy a lépteim döngenek, már biztosan tudom: egyterű fabódéban vagyok.

Be fogok hügyozni! Nagyon kell. Már majdnem a mosogatót választom végének – csak hirtelen előtörő szemérmességem tart vissza tőle, mégiscsak idegen helyen vagyok –, amikor a keskeny munkalapon üres műanyag palackot pillantok meg, színes címkéje alapján helyi üdítőital lehetett benne, lehúzó a sliccemet, és a flakont lassan, óvatosan, az erősödő spriccelést meg-megszakítva engedem tele, és közben arra gondolok, vissza kellene feküdni, elaludni újra, és felébredni otthon, hátha csak egy rossz álom ez a faépület a nagy üveggel az egyik fala helyén; vissza kellene feküdni, lehunyni a szemem, és azt képzelni, hogy csak egy kora hajnali, váratlan szélvihar megtevesztő játéka a távoli hajóközhang, biztosan csak egy üresen tátongó csőbe, lyukba fúj bele valahol az albérletemhez tartozó erkélyen, a háztetőn vagy a szomszéd lakóház kertjében, de nem baj, hiszen tudom, pesterzsébeti otthonomban vagyok, biztonságban, a reggel még messze, alhatok még legalább két-három órát, aztán egy csütörtöki nap jön, mennem kell dolgozni, ugye így lesz?

A vizeletemből pár csepp a padlóra csorog, a kezemet a nadrágomba törlöm, na és.

Miközben felhúzó a sliccem, végignézek az öltözékemen: soha életemben nem hordtam ilyen buggyos, bő, világoskék farmernadrágot, sem ilyen bolyhos, régi, rozsdaszínű, narancssárga csíkos pulóvert, ujjai kinyúltak, félpercenként fel kell húznom könyékig, nem az én ruháim.

Remeg a gyomrom. Ugye majd minden tisztázódik? Visszatámolygok az ágyhoz, jobb lesz a nehéz, poros pokróc alatt. Igen, majd minden tisztázódik. Csakhogy nem ismerős

a saját szagom: poshadt, savanykás, erős, kellemetlen szagom van, nyirkos, ragacsos, izzadt a bőröm.

Hollandia? Egyszer jártam ott, pár éve, még egyetemista koromban. Groningen, így hívták a kisvárost fent északon, egy egyetemi csoporttársam tanult kint épp ösztöndíjjal, őt látogattam meg. Tavasz volt és hideg. A főter hatalmas virágpiacára emlékszem, és a harsánykék égen átrohanó könnyű, fehér felhőkre; úgy rémlik, egy nagy harangtoronyba is felmáztunk a város főterén Péterrel, a csoporttársammal. Mindössze egy hétvégét töltöttem el nála Groningenben, szombat este focimeccsre mentünk, utána sört ittunk, és rengeteg sült krumplit ettünk majonézzel, később még több sört rendeltünk, jó nagy berúgás lett belőle. Aztán másnap, az utolsó reggelen kiautóztunk a tengerpartra, és versenyt hugyoztunk a kilométer hosszú betontöltésen, az nyert, akinek a vizeletsíkja előbb leért a tengeri moszatokkal, szeméttel borított, köves iszapba, ahová olykor a habos hullámok is kiszaladtak, de a tengerből alig láttunk valamit, egész délelőtt hatalmas köd borította végig a partot, épp olyanfajta köd, mint amilyen itt lehet kint a ház körül; csak később, dél felé, amikor a köd ritkulni kezdett, tűnt fel a vízből egy három-négy hullámnyi széles, sűrű, tajtékos sáv, mi pedig csak ültünk a töltés szélén Péterrel, és józanodtunk, élveztük a másnaposságot, csak szívtuk be a párás, sós levegőt, és közben úgy éreztük, tényleg azok a fehér vagy sűrű pamacsok oszlanak szét éppen a tüdőnkben, jó volt.

Zajok a ház körül. Motozás és valami gyerekhangféle. A szívem újra erősen dobog, felülök, ki az, mit akar? Nyílik az ajtó, csipős, hideg levegő árad befelé, és ugyanaz a szűrt derengés, mint az ablakon át. Körülbelül negyvenéves, világoszőke hajú nő áll meg a küszöbön, két oldalán egy-egy gyerek, a kisebbik – négy év körüli, kék ellenzős sapkás kislány – a szobába érve azonnal elengedi a nő kezét, és hozzám szalad, emlékeztet valakire.

– Apa! Apa! – Felmászik az ágyra, az ölembe kéredezkedik, mit tehetnék mást, felveszem. – Reggel megnézhettem sok Dommel-mesét, amíg anya még aludt...

– Mert Henk persze már fél hatkor felébredt – vág közbe a szőke nő merev, feszült arccal. Hozzám beszélt? És miért nem szól a kislánynak, hogy én nem a gyerek apja vagyok?

– Apa, súgok valamit! – A kislány a fülemhez hajol. Bizalmasan suttog, tényleg úgy viselkedik, mintha mi ketten jól ismernénk egymást. – Saskia barbijának a lila fésűje sötétben világít. Titok, senkinek sem szabad elmondanod, csak Saskia meg én tudjuk.

A másik gyerek, a nyolcévesforma, szőke kislány még mindig a nő mellett áll. Elsőre úgy tűnik, a kislány ugyanolyan durcásan, már-már kíméletlenül néz engem, mint a felnőtt nő. Biztosan elég rosszul festek – borostás lehetek és kócos, a szagom is rossz –, a kislány nem sok ilyen torzonborz alakot láthatott még életében.

– Sziaapa – hadarja a kislány, a nő néma marad. Apa? Szia? Értetlenül, hülyén bámulhatok vissza rájuk. Közben – nem tudom megmagyarázni, miért – úgy érzem, a kislány erős tekintetében, amellyel szinte felfal engem, nem is rosszkedv, inkább csodálkozás van. Sőt riadalom, szeretetteljes féltés, mintha Saskia aggódna értem, azt hinné, bajom van, beteg vagyok.

Henk bolyhokat tépdés le kötött pulóveremről, két ujjá közé fogja és repteti őket.

– Búúúúúú. Úrhajó, most száll fel a Marsról.

Rozsdaszínű kötött pulóver van rajtam, középen narancssárga sávokkal, Henk csak az egyik narancssárga sávot tépkedi. – Apa, nézd, úrhajó! – A szétfoszlott, hosszú szálmadarványok miatt gondolhatja, amelyek a pulóverből kiszakított pamutgombócok végén maradnak, az olvasólámpa sárga fényében tényleg úgy néznek ki,

mintha épp fellőtt űrhajók, rakéták lángcsóvái volnának – élénk képzeletű fiúcska lehet a kis Henk.

– Gyerekek! Szaladjatok egyet a ház körül! – szólal meg a szőke, rosszkedvű nő, ám Saskia dacol.

– Nem!

Henk azonban már le is perdült az ölemből, és már fut kifelé.

– Saskia, gyere, Saskia, gyere!

– Nem!

– Kislányom, most mi felnőttek beszélgetünk, jó? – A nő egy másodperc alatt változik át szigorú anyává. Saskia cicceg egyet, dühösen sarkon fordul, és kilép a kis házból.

– Utálok mindig Henkkel játszani. Utálok kint lenni. Mindent utálok.

– Mindjárt megyünk haza. Addig vigyázz Henkre, ne engedd ki a töltés túlsó feléhez.

A gyerekek eltűnnek a ködben. Hirtelen túl nagy lesz a csönd, a ház biztosan a nőé meg a nő családjáé. – Heló. Én csak... Izé. Szóval, őszintén szólva nem tudom, hogy kerültem ide...

– Azt látom.

Megrémít a nyersség, amellyel félbeszakít, hiszen van benne valami félelmetes egyértelműség, megszokottság, már-már természetesség. És közben azt is érzem: nem hallom jól, amit a nő mond. A kempingágyon ülök, zúg a fejem, és a világ látványa újra úgy suhan körbe-körbe, mint egy körhinta beülői; a nő nekitámaszkodik a mosogató oldalának, bal kezét a mellkasa elé húzza, azon könyököl a másik kezével, a fejét összeszorított jobb öklén támasztja.

– Figyelj, nem bírom ezt tovább. – Mélyet sóhajt, könnyezni kezd. Összezárt ujjai között gyűrött zsebkendőt tart. Elfordul a nyitott ajtó és a gyerekeket elnyelő, sápadt üresség felé, bár ekkor mintha már nem is nézne sehová, csak befelé, csillog az arca a könnyektől, látom, ahogy legurulnak az orra mellett, és a kabátjára potyognak, jajj, ne. Miért kevernek engem itt össze bárkivel? Valahogy tisztázni kellene az egész félreértést, és eltűnni innen mielőbb. Odakint már egészen világos van, mintha errefelé hirtelen vagy teljesen észrevétlenül érkezne meg a reggel, de a köd az ablakon túl továbbra is sűrű, áthatolhatatlan – csak két gyerek árnyéka, sziluetdje sejlik elő belőle néha-néha.

A nőből valamiféle hosszan visszatartott, élete minden percét szétrágó, egyhangú boldogtalanság keserűsége látszik felszakadni, megfeszül a nyaka, zaklatottan, ritmus-talanul lélegzik, próbálja visszaszívni, visszanyelni a könnyeit, nem tudja.

– Nem ismerlek titeket... De nagyon sajnálom, bármi történt... – kezdek bele újból, de itt megakadok: valamiért úgy érzem, beszéd közben nem hallom vissza a saját hangomat. A nő azonban hall engem: lassan felém fordítja a fejét, és olyan rettentő, jeges harag van a szemében, olyan tömény, áthatolhatatlan értetlenség, hogy legszívesebben a hátammal kinyomnám a bódé falát, és elrohannék. Mivel gyanúsít? Én Budapesten élek, egyedül, még nem házasodtam meg, gyerekeim sincsenek, nemrég kaptam munkát egy fapados légitársaságnál, utasreklamációkat kezelek, lélekölő, stresszes munka, de mégis valami, meg akarom tartani, előtte évekig szenvedtem, hogy állást találjak... Bu-da-pes-ten, érti? Ha kell, biztosan igazolni tudom a személyazonosságomat. Mit akar tőlem? Én nem vagyok az ő férje vagy barátja vagy a gyerekei apja, élettársa, bármije... Semmije se vagyok.

– Nem ismer sz minket. – A fejét csóválja, aztán szinte keresztülnevet a könnyein, egyre hangosabban. – Hát persze, te nem ismer sz minket, te részeg állat! Mert teljesen elittad az agyadat, azért! Bűzlesz az alkoholtól!

Beszél, és bár én felfogom, amit mond, ebben az ólmos megértési kísérletben az ő kimondott szavainak hangja ugyancsak azonnal elvész; amint a szavak elhagyják az ajkát, eltűnnek, szétporladnak a körhintában, amely agyamat, gondolataimat összevissza dobálja, káprázik a szemem, sípol a fülem, hányingerem van.

És már képtelen vagyok a nő fájdalomra figyelni, csak a sűrű gyűlöletre a sírós arcán, a szeme körüli párnák megduzzadtak, és bal orcája közepén kis, élénkpiros pötty világít. Részeg állat. Miért mondhatta? Vagy lehet, hogy tényleg berúgtam az éjjel, azért szédülök most annyira? Nem. Tegnap este a tévé előtt aludtam el, egyedül, az albérlőtemben, a Mátyás király téren. Színjőzán voltam, színjőzán!

A nő a csap melletti kis asztalra támaszkodik, úgy zokog. Mond még valamit, mozog a szája, én tehetetlenül, tanácstalanul bámulom könnyű, csontos alakját és meztelenül maradó nyakán a ráncgyűrűket; sportkabátot visel és szűk, testhez simuló szabadidő-nadrágot, mindene vékony és törekeny, a zsebkendőt megmarkoló pálcikaujjai ráncosak, a kézfeje pedig meggyötört, elhasznált, mintha előzőleg órákon át mosogatott volna – mégsem mondható egyáltalán, hogy ne volna benne, az egész lényében valamiféle szépség, báj, vonzerő, finomság; máskor, máshol tulajdonképpen akár tetszhetne is nekem.

És akkor ő újra szembefordul velem, úgy ordít. Félig telt műanyag palackot tart a kezében, a kis asztali lámpa fényében megint felcsillan könnyes arca:

– Te tényleg belepisáltál ebbe a flakonba? Úristen, tényleg belepisáltál? Legalább a vécéig kimehettél volna! Szerinted mire való a vécé?

Ingerülten csapok rá a kempingágy szélére:

– Mégis, hol vagyok? – De olyan súlytalannak, erőtlennek érzem magam, mint aki nem is létezik, a nő oda se figyel rám.

– Elegem van! – vág közbe. – Én nem tudom ezt tovább csinálni. Ha összeszedted magad, hazajössz, bepakolod a bőröndödet, és eltűnsz az életünkből. Nincs több könyörgés, nincs több utolsó esély! Felfogtad?

A piros pötty a járomcsontja fölött szinte átvilágít a köd mélyén lapuló szoba színtelenségén:

– Hazajössz, összepakolod, és...

Újra sír.

– Ezt még fel bírod fogni?

Nekem pedig erre azt kellene mondanom: „Jó, eltűnök!” Utána akár fel is lélegezhetnék. Csakhogy valami pár másodperc alatt megváltozott bennem, többé egyáltalán nem érzem magam kívülállónak, és sehogy sem találok a korábbi, megnyugtató távolságot közöttünk. És ebben a pillanatban már úgy meredünk egymásra, mint egy halálos párbaj küzdő felei, kivont, vérre szomjazó karddal:

– Hazajössz, összepakolod, és...

– Micsoda? Családom van? – Azt hiszem, ez az egyetlen hatásos ellencsapás, amellyel meg tudom védeni az igazamat.

A nő erre még jobban zihál, szinte fuldoklik a sírástól, a könnyeitől: – Ez nem lehet igaz!

Az ő valósága viszont rajtam ejtett mély sebeket, egyre mélyebb sebeket, súlyos sebeket.

– Mondd, milyen nyelven beszélünk? – Muszáj békülnöm, kegyelmet kérnem, mostanra be kellett látnom: ellenfelem erősebb nálam. Ráadásul újra tudatosul bennem, hogy valójában nem is hallom ezt az ingerült párbeszédet, nem jutok közelebb a szavakhoz azok tartalmánál, a mondatok jelentését, pontosabban üzenetét fel tudom

idézni – mintha halvány lézerfény vetítené a homlokom belsejére minden szó értelmét –, de mindenféle hangzás, akusztikai élmény nélkül, nincs taglejtés, dinamika, hangsúly, fogalmam sincs, magyarul-e vagy azon az idegen, különös nyelven beszélünk-e, megőrülök ettől.

A faház nyitott ajtaja felől, a kinti ködből Saskia kiabál.

– Anya, anya! Henk lepisilt a töltésen!

Közben a nő ugyanazt a mondatot ismételve, és sikoltozik: – Jézusom, ez nem lehet igaz!

Mintha víz alól hallanám az egészet.

– Kérek. Meg kell tudnom – könyörgök a nőnek. – Milyen nyelven történik ez az egész reggel? – Amennyire bénult, zsibbadó arcizmaim engedek, igyekszem gyorsan beszélni, még mielőtt Saskia ideér.

A nő gyorsan megtörli arcát a zsebkendővel, visszanyeli a könnyeit, kihúzza magát, rólam többé tudomást sem vesz. Saskia izgatottan, kipirultan áll meg az ajtóban, bordó, vastag kordbársony szoknyája redőit igazgatja, úgy ismétli, legalábbis ezt olvasom le a homlokom belsejéről:

– Henk lepisilt a töltésen. Azt akarta, hogy a csík...

– Kértelek, hogy ne engedd ki a töltés szélére!

– De fogtam hátulról.

– Jó, megyünk haza. Hol az öcséd? – És a nő megragadja Saskia karját, és szinte kirántja a házból a küszöbön túlra.

– Anya, te sírsz?

Henk kék sapkája is feltűnik az ajtókeretben.

– Anyuci, miért sírsz?

A nő kívülről becsapja a keskeny ajtót. „Apa nem jön?” „Jön később, csak még hagyjuk pihenni.” „Itt akarok maradni apával!”

És Saskia is bőgni kezd. Nem, ezt nem bírom, a kislány szomorúságát, magányát végképp nem tudom elviselni! Vagy Henk sír? Mindkét gyerek? Nem tudom. A hangok odakint még inkább összekeverednek, majd folyamatosan távolodnak, egy ideig csak a szívem lüktetését hallom, később pedig mindössze pár sirály rikoltozását a ház körüli ködből, elmentek. Jajj. Óvatosan visszahanyatlom az ágyra, és a porszagú pokrócba kapaszkodva próbálom lelassítani fejemben a körhintát. Valamit tenni kéne. Utánuk szaladni és magyarázatot kérni? Túl gyenge vagyok hozzá.

És csak negyedórával később vagyok képes felkelni és elvonszolni magam legalább a görgős irodai székhöz az asztallal szemben, akkor már teljes a csend. Aztán újabb hosszú, halott percek telnek el, és én a ködöt bámulom az üvegen túl. Ugye csak hallucináltam? Nem, nekem nincs, nem lehet családom, nekem most Budapesten kellene lennem. Ugye csak egy látomás részei voltak ők hárman, Saskia, Henk és a vékony, szőke asszony? És milyen nyelven beszélünk egymással? A statisztikák szavaiból sem értek semmit. Broikasgassen, Dizuurstof, mi a fenét jelenthetnek?

Waterdamp.

Vissza kellene feküdni és aludni, azt képzelni, hogy... Nem, már nem lehet.

Az asztalon az egyik iratkupac alján színes, vastag papírra nyomott füzet, valami prospektus, kibányászom a kupac mélyéről, belelapozok. Motorcsónakok és kabinos kis hajók fényképei. Rövid leírások a nyelven, amelyet nem beszélek, próbálok elnézni a szöveg felett. A képek mellett euróban megadott árak. Behajtom a füzetet, a címlapon más-más színű ladikok lebegnek egy napfényes csatorna vizén, mögöttük egy rakpart

oldalfalának moszattal borított kötőmbjei, a fal fölött régi, macskaköves utca, amely egy amszterdami városképre emlékeztet, családomb van.

Remeg a kezem, émelygek. Egy fiókot nyitok ki az asztal aljában, benne távcső, családomb van. És golyóstollak, többféle vonalzó, szögmérő, számológép, gemkapcsok. Alatta másik fiók, benne újabb papírlapkötegek, összefirkált, régebbi statisztikák táblázatokkal, grafikonokkal, mind-mind azon az idegen, karcos, artikulálhatatlan nyelven, családomb van.

A harmadik fiókból térkép kerül elő. Széthajtom, a kék tengeren szaggatott, apró csíkokkal komputvonalak, világos- és sötétzölddel a szárazföld, a tenger kékje fölött felirat: Waddensee, a térkép bal oldalán Oosterbierum – egy település lehet, egy északi sziget neve: Terschelling, és a jobb alsó sarokban ott van Groningen is, a város, ahol futbalmeccsen voltam, ahol a főterén felmásztam az óra- vagy harangtoronyba, és a rohanó felhőket néztem, ne. Nem.

Csak akkor tudnám biztosan, hogy ebben a pillanatban ordítottam egyet, ha hallanám a hangom.

Gombóc indul el felfelé a nyelöcsövemen. A széthajtogatott térképet még el tudom rántani az arcom elől, aztán behajolok a harmadik fiókba, régi, nagyalakú füzet, egy jegyzetomb és ezüstsínű ceruzaelemek fölött öklendezem, és egy festményt ábrázoló szórólapféleség fölött: HET RUSSISCHE LANDSCHAP. A festményen napsütötte nyírfák törzse mered ki egy békanyállal borított tó vizéből; közben rossz szagú, áttetsző fehér, üres hab ömlik ki a számon, és lepi be a szórólapot meg a ceruzaelemeket; lüktet a torkom, és mint valami keserű füst, úgy marja a szám belsejét, amit kihánytam; még csuklom, bőfögök párat, aztán amikor úgy érzem, elmúlt a rosszullétem, betolom a fiókot.

Teljesen kiszáradt a szám, inni kellene valamit. A térkép az asztalon: Schiermonnikoog, Suyderoogh, Lauwersmeer, jajj, ne.

Kibámulok a kinti világba. Az ablaktól pár méterre épp egy sirály tipeg végig a vizes, sáros, zöld fűcsomókon, rikolt egyet, meg-megáll, hosszú csőrével a begyét vakargatja, később hosszan rezegteti a szárnyait, mintha vizet pergetne le róla, szédülök. Mondd, te sirály, vállalnok kell-e a felelősséget a tettekért (bűnökért?), amelyeket egy nem létező életemben követtem el? A madár ellépked keresztben az ablak előtt, épp úgy tesz, mint aki gondolkodik. Ha hinni lehet a nőnek, elég keményen és régóta ihatok. Bántottam a családomat? Vertem is a nőt és a gyerekeket? Viselkedtem erőszakosan?

Egy pillanatra nem figyelek rá, szem elől tévesztem, mire a sirály máris eltűnik a ködben, elröppen anélkül, hogy válaszolt volna, Stikstof, Waterdamp, zwafelhexafluoride.

Belső órám becslése szerint még csak most kellene hajnalodnia körülöttem, ott messze, Budapesten. Nemsokára meg kellene szólalnia az ébresztőórámnak, és akkor én – Mátyás király téri albérletemben, ezervalahányszáz kilométerre ettől a tengerparti faháztól – lezuhanyoznék, felöltöznék, innék egy kávé, majd elbuszoznék Kőbánya–Kispest vasútállomásig; onnan körülbelül hat perc vonatút várna rám a repülőtérig, hiszen ott van a cégem irodája, gemiddelde methaanconcentratie. Egy pillanatra még az is átszalad az agyamon, hogy fogok ilyen elgyötörten, szédülten, ilyen kiszáradt állapotban egész nap a számítógép előtt ülni és dolgozni, telefonálni... Másnaposan... Szerda vagy csütörtök...

És a hosszan kitarított, egyenletes hajókürtbúgás újra: elhallgat, elkezdődik, elhallgat, megint búg, megint elhallgat; a távoli hang mint egy puha szivacsba, úgy ütközik bele a ködbe, de ahogy a tompa, iránytalan búgás feloldódik, ahogy a köd felfogja és megszelídíti, van abban valami idegtépjő.

Egy falu lehet itt a közelben, ha az anya és a két gyerek csak így hazasétáltak. Vagy egy város? Nem, ahhoz túl elhagyott, túl néma a partvidék, egy induló autó motorhangját biztosan kihallottam volna a tengeri madarak jellegtelen rikoltozása vagy a hajókürt bűgása mögül, és egy másik, lassan egyenletes morajlássá szélesedő háttérzaj mögül, valószínűleg a hullámok csapódnak neki a töltés alsó felének egészen közel a házhoz – közeledhet a dagály.

„Nincs több könyörgés, nincs több utolsó esély!” A nő szavaira továbbra is úgy gondolok, hogy valójában nem hallottam őket. „Tűnj el az életünkből!” Amíg ők hárman itt voltak, sírás, a sikoly tűnt egyedül valóságos emberi hangnak – és amikor Henk a kis sárga pamutfoslányokat reptette és dúdolt hozzá, meg amikor Saskia ciccegett, rettentően megviseltek azok a hangok; minden más, ami beszéd: víz alól jött. Vagy sehonnan – csak a homlokom belsejére vetítette oda a halvány lézerfény: „Pakold össze a bőröndödet, és takarodj!” Így mondta a nő, valahogy így. Hollandul vagy magyarul? A tenyeremmel megpaskolom a halántékomat, egyre erősebben verem a fejemet, hátha attól kikattan belőle ez a kínzó, fojtogató süketség; ha ez így marad, soha, soha többé nem akarok megszólalni semmilyen nyelven. Soha... Nem leszek rá képes.

Nem beszélek hollandul. Magyarul gondolkodom, és magyarul beszélek. De biztos ez? Fogok egy golyóstollat, és az egyik papírra, egy táblázat alá felírom a szót: GYÖNGY. Aztán azt: SÍR. A tíz legszebb magyar szó, emlékszem, az iskolában tanultuk, Kosztolányi ötlete volt, gyöngy, sír, ez csak kettő, mi volt még? Elfelejtettem.

Gemiddelde methaanconcentratie.

Magyarul. Magyarország. Kik a magyarok, és mi közöm nekem hozzájuk? Mostantól az sem tűnik egyértelműnek, hogy Magyarország létezik, és rajta lehet bármiféle térképen, olyan távol van, olyan végtelenül távol!

A gyerekek, ők viszont itt vannak, itt élnek Hollandiában. Saskia és a kis Henk. Ha akarnám sem hagyhatnám itt őket, felelősséggel tartozom értük. Korábban is így kellett gondolnom. Ó, Saskia! Milyen szeretetteljes aggodalommal figyelte a vergődésemet, mialatt én a józanság tiszta levegője után kapkodtam, és próbáltam felfogni, ami velem, bennem, körülöttem történik! Igen, Saskia nagyon ragaszkodik hozzám, félt engem, ez a napnál világosabb. Az ő hozzám való viszonyára mondják azt: apás. „A kislány nagyon *apás*”, mi magyarok legalábbis így mondjuk, mi, magyarok, de kik vagyunk mi és hol?

Henk pedig nagyon hasonlít rám. Kétség nem férhet hozzá: az én kisfiam. A fényképeken, amelyek rólam készültek négyéves koromban, teljesen ugyanígy nézek ki. És rólam is azt mondták, ilyen élénk volt a fantáziám, biztosan én is játszottam kis pamutfoslányokkal, hogy rakéták lángcsóvái.

„Nincs több könyörgés!” Egyszerre dühös leszek és elkeseredett. A nő (feleségem? barátnóm? élettársam?) kiadta az utamat, és talán ez kell, hogy legyen az egyik utolsó emlékem a két gyerekről, ha elválunk, a bíróság úgyis az anyjuknak ítéli őket, és ha egyszer is bántottam őket részegen, talán láthatási jogom sem lesz. Nem verhettem őket! Nem aljasodhattam le odáig! Henk kék sapkája, ahogy bevillan az ajtókeret téglalapjába, és ahogy a nő kirántja Saskiát a küszöbön túlra, csapódik az ajtó, a kislány kordbárszony szoknyáját és gumicsizmáját látom odakintről utoljára... „Apa nem jön?” Sír, mindenki sír. Három ember távozik a házból sírva miattam!

Nem, apa nem jön többet, apa egy részeges állat.

Igaz, a gyerekek maradni akartak. Ha rendszeresen bántanám őket, biztosan tartanának tőlem, ez megnyugtató. Akkor csak elhanyagoltam őket, nem törődtem velük? Honnan tudom meg?

Valami biztosan történt. Szégyent érzek, mélységes megvetést magam iránt. Késő megbánni, amit tettem? Haza kellene menni, és helyrehozni mindent. „Csak egy utolsó esély! Egyetlen legutolsó esélyt adj!” De hová haza? A falut még csak-csak megtalálnám, de ott minden egyes házba ugyanakkora eséllyel csengetnék be – fogalmam sincs, hol lakhat a család, a családom.

És hirtelen erős szorítást érzek a gyomromban, a csípőmig meg a nyakamig kisugárzó, éles fájdalmat, nem bírom. Mintha a gyomrom teljesen össze akarna húzódní, addig akarna zsugorodni, amíg végül csak a sajjó, tüskékkel körülvett üresség marad a helyén, jajj. Próbálok kisóhajtani, kilelegezni magamból a fájdalmat, nem lehet. Megfulladok, segítség!

De miféle házasságom, családom lehet nekem? Egyetlen emlékemben sem szerepel a szóke nő. Lehetetlen, hogy valaha megfogtam volna a kezét. Képtelenségnek látszik, hogy egyszer is megérintettem, hogy egy sötét éjszakán, közös ágyunkban fölő hajoltam és megcsókoltam, finoman átdugtam nyelvemet az ő nedves, nyitott szájába, és... nem, a nevét sem tudom.

És a gyerekek? Felpattanok a székről.

Megint szédülök, úgy érzem, újra hányni fogok, a kempingágy melletti ócska ládából magamra kapom a sáros esőkabátot, inkább kint hányjak. Utána majd járok egyet a ház körül, a hideg levegőn, beszívom a köd illatát, megnézem, mi látszik a hullámverésből a töltés külső széléről, aztán ha lesz merszem hozzá, elgyalogolok a legközelebbi lakott településig, és megpróbálok hazajutni, úgy értem: haza Magyarországra – stoppolok az autópályán, vagy megkeresem a nagykövetséget, és a segítségüket kérem, mit tudom én – mindenesetre azonnal el kell hagynom a házat, ahol elveszítettem az összes ismeretemet a világról, ahol csupa előzmény nélküli hallucináció, valótlanág foglya vagyok, csakhogy az ajtó... az ajtó most sem nyílik. Csak kívülről lehet elforgatni azt a rohad, félgömb alakú fogantyút? Csak a helyiek értik, hogy működik a zárszerkezet?

Újra és újra nekicsapom az öklömet a kemény falapnak, hosszan dörömbölök.

– Segítség! Engedjenek ki! – Továbbra sem hallok a hangomat. Magyarul akarok kiabálni, magyarul, de nem tudom, sikerült-e. Miért magyarul?

– Valaki! Valaki!

Előbb tudtam még két magyar szót. Gyöngy, sír, most mégis kételkedem, maradt-e még bennem a magyar nyelvből, megfulladok. Vagy csak egy illúzió? Egy illúzió a magyar nyelv?

Itt fogok megtévelyedni ebben az elhagyott, poros, dohos, huzatos faházban? Már érzem, egyedül reménytelen, hogy kijussak. Nincs mivel betörni az ajtót, és én túl gyenge vagyok saját erőmből kiszabadulni; ha ez így marad, itt fognak rám találni holtan – majd egyszer, véletlenül, később –, a sirályokon és más tengeri madarakon kívül nem jár erre senki.

Lerogyok az ajtó elé, a földön összegörnyedek magzatpózba, és amennyire képes vagyok rá, próbálok végiggondolni a lehetőségeimet. Jajj, a gyomrom! De nincs is mit gondolkodni, teljesen világos: egyetlen esélyem az, ha a nő gyanút fog, ha feltűnik, hogy nem mentem haza a holmimért, ha hiába várnak rám *otthon*. És ha a nő – minden gyűlölete, hidegsége, kiábrándultsága ellenére – gyanúja kikristályosodása pillanatában mégiscsak tudni akarja, mi történik velem, ha mégiscsak érez még bármiféle felelősséget a sorsom iránt, biztosan visszairányítja őt ide valami régi szerelem maradéka, utolsó cseppje, ebben bízhatok egyedül.

Rendben, legyenek valóságosak ő és a gyerekek is, csak szabadítsanak ki innen, csak ne hagyjanak itt megdöglöni! Elfogadom a játékszabályait, és ha a nő visszatér – akár

a gyerekekkel, akár nélkülük –, elmondok neki mindent (azzal a víz alatti, tébolyító, süket beszéddel, amelyre még képes vagyok), bevallom, hogy semmire nem emlékszem közös életünkéből, és rábízom magam, a nő akkor biztosan segít nekem, és a maguk módján, pusztán szeretetükkel a gyerekek is segíteni fognak; együtt kimászunk a krízisből, én kígyógyulok az amnéziámból, a kapcsolatunkat pedig helyrepofozzuk, igen, így lesz a legjobb, és én be fogom bizonyítani a családomnak, hogy számíthatnak rám, és tudok szeretni, tudok gondoskodni róluk, tudok együttműködni, jelen lenni... Csak előbb a nő nyissa ki a ház ajtaját! És akkor majd elsétálunk az otthonunkig, és ha a gyerekek is értem jönnek a feleségemmel, ők majd előttünk szaladnak az úton hazafelé, ha lesz a nőnél pénz, útközben veszek egy üveg ásványvizet meg egy doboz cigarettát valahol a faluban – és végre megkérdezem tőle a nevét is.

Szomjas vagyok.

A hányingerem lassan alábbhagy, jobb így, magzatpózban a földön, csak a gyomrom, a mellkasom szorít rettenetesen. Mikor jön már a feleségem? Hány órát kell még várnom rá? Hány percet? Számolni kezdek magamban, azzal is múlik az idő, jó lesz minden, három, négy, öt, szeretni fogjuk egymást, boldog család leszünk, tizenhét, tizennyolc, tizenkilenc, harmincnyégy... Boldog család, hatvanhat, boldog család...

Később feltápászkodom, és visszaülök a székre, az asztal mellé, a sáros esőkabátot összehúszom magamon, hideg van. Atyaéig, még mindig nem pattant szét a rémálmom? Az ajtó zárva.

Mi történne most, ha otthon volnék? Úgy értem: otthon, Budapesten. Elsősorban dolgoznék, persze: ideges, járatukat lekéső vagy csomagjukat elvesztítő utasok panasza-it, szemrehányásait kellene hallgatnom türelemmel és udvariasan, órákon át, vagy formalevelekben kellene őket tájékoztatnom jogaikról és lehetőségeikről. Munkám szüneteiben viszont egy lányon járna az eszem, egy lányon, akivel hétköznap reggelenként 8.40 és 8.45 között rendszeresen ugyanazon a vonaton utazunk; mindketten a hátulról számított második vagonba szállunk fel Kőbánya–Kispesten – nekem ahhoz esik legközelebb a reptérre átvezető felüljáró lépcsője, a lányról nem tudom, miért oda ül mindig, ő nem száll le Ferihegyen, ő utazik tovább, Ceglédig, Szolnokig, ki tudja –; a lánynak hosszú barna haja van, finom vonású, harmonikus arca és hibátlan bőre, rajta járna az eszem, bár ő nap mint nap úgy néz át rajtam, mintha nem ismétlődne meg a találkozásunk hónapok óta minden reggel; nem csak átsiklik rajtam a tekintete, egyszerűen levegőnek néz, nincs arcmemóriája? Lehetetlen. Néha azt érzem, gátlástalanul bámulhatnám, a lány akkor sem venne észre, még csak ki sem kérné magának, pedig egyszer olyan jó lenne előcsalni belőle legalább egy félmosolyt vagy bánom is én, haragot, ellenérzést, mindenesetre valami életszerűt... Igen, talán ezért jelent kihívást nekem a lány. Képtelen vagyok elfogadni, hogy nem lehetett összekacsintani, összenevetni legalább egyszer az elmúlt hónapokban: „Nézd, közös bennünk valami, közös kisserű, törékeny életünk öt perce minden nap!”

De miért akarok én egy magyar vonaton ismeretlen lányokkal ismerkedni, ha feleségem van Hollandiában? Vrouwen kiezen weer achternaam, mióta élhetek itt?

Közben egy madár repül a háztetőre, vagyis valahová az ablak fölé, karmaival az ereszt vagy a tetőt kaparászva forgolódik odafent, talán a korábbi sirály tért vissza.

Szóval a szóke, vékony nő... Akarom valóban, hogy újra eljöjjön? Tényleg helyre akarom hozni vele a házasságunkat? Házasságunk... Fogalmam sincs, megesküdtünk-e. És mit dolgoztam, mit dolgozhatok itt Hollandiában? Milyen házban élek, és miféle bútorokkal rendeztük be a lakásunkat? Van függöny az ablakunkon? Amikor Groningenben jártam, egyetlen ablakon sem láttam behúzott függönyt. És mit gondolhatnak rólam

a helybeliek? Vannak itt barátaim is, vagy mindenki gyűlöl az ital miatt? Mikor van Saskia és Henk születésnapja?

Újra felgyorsul a szívverésem, és egyre inkább úgy érzem: túl sok a hiány, a gyötrő nem tudás, ezért jobb, ha a nőnek végleg elege lett belőlem, és nem jön vissza többé. Remélem, soha nem kell viszontlátnom őt.

És a gyerekek? Nem, nem, őket sem akarom. Saskia, Henk, sajnálom, nem tudok segíteni rajtatok, biztosan felnőtek nélkülem is boldogan, egészségesen. Jobb, ha nem találkozom veletek többet, hisz tudom, nem lennének boldogok együtt. Sosem volnék képes visszatérni a faluba, ahol éltek, nem tudnék beletanulni ebbe az idegen-furcsa hollandiai életbe... Kis drágáim.

Jajj, miért beszélek hozzájuk, és miért beszélek visszatérésről? Sosem jártam a faluban. Milyen faluról van szó egyáltalán? Van a közelben bármiféle falu?

Reszketek. Bár örökre láthatatlanná tenne a sáros esőkabát! Bámulom a ködöt odakint. Túlságosan félelmetes minden előzmény és minden következmény, amelyet elfed előlem, túlságosan félelmetes az egész külvilág, inkább nem is akarok tudni róla többé, azt kívánom, ne is derüljön ki, miképpen keveredtem ide Magyarországról, és nem akarom tudni azt sem, milyen nyelven beszéltem a szőke nővel. Vagy nem is létezik a nő? Sem a gyerekek? Kitaláltam az egészet?

Mélyeket lélegzem. A mellkasom megint! El akarom terelni a figyelmemet a fájdalomról, ezért arra gondolok, hogy soha többé nem kell kilépnem a faházból. Körülnézek. Hiszen tulajdonképpen nem is olyan rossz hely ez itt. Igen, legjobb lenne itt maradni örökre. Szeretném, ha mától ez lenne az otthonom – kissé szűkös, piszkos, és kissé hányásszagú, de legalább egyedül lehetek benne, ráadásul itt néma maradhatok.

És Magyarország? A régi életem? Minél tovább töprengek rajta, annál kevésbé hiányzik. Tényleg a Budapest–Cegléd vonalon látott barna hajú lány mindent elsodró jellegtelensége kell nekem? Az ő unott megszólíthatatlansága? És stresszes, alulfizetett munkám a repülőtéren? A hullafáradt hétköznap estéék, amikor csak tévézni van erőm? Huszonnyolc évesen albérletben tengődöm, ahonnan bármikor kitehetnek, spórolt pénzem semmi.

Nem. Mennyivel jobb nekem ebben az elhagyott, északi kunyhóban a tengerparton. Döntöttem: ha rajtam múlik, itt maradok bezárva. Ha felszáll a köd, majd bámulom a végtelen vizet, a kék, acélszürke vagy zöld tenger iszonyú, nyugodt tömegét, az ablakból biztosan ellátni a horizontvonalig, előbb-utóbb bele fogok vakulni a sivár látványba, de nem baj...

Csak éppen rettentően szomjazom. Teljesen kiszáradtam, ki tudja, mióta nem ittam egy kortyot sem. Félig telt műanyag flakont találok a székem mellett, színes címkéje alapján helyi üdítőital lehetett benne, fogalmam sincs, hogy került ide, talán a nő tette le a földre, az asztal mellé, mialatt velem ordított. Kezembe veszem, és ekkor fedezem fel, hogy odakint, a ház körül oszlani kezd a köd, a tájat rózsaszín-ezüstös fény önti el, mintha máris alkonyodna, már látszik, hogy a házam a töltésre keresztben ráfutó földút szélén áll, jobbra és balra a hosszú betonsánc húzódik, szemben pedig... Ó, szemben pedig ott a tenger! A tenger! Az a sejtelmes, elmosódott vízszintes vonal a mélyszürke tömeg fölött! Egyre élesebb az a vonal, gyönyörű. Megigéz, nem tudok szabadulni a látványtól.

A számhoz emelem a nyitott flakont, enyhén sárgás, átlátszó folyadék van benne, belekortyolok, az ital poshadt és kissé kesernyés, de alapvetően vívízü; miközben iszom, tovább gyönyörködöm a tengerben, le sem veszem róla a szemem, és tudom, ezután már mindig ez lesz: megiszom, amit kivizelek, nézem a tengert; megiszom, amit vizelek.

tem, és közben nézem a tengert; vizelek, megiszom, vizelek, megiszom, nézem a tengert, és így fogok élni már örökké – éhséget pedig többé nem érzek.

Később – már tényleg alkonyodik – az ablak párasodni kezd előttem, úgy látszik, lehetetlemmel egészen bemelegítettem a szűk helyiséget; és én akkor felállok, és jobb mutatóujjammal egy nevet írok a szürke párafoltba; a nevemet írom, vagyis azt: Pieter.

Gellén-Miklós Gábor

A VIDEOTÉKÁBÓL KIFELEÉ MENET

A pornófilmben van valami furcsa.
Nem is az, hogy a nők nagyon cicisek,
és a pasiknak hatalmas a micsodájuk,
hanem hogy ők is voltak gyerekek?
Jártak óvodába, és lapátoltak serényen
a homokozóban? Nekik is volt óvónénijük,
mondjuk Gizi néni, aki rácsapott a kezükre,
ha nyúlkáltak, rosszalkodtak?
Mikor dől el az ilyesmi? Hogy az ember
nem pék lesz vagy építési vállalkozó,
hanem... szóval értik.
Eldőlnek a dolgok maguktól, vagy
lök rajtuk egyet valaki?
Na, ezért furcsák nekem a pornófilmek.

AZ UTAS ELBIZONYTALANODIK

A taxióra hirtelen visszafelé kezdett el pörögni.
Megrémültem. Mínuszban vagyok az életemmel?
Pedig előrementünk. Hegynek fel, völgybe le.
(Igaz, gyakran kellett megállni a piros lámpa miatt.)
És most? Induljunk el hátrafelé?
Lehet egy egész városon, egy egész
életen át tolatni? Van ilyen szabály?
A végén még nekem fognak fizetni, de féltő,
hogy amit kapok, azt nem teszem zsebre.

PONYVÁT SZERETNÉK

Jó Csönd-herceg, hát már megint itt vagy?
Zavarod köreimet? Beleiszol a sörömbe?
És ha most nem is kívánom a társaságot?
Ha nem kívánok semmit, ami klasszikus?
(Mi az, újabban már pipázol is?)
Ponyvát szeretnék, nyári könnyelműséget, strandra
való érzelmeket. Semmi díszletet.
Igazi lángosütőt, nyúlós, izzadó tésztakoronggal.
Meg hekket, hatalmas szálkával a közepén.
Zsíros a kezem, és tejfölös a pofám. A hangszóróból
ömlik, árad a zene. Jó Csönd-herceg, ne strapáld magad!
Nem hallom, nem hallom súlyos némaságodat.

Szuly Gyula

IDŐK HALADTÁN

*„Nem az idő halad; mi változunk.”
(Madách – Lucifer)*

I
Mi még talán semmit se változtunk meg,
de érezzük, hogy fordult az Idő,
más időkeret
ölébe lökte át a tetteket,
s a cél, hová irányítottuk őket,
elveszett.
Nem látható kezek
átépítettek állomásokat,
s még időt se nyertünk tér helyett.

Sehogy se tudjuk,
mi lenne ebben a mi változásunk,
tán olyan változás
és fordulat,
mely másokkal máshol következett el
és minket készületlenül talált,
s úgy fordított időt,
hogyan hullámai ide csaptak át?

Ez nem lehet,
hiszen ők még ott se tartanak,
ahol nekünk már hült helyünk se látszik,
de hírünk maradt,
s szemünk az új kilátópontjainkról
jó ideje kilátástalanság
horizontjára révedett,
s az ő távcsövük tán azt keresi még,
ami – mi tudjuk – régen elveszett.

II

Míg másfelé elbámuló fejünkön
új korszakok hulláma csap át,
mint késésben gyorsító vonat,
érezzük nagy korunk iramát,
hiszen tudjuk, hogy benne élünk,
bár lehet, hogy mint akár a vonat
nem enged bepillantást a gyorsan
eltűnő kis falvakra, amint
elránt előlük utasokat.

Új idő jött, s rögtön másra vált,
mert valahogy unta itt magát,
vagy visszanyúl egy olyan, ami elmúlt,
most érlelt meg tehetségeket,
de féltő, hogy néhány jósolása
még talántán csalóka szivárvány
vagy csalóka vészjel is lehet.

FIGYELŐ

OLVASTAM EGY KÖNYVET

Schein Gábor: *Panaszénekek*
Jelenkor, Pécs, 2005. 80 oldal, 1800 Ft

Schein Gábor verseinek gyakori témája valamilyen (valós vagy szimbolikus) tér belakása, mitológiai, bibliai, családi történet, talált fényképek, a fotográfiról szóló könyv belső birtokbavétele. Kíváncsiság, felfedezés és sorsszerűség is, mint amikor valaminek a kezdete a kiűzetéssel függ össze, a születés a halandósággal: „*Alul a víz, aztán az asztal, / aztán levegő, s mi a vízben feloldódva: arzén, / morfium, foszfor. – De a fiunkat az asztalra / rajzold. – Nézd, mindjárt megtanul mászni*” – írja egy régi versben (AZ ANGYALOKNAK TÁRSAL..., az 1998-as IRIÁM ÉS JONIBE-kötetben). Vagy egy még korábbi szerelmes versben, ahol egymás metaforája a test, a ház, a fal (sziklafal? siratófal?): „*Bővöm és a hang között rád / bízom utamat. Az ujj, mint / kamasz szerető, olvassa a fal / rovásait, elidőz minden // repedésben, összeköti őket, hogy / elérjen hozzád*” (SZÁMŪZETÉS, az ELHANGOLÁS-kötetben, 1996).

A PANASZÉNEKEK-ben azonban, amely az ÜVEGHAL-ban kezdődő és a LÁZÁR!-prózakötetben kiteljesedő gyászszorozatot zárja le („*ez a kötet már a búcsúzás könyve. Nemcsak apámtól, hanem Balassa Pétertől is, akihez tízévmi, egyre mélyülő barátság fűzött*”),* inkább úgy tűnik, hogy a lélek kiűresítése a cél, és az üres térben valaminek a megtalálása.

Már magát a teret is a kötet alkotja meg, és járja be, hiszen szervező motívuma a séta, a különálló versek pedig a kötetével azonos, de kisbetűvel kezdett és zárójelbe tett című négy pillér között oszlanak el. Méghozzá első látásra is a léleknek tetszően arányosan, hiszen az első és utolsó pillér előtt, illetve után egy-egy vers áll, a pillérek között nagyjából egyforma arányban a többi. Közlelebről csakugyan szimmet-

rikus rendet találunk, 1 – (p) – 17 – (p) – 19 – (p) – 17 – (p) – 1 formában.

Személyesség

A kötet négy pillére, a kurzivált szövegű, többrészes (PANASZÉNEKEK) az első részükben egyenként a világirodalom nagy és közös, személytelen toposzait idézik meg: a mások halála („ubi sunt?”), a magány, a honvágy, a száműzetés, a közelgő elmúlás és a jelen értékvesztése örök témáit: „*hol van, ki dicsért díszleten faasztalt, / arany bort, rajta a nap jegyével?*” – első (PANASZÉNEKEK); „*bár sose / laktam volna más hazát, bár sose / láttam volna más partokat*” – második (PANASZÉNEKEK); „*írva van, mondtuk, hányan vesznek el, / ki vízben, ki tűzben, ki kard, ki vadállat / által, ki éhségtől, ki szomjúságtól, ki vihar által*” – harmadik (PANASZÉNEKEK); „*száraz és piszkos ez a város. hazug színházai / estéknént elengedik foglyaikat, hogy nappali / futkosásuk patkányjáratait újra bűz és gyűlölet / töltse meg*” – negyedik (PANASZÉNEKEK). Schein Gábor ezekben egy közös, emelkedett hangot intonál (a fülszöveg Ovidius, Du Bellay, Kavafisz távoli visszhangját emlegeti, de eszünkbe juthat még a híres elégiászterzők sorából Vogelweide vagy Villon, a magyar irodalomból Berzsenyi vagy Radnóti is), és ez oldágó fokozatosan életrajzian személyes hanggá. Az első (PANASZÉNEKEK) első része például a dálnokot és a dalt siratja, majd a napot. A további részek személyesebb hangúak, a biztos kapaszkodóhoz: a gyerekkorhoz, a szerelemhez fordulnak, bár itt is érezhető a stilizáció: „*most viszont szaladtam volna, / végig a parton kedvesem házába, de azt / mondtam magamnak, először tapasztald meg / a magányt, adj neki értelmet és jelentést*”, ezt követi egy keleti példázat a mesterről, majd egy elveszett antik-mediterrán táj és kultúra siratása. A következő részben – színészek dicséreteként – hangzanak el a könyv témái: „*mintha elhítenék, hogy szerelem, / könny, gyász csak játék, nem halálos*”. És ekkor, az utolsó részben szólal meg először az igazi személyes hang, a fohász:

„szörnyű éviünk volt. egymás után mentek el, akiket szerettünk, és van

* A MÚLTRA SZEGEZETT EMBER. Ménesi Gábor beszélgetése Schein Gáborral. *Jelenkor*, 2007. február.

*köztünk olyan, aki betegen most is
a biztos halálra vár. uram, vedd el
tőlünk ezt az évet! engedd, hogy még
itt maradjunk, kezüket fogva még
ne kelljen meghalt társainkat követnünk.”*

Érdeemes megfigyelni az áthajlások feszült-ségét: az „*uram, vedd el*” egy pillanatra mintha a haldokló szenvedésének végéért fohászkodna, az utolsó előtti sor pedig („*itt maradjunk, kezüket fogva még*”) a sorvégi „*még*” kétfelé is köthető értelme révén mintha épp a haldokló maradásáért könyörögne, amikor a mondat már tudomásul vette az elkerülhetetlent („*még / ne kelljen meghalt társainkat követnünk*”).

A (PANASZÉNEKEK) másik három darabjának későbbi részeiben ugyanígy mozdul el a személytelenebb, stilizált hang a belsőbb személyesség irányába.

Víz, fulladás

A (PANASZÉNEKEK) motívumai viszonyítási pontot teremtenek a kötetben belül. Az első kettő szövegében egy szimbolikus tengerpartról, a „*szigetéről boldogan hazatérő / hajósokról*” olvasunk, a narrátor arról panaszkodik, hogy „*csontjaim is fájtak belé, úgy / hiányzott a tenger*”, „*hol van a kéz, gondoltam, mely öblünket teliültette levendulával*” – első (PANASZÉNEKEK); a hajdani partokat siratja a második (PANASZÉNEKEK). A harmadik a vízhalált említi, a negyedik pedig már városról, városi vizekről beszél: „*hová lett a folyó, és hová lettek a / kutak, melyek fölé egykor szakállas vénék / és haltestű lányok szobrai faragták, és a víz / zölden, mint a tenger, szakadt a kerek kötálakba?*”

Az önálló versekben – köztük hangsúlyosan és más-más módon, a legelsőben és a legutolsóban – szintén feltűnik a víz és a part motívuma, de mindig a fulladás és a halál összefüggésében. Az első vers – (ELŐSZÖR) – a száraz fuldoklást írja le, a sárkányrepülő élményéhez hasonlítja, motívumaival („*fulladás*”, „*ziháló megszűnés*”, a „*tölcsér torka*”) és a zárósrával – „*és nincs alatta föld, és nincs alatta ég*” – a kötet két másik verséhez ível. Az egyik a második ciklus élén áll:

(HOGY KARJÁVAL)

*hogy karjával egy sávnyi partot megtartsom, mielőtt
csúszni kezd visszafelé, az utolsó, holt
mozdulatban mintha még lenne annyi erő, pedig
a kar*

*már nem előre csap, és túl a kosszarv-
fordulón a lélegzet hiába növeszt új lombot, a fák
tövén ugyanaz a nedves korhadás, ugyanaz,
ami nem múlhat, a napsütés, mint rekedt
kürtharsogás,*

*és semmi adósság nincs elengedve, a sodrás
megköt, semmi tartozás, a test a fákkal
visszacúsúszik,*

*távolabb lép a part, és messze elöl, mint
egy nyíl hegye, ragyog a szarv, a lenti víz, a fönti ég.*

Harmadszor a kötet vége felé, a halálból visszazatéró szemszögéből látunk egy újabb szimbolikus tájat, amely talán nem véletlenül idézi fel Pilinszky APOKRIF-jét, ha nem is szó szerint: „*mintha ő engedné el és nem tőle / futnának a pusztulás dúslombú fái*”. A zárósr gondolatritmusa itt is hasonló, de itt már egyértelműen a bibliai teremtést vonja vissza: „*és nincsen nappal és nincsen éjszaka*” – (A VISSZATÉRŐ).

A tudat, amely a vizet figyeli, rögzíti a leszakadó löszfal természeti képét: „*a partról évről évre leszakadt egy sáv, / és a bodzabokrok fehér ernyőket / nyitva léptek egyet a széle felé*” – (A VÖLGY ALJÁN), meglátja a híd alakjában az ítélet mérlegének párját: „*a híd két oldalán a folyó / négy-szöge, mint egy mérleg két karja*” – (AZ ÍV ALATT), a víz felszínén az evezők által leírt nyolcasokban (alakjukban és áttűnésükben) pedig a végtelent: „*világosan látszik a nyolcas forma, / aztán a fodrok összezavarodnak. / talán van olyan távolság, ahonnan / a végtelen születése és eltűnése / pontosan megfigyelhető*” – (A FOLYÓ ÁBRÁI). Ami persze metafizikai értelemben paradoxon. De nem paradoxon-e a véges életlen belül elképzelnünk a végtelent? Schein Gábor mindenestre úgy írja le, mintha valamilyen matematikai vagy fizikai feladvány lenne:

*„pontosan megfigyelhető, ha a csónakok
egy irányban haladnak, és egyik sem
gyorsabban, vagy lassabban,
mint a másik. de létezik-e két ilyen
csónak? a végtelen két egyidejű,
véletlen evezőcsapás, és ha van szem,
mely a folyó ábráit olvasni tudja,
az is épp ily véletlen felnyíló tekintet.”*

Végül a (PANASZÉNEKEK) idilli-személytelen tengerpartjával szemben feltűnik egy ismerősebb, nagyvárosi folyópart betonelemekkel, kiégett csónakházzal, elfeketedett galambtetemmel és valakivel, aki személyesen szemléli ezt a tere-

pet – először az első ciklus elején, aztán más versek után a kötet legutolsó versében. A vers szereplője „egy félbemaradt betonkoszorú korlátjának / dőlve figyelte a kavicsos parton napozókat”, és „számolni kezdte a lépcsőfokokat, mint gyerekkorában” – (SÉTÁLT ÉS NÉHA). A séta, a figyelem, az emlékezés verse ez, részletező leírásai éppen ezért filmszerűen megmaradnak bennünk, és később (már a kötet harmadik ciklusában) felismerjük az ismétlődő motívumokat, a galambtetemet: „a törékeny, kiszáradt tollcsomót távolról fél pár vászoncipőnek néztem” – (KÉT SZÁRNY), „ott hever az a kiszáradt, / törékeny tollcsomó, amelyet a betonkoszorú / korlátja mellől fél pár vászoncipőnek néztem” – (ÖRÖMÉV). A legutolsó versben ez a táj is már egyértelműen a gyász témaköréhez kapcsolódik: „a testet, mely / akkor a betonkoszorú korlátjának dőlve még / megtartotta magát, most nekem kellene idevonszolni” – (ÖBÖL). Mivel az első versben is nyilván a későbbi vers narrátora áll (még harmadik személyben) a korlátnak dőlve („mint gyerekkorában”: tehát valószínűleg igen), az utolsó versben a halott apa alakja tér vissza hozzá, a fiához. Sebeivel, halála előtti állapotával a parton játszó gyerekek képét állítja szembe a vers: „lássa a folyó kanyarulatát, / a gyerekeket, akik a móló tövénél hosszú faágakat rágatnak / elő, hogy elrekeszenek egy kis öblöt” – a címe is ez: (ÖBÖL), ami visszautal a (PANASZÉNEKEK) tájára: „hol van a kéz [...] mely öblünket teli-ültette levendulával”. A zárlat egyszerre fejezi ki a találkozás vágyát és lehetetlenségét: „rákiáltanék, hogy / ne hagyja el magát, számoljuk együtt a lépcsőfokokat, csak / még egyszer álljunk ott együtt, szemben a kéken / vonuló parttal. meg kell mozdítanom a testet, amely elhagy”.

Logikai ív

Van a könyvnek egy első olvasásra talán kevésbé érzékelhető, mégis erőteljes íve: a közelítés, az elfogadás és az eltávolítás-megszabadulás. A különböző versek, bár láthatóan külön-külön íródtak, motívumaikban lazán kapcsolódnak az előttük álló „panaszdalokhoz”. Az első (PANASZÉNEKEK) első része így zárul:

„tévelygéseink falát, a magasat vagy a görbét,
így mi sem mászhatjuk meg. magunk ellen
kötünk fegyvert, s régi kövekből épít
bevehetetlen várost az emlékezet.”

Az ezt követő ciklus valóban az emlékezet, az idegenség, a séta ciklusa. Séta egy városi fo-

lyóparton, egy könyvben, egy idegen városban, céltalanul:

„céltalanul járkálni ritkán van időm. ritkán ejtem el a szálakat, inkább beléjük gabalyodom, és nem találok megoldást, segítséget dolgomra. járkálás közben úgy érzem, nem vagyok sehol. legjobban ezért az idegen városokat szeretem
[...]
figyelmem ezért ilyenkor kitágul”

(CÉLTALANUL JÁRKÁLNI)

A séta motívuma a kötet legvégén tér majd vissza, de már távolodóban: „járás közben közeledem valamihez, / egy tóhoz, egy faházhoz [...] és persze távolodom is”, „minden lépéssel mintha egy küszöböt lépnénk át, / mindenütt húzódik valamilyen határ, csak / rá kell jönnünk, milyen” – (JÁRÁS KÖZBEN), akárcsak a Borbély Szilárdnak ajánlott, tőle idéző (SÉTA) szövegében: ott is mintha kifelle sétálna a kötet témáiból a vers.

Ebben az első ciklusban *kezdetekről* olvasunk: „arra gondoltam, milyen / gyorsan múlik el minden, és milyen / lassan jutottam el oda, hogy azt mondhatom, ismerlek” – (HAJNALI RÉSZ), a halál előrejelzéséről: „fél-alá járkált / a könyvekkel telerakott szobában, amelyet / ezekre az utolsó napokra barátai neki / rendeztek be” – (ZÁRÓTÁNC); „a dátum, egyszombat, váratlan elővágás, / korai, nem sejtett találat, mely a készülő / halálnapon vágta ketté a naptárt” – (DEKÁCIÓ). És az igazán személyes, a barátot gyászoló vers is úgy indul, mintha mese kezdődne, mintha a vers beszélője sem hinné, hogy az utolsó találkozás történetét mondja el: „hol volt, hol nem volt: báltermi fényben / ült, mögötte vetetlen ágy, félig előre hajolva” – (A KÉP MÁSİK OLDALÁN).

A második (PANASZÉNEKEK) témája a száműzetés, a honvágy, az idegen part – metaforikusan a halál partja. A második ciklus a vízbefulladás már idézett képével kezdődik. És ebben a ciklusban szerepel a legtöbb gyászvers, illetve a legtöbb (tizenny) olyan vers, amely valamilyen tényleges emléket, részleteket idéz fel a kötetben meggyászoltakról.

(A RÉSZLETEK)

a részleteket többször is végigmondani.
a kéz súlyát, erejét, a bőr érintését
és az ujjakat, ahogy ki kellett feszíteni
és egy másik tenyérben a helyükre
illeszteni őket. és másképpen, máshol

kezdeni mindig, az álomban, mintha magától térne vissza minden, és fogyna el, mint a víz alól felhözott iszap, végigmondani többször is: ugyanaz a kéz egy pillanatra mintha megszorította volna a vállam, és úgy állt a test, oly könnyen, mintha fekiúdt volna, az érintés helye felé gravitálva.

Ugyanaz a vers, amelyik a barátság történetét próbálja elmondani („hogyan kezdődött? mivel? mintha egy fonal végét / kerestük volna elmesélhetetlen évek gubancában”), a barátság és a halál fogalmát is meghatározza: „olyan borból // ittak, amit magának nem tölthetett ki poharába / egyikük sem”; „a halál kézfogás. ami volt, folytatódik, másképpen” – (KÉSEI SZÜRET). Egy másik vers egy közös emléket felidézve az apa halála óta eltelt idő finom distinkcióit fogalmazza meg, a mondatvégeket megbillentve (kiemelések tőlem): „ha valami trükkel sikerülne visszatérned, // nem ismernélek föl rögtön. mintha halálad / percében vaku villant volna, ugyanaz maradsz, nem / változol többé velem” – (FÁCÁNLEVES).

A harmadik (PANASZÉNEKEK) enigmatikusan indul:

*„torony sisakja alól üres körablakon
kiengedtük hosszútollú bábmadarunkat.”*

A kötet összefüggéseiből, azt hiszem, világos, hogy a lélek távozására gondolhatunk; az előző versbeli haldokló „*páncélos lovag*” képe is ezt erősíti – (AZ UTOLSÓ TEREM). A madár, a lélek és a szabadság ősi metaforája, a harmadik ciklus verseinek legfontosabb közös motívuma: fizikai valójában is, mint a vászoncipőnek nézett tollcsomó, és a szabadság, az élet jelképeként is: „*kedvem lenne veled fölszaladni / a hegyre, kiáltani a madaraknak, madarak / drága madarak, itt ér véget a halál, itt / kezdődik az élet*”, „*a sötétből hívlak vissza, hol / arcod elveszett. itt az idő. búcsúszunk / kell az éjtől, köszöntsük együtt a reggelt*” – (ÖSSZEL A CSIPKEBOGYÓ).

Költők, társak, a vers tere

A szabadsághoz és a madártematikához tartozik az „adósságok” lezárása. Az (ADÓSLEVÉL) „*az örökké került párbaj szégyenével*” Simon Balázst – PÉLDÁUL A GALAMB című kötetét, a kötet galambmotívumát és külön AJÁNDÉKOD című darabját, Simon Balázs személyes sorsát („*galambfej nagyságú*” agydagánát) – és kettejük ellent-

mondásos viszonyát idézi fel. A ciklus utolsó darabja visszatér a költőtársra. A TEREP című kötetben írja Simon Balázs: „*Elég talán a képzelet, / Csak egy magányos hősirály, / Barátságot és múltat / Lángra gyújt*” (ELÉG TALÁN) – Schein Gábor erre válaszol: „*lángra kaphat-e a múlt, sosem volt barátság / egy későn megértett szótól, kívánt halál borával / ihatunk-e az ajándékkal kapott örömevére?*” – (ÖRÖMÉV).

Ugyanez a ciklus a valódi barátság gyászától is távolodik már, noha egy személyes hangú álomvers végén, szinte évődve: „*két éve halott vagy, / most már ellehetnél magad is. ne küldj álmokat*” – (CANTAN LOS GRILLOS). A (PANASZÉNEKEK) negyedik darabjában, amely a harmadik ciklust zárja le, a távolodás a saját halál gondolatához jut: „*a türelmes romlás szégyenemre van. / a test félíg holt halom, és jobb annak, / aki addig megy el, míg lenne miért / maradnia.*”

A kötet tere, terepe a séta, a magányos reflexió. Talán ezért is ajánl egy-egy verset Schein Gábor olyan költőbarátainak, akik maguk is a magányos séta gyakorlói, Varga Mátyásnak, a DÉL A VELENCEI GETTÓBAN szerzőjének – (A WORMSI ZSIDÓ TEMETŐBEN) és Borbély Szilárdnak (aki TIERGARTEN 2. című versében Szép Ernő MAGÁNYOS ÉJSZAKAI CSAVARGÁS-át is idézi) – (SÉTA).*

A nyílt tér és a zárt tér viszonya ambivalens. A könyvtárban „*otthon van a vers. / otthon van, de nem érzi jól magát*”, mert a Vörösmarty-féle fölöslegességet, a Babits-féle kétségbeesést tapasztalja meg: „*szaporítja az olvasatlant, / az olvasni fölöslegest, a nem valót, / mi holtakat nem ébreszt, mi nem ráz velőt, // amit kerülgetni kell*” – (KÖNYVTÁRBAN). A szabadulás vágya a kultúra terepére is vonatkozik. Ugyanakkor (másutt) épp a céltalan séta metaforája a könyvtár:

*„céltalanul járkálni olyan, mint a levelek
fonákját
vizsgálni, ügyet sem vetve a színükre, mint ülni
egy
könyvtárban anélkül, hogy akár egyetlen könyvet
levennék a polcra, szelíd bőbeszédűség, szüntelen
körülrás, valami, amivel talán barátainknak
tartozunk.”*

(CÉLTALANUL JÁRKÁLNI)

* Varga Mátyás: BARLANGRAJZ. Belvárosi Könyvkiadó, 1995; Borbély Szilárd: BERLIN–HAMLET. Jelenkor, 2003.

Úgy érzem, hasonló ambivalens viszonyban van a kötet az irodalmi utalásokkal. Van, ahol személyes tartalmuk van az idézeteknek (a költőtársaknak ajánlott versben), evidenciájuk közvetlenül kapcsolódik a könyv lelkéhez (mint a Babits-sor vagy másutt Füst Milán, Szép Ernő, Goethe vagy mások egy-egy sora, egy-egy Weöres-sejtelem), másutt azonban ideges vagy ironikus töredékesség jelzi a címben, hogy idézetek nélkül már beszélni sem tudunk: (Hajnali rész), (Egy mon), hiszen ennyi is felidézi a közismert Kosztolányi- vagy Illyés-verset. A túlzott ballasztról az egyik szövegben is olvassunk: „*iszapsónakod, melyből kidobáltál/minden könyvet, még mindig merül*” – (Macchia). Schein Gábor a már idézett interjúban erről ezt mondja: „...mindaz, amit műveltségnek nevezünk, eleve nem más, mint nagyon gazdag hordalékanyag, vagy ha úgy jobban tetszik, szemét. És az irodalomban ebből a szemétből kukázzuk ki magunkat. [...] lehetetlen a hangokhoz tartozó hordalék, szemét iszonyatos tömegét vagy kirostálni, vagy átváltoztatni.”

Ugyanitt a személytelenségről is szól: „Ez [az eltávolodás, idegenség] számomra az írás feltétele. A határhelyzetről is beszélek. Aki idegen egy városban, annak ott semmi sem magától értetődő, az mindenféleképp megkérdezi, amit a helybelieknek eszükbe sem jut megkérdezni. Az idegen rábízta magát a városra, az utcákra, megnéz mindent, sétálgat, mi másit tehetne, hiszen nem ismer semmit. [...] A vers helyzete egészen biztosan az előbbi, és a versbeli személyesség is ilyesféle idegenség felé tart. Ez nem lehet másképpen, hiszen a vers is a nem tudás területén íródik. [...] nem elmondani szeretnék valamit, sőt éppenséggel nincs semmi mondanivalóm, és még csak azt sem állíthatom, hogy meg szeretnék tudni magamról valamit. Legalábbis közvetlenül biztosan nem. Egyszerűen verset szeretnék írni. Arra a pillanatra várok, amikor el tud kezdődni a beszéd.”

A PANASZÉNEKEK-et olvasva az volt az érzésem, hogy ez fordítva is igaz: a kötet játéktere az idegenség és a személyesség két végpontja közötti tér. Amint a séta során a lélek önmagára is reflektálva kiürülne, betörhetnek a személyes emlékek. Amint a vers megszólaltatja a panaszénekek emelkedett hangját, a halkabb, személyes hang is meg tud szólalni.

Mesterházi Mónika

AZ ÖNFELÜLÍRÁS POÉTIKÁJA

Filip Tamás: *Kő, papír, olló*
Írott Szó Alapítvány, Magyar Napló, 2012.
188 oldal, 2000 Ft

Filip Tamás hetedik verseskötete 188 oldalas, ami szokatlanul hosszú, de a terjedelem nem megy a minőség rovására, mert jól szerkesztett, sokszínű és erős, összegző gyűjteménnyel jelentkezett. Olykor felmerül, hogy líratörténeti áttekintést olvasunk, amelyben eljutunk az avantgárd központozás nélküliségétől Kassák Lajos szimultanizmusát és Rákos Sándor emlékeztét érintve a haikugyűjteményen át a szonettekig és tovább, az allúziókban megjelenő kései modern József Attilán és Pilinszky Jánoson keresztül a Parti Nagy Lajost és Kovács András Ferencet idéző utómodernig. Az igazi újítás és meglepetés azonban az, hogy ez a kötet a posztmodern fordulat Filip Tamás költészetében, mert összességében más hangon szól, mint a korábbiak. „*Nem merek szólni / azon a nyelven, amin eddig.*” (A JÁRATOMAT TÖRÖLTÉK.) A Filip-vers mélyszerkezete – noha továbbra is történetet mond el – alapvetően megváltozott. A szöveg öntükrözően fiktív, álmokból, a hétköznapi valóság töredékei mellett újabban inkább a nyelvi megelőzöttség játékaiból építkezik, majd a zárlat paradoxonában abszurdításra és groteszkre futtatja ki a verset. Az ironikus önfelülírás dekonstruálja az ábrázolt valóságot, hogy az olvasót a vers szövegvilágának albizonytalanító labirintusa és saját értelmezési erőfeszítéseinek örvénye szippantsa be, de ezzel meg is nyitja a lehetőséget a befogadó önmegértése előtt. Költészete ettől – önmeghatározása szerint – hermetikussá lett, mert bonyolultabb a szerkezet, sok az elágazás, a széttartás, noha a versmondattan most is gördül, a finom szóképek igazán költőiek és szépek. „*A párna mélyen alszik, bőröm olvassa gyűrődéseit.*” (VESZÉLYES VIDÉK.) Az eddigi helyzetversek szövegversekké alakultak, a téma most is a pusztulás, de a szorongásos realizmus átalakult: tragikus ironiával szemléli a világ és önmaga hanyatlását. Gyakori az önértelmezés, összességében hitehagyottabb a szerző. „*Valamikor a metaforák zsoldjába álltam, de ennek most vége, a reménytranszfer elakadt.*” (LEPLEK.)

A kiemelt nyitóversben a költő hipnotizőr, ébren álmódó és álmódtató szómágus és névvarázsló, aki uralkodni akar az érzelmeken, gondolatokon, de ő – Cipollával ellentétben – nem pusztításra, hanem alkotásra használja képességeit. „*Mintha egy végső zavart kéne legyőznöm, / közéjük lépek szelíd ostrommal, / a gondolataikat eltérítem, és átveszem az irányítást. / Akarom, mind éhes csecsemőként sírjanak, vagy / nem is: inkább legyenek néma zenekar, / hangszerek nélkül játsszák el azt a művet, amit / hallani akarok ma reggel.*” (AMIT HALLANI AKAROK.) Noha hangszerek nélkül nem lehet eljátszani a vágyott zenét, csak némán, tehát itt a mű nem lesz aiszthészisszé, érzékelhető minőséggé, pedig a szó éppen az érzékelhetővé tételt jelenti, tehát az ideális műalkotás létmódja a csönd, a belső érzékelés alapján megsejtett, „hallhatatlan”, és talán éppen ezért „hallhatatlan”, „örök” zene. A paradoxon tragikus iróniája, hogy ilyen mű nincs, mert nem létezhet érzékelhetetlen alkotás, jóllehet John Cage 1952-ben „megírta” 4’ 33” című művét, amelyben nincs egyetlen hang sem. Krasznahorkai László pedig új könyvében fehér tintával fehér papírra „írta” a művet, amelyből egyetlen betű sem látszik, csak a szöveg lábjegyzetei. (Krasznahorkai László: AZ ISZTAMBULI HATYTÚ, 79 bekezdés fehér lapokon. In: MEGY A VILÁG. 2013. 267–288.) A némaság, a suttogás, a pára és a láthatatlanság fontos motívum lesz, mert a legfontosabb metafizikai kérdésre, a saját élet végességére, ennek kifejezettségére vonatkozik. „*Mikor a mennyben éltem, tudtam, hogy / vannak néma hangversenyek, ahol / mégis sírnak a zenészek, ahogy / a taps hullámai földörögnek.*” (SUTTOGÁS.) Sokszor, így a kötet kiemelt záródarabjában is, a vers vége egyben az élet vége is: „*...nézem és csodálom a lencsén / sötétlő porszemeket, érzékeim utolsó lobbanásait.*” (A KÖZELEDŐ JELEN.)

A SZÖVETMINTÁK első részében nincs írásjel, a második ötletesen (de)konstruktív prózaversei Kassák Lajos modorában szólnak, így a ciklus egésze az avantgárd emlékezete. A Hérakleitosz-allúzió a paradoxon igazságát fejt ki. „*Csak egy filozófus tudna / mindig ugyanabban a folyóban állni.*” (BELAKOLTATÁS.) A folyó átvitt értelemben a hagyomány szövegfolyama, ami egyszerre ugyanaz és mindig más. Azért ugyanaz, mert a lét örök és személy fölötti igazságába helyez, és mindig más, mert különböző szerzők eltérő szövegeiben jelentkezik. A vers gazdag utalás-

hálózata is ezt szemlélteti: „*Kezében már a holdnapi újság: [Örkény István: AZ AUTÓVEZETŐ] / modulatlanságában is / egy végtelen nappal jár előttem [Joyce ULYSSES-ét idézi az önallúzió, Filip Tamás: REJTETT IKONOK. 2006. 7.] / Végül a lótuszülést választotta*” (Buddha). Az ELVESZETT VISSZAVÁGÓ motívumai bujkáló Oszama bin Ladenre utalnak, ő veszi rá a fiktív sétára a mákmezőkön, majd felidézi a „(s)ikertornyok”, az amerikai világhatalom jelképeinek leomlasztását, de a korábban szövetségesnek tekintett Oszama elvesztette a visszavágót, mert felkutatták és megölték. Az ÁLMOKFUTÁS a kötet alapmetaforája, ahol a szójáték vagy a szövegkörnyezet teszi ironikussá a kifejezés szó szerinti jelentését, de amelyen mindig átsejlik a tragédia, a Semmi, az elmúlás finom, elsuhanó érintése. „*A költő Szanszkrit / és fél hogy ő a sohaság fia.*” (Kiemelés az eredetiben. – S. F.)

A SÍK TRANZITON TÚL-ciklus – miképpen ezt a Parti Nagy Lajos-allúzió is sugallja – a metafizika lehetőségeit vizsgálja. A kijelentés önmagában is leértékel, alapélménye a kettősség, a bizonytalanság. „*Nyáj keresi / elveszett pásztort, aki / már nincs, és különben is / láthatatlan.*” (A LEJTŐ.) A ciklus versei mögül áttűnnek Hérakleitosz és Pascal gondolatai: a lent és a fent ugyanaz, a láthatónál erősebb kötelék a láthatatlan, Isten és a természet is rejtekezni szeret. A fizikain túli metafizikai láthatatlan és testetlen, mégis érzékelhető, mert létező. A költészetnek ezt a paradoxont kell föloldania, kimondani a közvetlenül megragadhatatlan létet a szóban. A látszólagos ellentmondás adekvát kifejezése a paradoxon, amely – mint Heidegger után tudjuk – nem a dialektika megjelenése, hanem a lét igazságának pontos nyelvi formája, amikor a lét tetten ér(t)hető a szóban, amikor az kimondja a kimondhatatlant, fölmutatja önmagát. „*...az élet elrejtőzött egy szóba.*” (BAL-ESET.) Ezt a folyamatot érzékelteti a VALAHOGY ÁTBESZÉLNI című vers zárata, amely hasonlatával Platón barlangját idézi. Megmutatja, mennyire nehéz, szinte lehetetlen kimondani a legfontosabb üzenetet, az ideát, a „tisztánlátást”, pedig a legfőbb cél képessé válni az ideák meglátására. „*Mintha egy / barlang belülről lenne eltorlaszolva, / és hiába próbálnánk átbeszélni / a sziklán, hogy elmeséljük az álmot, / melyben tisztán láttuk azt, ami lesz, / még annál is pontosabban, / mint ahogy történni fog.*” Elsőre föloldhatatlan ellentmondásnak tűnik, hogyan lehet valamit

pontosabban látni már előre, mint megtörtén-
te után a valóságban. Miért több és más az idea,
mint a valóság? Mert az idea sohasem létesül,
nem lesz valósággá, ezért láthatatlan, de min-
dig létező, így erőfeszítéssel és tanulással érzé-
kelhető. Ezzel szemben a valóság mindig léte-
sül, változik, és éppen ezért a maga állandóság-
gában sohasem létezik. Tehát a paradoxonban
kifejezett ellentmondás csak látszólagos, és ép-
pen abban rejlik az alakzat rendkívüli poétikai
ereje, hogy jelentése ennyire nehezen hozzáfér-
hető. Az ideális látás, az idealítás nem fizi-
kai, hanem metafizikai szemmel néz, a vak Ho-
mérosz és Teiresziasz belső látása pontosabb és
igazabb minden valóságnál. A művészet az idea
látatása, érzékelhetővé tétele, aiszthészisze.

Filip Tamás most is sokat foglalkozik magá-
val, régi vágya a „tömbön kívülség”, a sokszí-
nű, alakváltoztató, „oknyomozó” szereplőre.
A posztmodern különösen kedveli az önrefle-
xiót, az ars poeticaszerű megnyilatkozásokat
(VÉGRE) és az öntükrözést, amikor a szöveg auto-
referenciálisan önmagát közvetíti, mert a szerző
úgy érzi: az írás az egyetlen bizonyosság. „Életben
tart a vers – már ez is / micsoda fellengzős hazug-
ság, erre / ráteszek még egy lapáttal, mintha / tény-
leg verset akarnék írni: egy jó / szó magával húz,
haza a magasba.” (ŐK AZ ERŐSEBBEK.) A világ ábrá-
zolhatatlan, mert kiismerhetetlen labirintus,
nincs narratíva, amellyel elmondható. A szö-
veguniverzum burjánzó átláthatatlansága és
a „mindent megírtak már” nyomasztó súlya a
posztmodern alapélménye, így a mai költő csak
újraíró lehet. „...írhathatánk / újrapapírra újra-
verset”. (LEVÉLTÖREDÉK.) Az a vers is létezik, amit
nem írt meg senki, sőt, igazán az a tökéletes,
mert szövege csak az intertextuális utalások-
ban él. Amikor ő ír és őt is írják, de kérdéses,
valójában ki fogja a ceruzát. Vajon a belső hang,
a nyelv vagy a szöveghagyomány írja a költe-
ményt? Az „én” sokszorozódásában önértelme-
zése szerint költészete egyszerre ironikus és
onirikus (gör.-lat. 'álomszerű, álomi') lesz. (TÖR-
TÉNET.) A PAPIR önreflexiója megmutatja,
hogyan különbözik el folyamatosan a nyelv, egy
másik értelmezés mindig fölülírja az előzőt, és
Filip Tamás rátalál ezekre a másképpenekre.
Ebben rejlik igazán szemléleti és költői ereje.
„...a vers bioritmusa kihagy, / reggelig várnak az
amino-szavak. / Vagy mégse? Álomban / megszű-
letik egy város, / papírból vannak a házai. [...] gyors-

san kitalálunk egy nevet neki, / és egy darabig kö-
zösen / hajtogatjuk, hogy / Origami, / Origami.”

A paranomáziák és a rájátszások szövegkö-
zöttisége a kötet versszerzője elve. A hasonló
hangzás a nyelvet szólaltatja meg, a szokatlan
hangalakváltozat új tartalmat generál. A két
fogalom egymásra vonatkoztatott denotatív és
konnotatív jelentése csonka metafora lesz, hi-
szen a szövegben csak a módosított szó szere-
pel: *Hars Poétika, sorsvonat, énszébész, Emoterá-
pia, pizskítótűz, „véglegetető gép”, „a nyelv min-
dent / Ural, észrevehetetlenül / hegység”*. Az erős
poétikai hatást a jelentésszóródás adja, amely-
ben a kifordítás összetett értékszerkezetet hoz
létre, a groteszk és az abszurd iróniája gyakran
tragikummal és melankóliával párosul. Bővül
az üzenet, ha mindez allúzióval is társul, mert
akkor a jelentést a szövegek párbeszéde is ár-
nyalja. („Nagyon fáj”, „...akár egy halom lekaszált
fű, heverték / egymáson tagjaim.”) (SZÖKEVÉNY.)
Látható, hogy ez mindig parodisztikus hatású,
mert a szerző eliriglyli a költőtárs – itt éppen
József Attila – megoldását, és az iróniával elbi-
zonytalanítja azt, mintegy visszavonja a szöveg-
hagyományból. A kifordított szóképzés és a szö-
vegkörnyezet abszurddá alakítása azért ironikus
és egyben tragikus, mert nem önazonos. „...a
cukros / kis szimulakrumot minden nap befalom.”
(INKÁBB KIMARADOK.) Poétikai ereje abban áll,
hogy a meglepetéssel megakasztja a befogadást,
nehezíti, de egyben mélyíti is az olvasást, így
megformáltságával kikényszeríti az értelme-
zést. „Tölem jöhetnek plakát- / kampányban fázó
aktivisták”. (VALÓSÁGOS REGGEL.) „(Izzó erdőbe üztek
árva lécnék, [...] (Ázok, féltem a köpenyem”. (RETRÓ.)
„Örökké fénylő / plazmatévé én vagyok [...] jó lesz
egy mély- / hűtött virágcsokor? [...] Ezért tanul-
tam látni, / ezekért a kései keserű képekért?” (MIN-
DEN CSAK LEBEGÉS.) (Kiemelés az eredetiben. – S.
F.) A kiforgatás és a deszakralizáció radikális:
Krisztus teljes elhagyatottságának metaforája
(Pilinszky János: NÉGYSOROS) plakátkampányá,
az APOKRIF végítélete az önegetés erdőtüzévé,
Sztavrogin félelme affektálássá, az ikon plaz-
matévévé, az élet transzcendencia nélküli lépé-
csalássá silányul.

A kötet cím – KÖ, PAPIR, OLLÓ – a közismert
játék neve, amely az önfelszámolás poétikáját,
az önmegsemmisítés játékát ironizálja. A kö-
erős, de a papírcsomagolás megfosztja ettől, a
papírt legyőzi az olló, mert elvágja, de a kö ki-

csorbítja az élet, elveszi az életét, így *életlen* lesz. Körkörösen az egyik dolog legyőzi a másikat, ezért a kötet egésze – és benne az egyes versek is – az öndestrukciónak és az önfelülírás játékosan komoly modellje lesz. A műalkotást, különösen a posztmodernben, a (de)konstrukció hozza létre, ennek megfelelően a valóság dekonstrukciójának eredménye az álom és a fikció, a virtuális medialitás és a szimulakrum, a nyelv a paranomázia, a szöveg-hagyományé az allúzió, a költészet az önreflexivitás számos formája. A személyiség dekonstrukciója az „én” felbontása, például az álomban, amellyel – a körkörös önfelforgatás örvénylő törvényének megfelelően – visszaértünk a kiindulópontba. Az ehhez kapcsolódó esztétikai minőségek alapja az ironia érték-bizonytalansága, amely többnyire groteszkkel, abszurdral egészül ki, és a kevert hangnemhez még tragikus értékpusztulás is társul. A valóság művészi átalakítása, dekonstrukciója a metafizikai, esztétikai látás, gyakori alakzata a paradoxon, amely érzékelhetővé teszi a láthatóban a láthatatlant. Ez a poétikai, retorikai, stilisztikai és esztétikai összetettség, ami a Filip-vers működésmódját, súlyosságát és erőteljességét magyarázza.

Simon Ferenc

MINDENHA SZÁNDÉK

*Márton László: M. L., a gyilkos
Kalligram, Pozsony, 2012. 190 oldal, 2600 Ft*

A kétezres évekre a szorgalmas és az értelmezésben eltökélt olvasó megtanulta – akár a modern irodalomtudomány emlőin nevelkedve, akár alig észrevett saját úri passzióból –, hogy ő maga is alkotója a befogadott szövegnek. A szöveg olvasói továbbalkotása a hétköznapi gyakorlatban nem sűrűn válik le magáról az olvasási műveletről és az olvasott mű emlékezeti elraktározásáról. Inkább reflektálatlanul, szinte tudattalanul munkál, mint az olvasat természetes része. Ha azonban egy könyv, amely látni valóan nem regény – hiszen három élesen elkülönülő hosszabb elbeszélésből áll, sőt ezek egyike inkább novella –, a (TÖRTÉNETEK

EGY REGÉNYBŐL) műfaji meghatározással identifikálja magát, s az alkotás mögötti jelzett egészet a szerzője is megíratlan regénynek nevezi egyik-másik nyilatkozatában, a szorgalmas és eltökélt olvasó már nagyobb gondot fordít a nem mutatkozó regény regénységének esetleges megkonstruálására. Nem hagyja figyelmen kívül erre irányuló figyelmét.

Olvasója válogatja, ki milyen indokkal és közelítésből keresi a regényegészt a regényrész(let)ekben, olvassa bele a regényt a nem regénybe; egyáltalán beleolvassa-e. Jelen sorok írója Márton László M. L., A GYILKOS című könyvét a később még tüzetesen vizsgálandó, fortélyosan belevitt tartalmi és formai jegyek ellenére sem fogta fel regényként vagy epizodikus regényszerűségként, de talált olyan összetevőt, nem is egyet, amely a három szöveg között organikusabb összefüggést képez, mintsem egy elbeszélésfüzérben vagy kisregényfoglatban megszokott. Essen szó itt csupán egy, meglehet: a legfontosabb ilyen összetevőről, kapocsról: a szabadság(hiány)-tényezőről.

A kötetet nyitó M. L., A GYILKOS bő három évtized távolából felidézett katonatörténet, a Magyar Néphadsereg egy dél-alföldi laktanyájában és külső helyszíneken egyetemi előfelvételiként állampolgári kötelességét hajdan teljesítő értelmiségi az embertelen viszonyokat nem kendőző előadásában. A legrövidebb írás, az IZGALMAS ROMOK időben közelebbi esemény-sor: a szülők és három kisgyermekük szerencsésen alakuló turista-autóútja két évtizeddel ezelőtt a hazánktól dél-délnyugatra fekvő s akkor éppen háború dúlta ország fenyegetően kihalt, ám fegyveresek által ellenőrzött hadművelési területein. Végül a KÖZEPES FOGORVOS legalább négy kibomló, valamiképp összeszövődő emberi sorsot juttat a történetmondó csapongóan fegyelmezett eszébe, akinek így a mából viszszapillantva módja nyílik az ő múltját is magukba záró metszeteket készítő s a hetvennyolcvanas évek fordulójától utáni Magyarországról, a historikus visszakozást megtoldva pár arasszal, úgy a XX. század közepéig. Az első és a harmadik egység narrátorát egyugyanazon egyes szám első személyben tudósító mesélőnek tételezhetjük ismeretei és stílusa, önmagáról elejtett információi alapján. A két szélső könyvpólus úgy kéri magának a középső mezőt, hogy az életveszélyesen kalandos gépkocsizás apafigurájában nyugodt lélekkel ismerhetnénk rá

ugyanerre a férfirra. Értelmezői nyugal munkat valamelyest megzavarja, hogy ebben az esetben is egyes szám első személyű történetmondással van dolgunk, s a történetmondó épp annyira hasonlít a másik két elbeszélés krónikására, mint amennyire a családapába belelátjuk őt.

Saját léthelyzetükben fenyegetett személyek nagyobb és fenyegetőik kisebb csoportjai vonulnak fel a Márton-epika e terepén: különböző fokon kiszolgáltattott egyedek halmazai egyfelől, s leginkább magányos (de közösségi védelmet, hátszágot élvező) elnyomó egyedek másfelől. Bizonyos szereplők egyben önmaguk fenyegetői/felszámolói is. A fenyegetettség végső soron mindháromszor a szabadság hiányból, a szabadságtól való vérlázító megfosztottságból ered. Vér nemritkán folyik is, részben lázadás következményeként vagy más okból halálba folytatva az ímént még élőt. De végső soron újra és újra a szabadság hiány felismert, sokszorosan felismert ténye ejti foglyul az olvasót is. A katonatörténetben olyan nagyszerű mondatok tucatjai révén, mint a „*Tejjel-mézszel folyó munkaszolgálat volt*” (a kiskatonák, azaz a „nyulak” őszi mezőgazdasági munkája, a laktanyai bezártságához képest), vagy – fonákjáról, közheylesebben –: „*Ebben az országban sok mindent nem lehet megcsinálni, de egyvalamit biztosan lehet. Lopni, azt mindenkinek lehet.*” A romtörténet külföldi helyszínének szabadságtraumája helyett szólaljon meg a hazagondolás tapasztalata: „*Meglepő volt látni, hogy egy olyan kis országban, mint Magyarország, milyen sok a büntetés-végrehajtási intézmény.*” A közepesség történetben az ütlevel- és vízumkérés 1970–1975 körüli majdnem teljes reménytelensége, a határait sem kifelé, sem befelé nemigen nyitogató hon diktatórikus ideológiája az itteni, a(z Észak-)Vietnamból tanulni Budapestre érkezett Bao Dang Cang a vietnami Párt által önkényesen uralt és szeszélyesen diktált sorsa, sorsalakulása a távoli szabadságnegláglást példázza. (Állatorvosnak, majd dokumentumfilmésznek, utóbb nyomdász-
nak szánja a bárhová penderíthető Cangot a bölcs népirányító élcsapat, hogy festékgyári dolgozó és – ki tudja – végül rab, kényszermunkás váljék belőle.) Márton László egyik legfontosabb elbeszélői erőssége, hogy a terror, a megbéklyozottság, a sorompók közé szorítottság megannyi bugyrát képes szugesztívén, felkavaróan, kőkeményen bemutatni, és a szabadságfosztásra adott különféle attitűdű válaszok soka-

ságát építi könyvébe. A válaszok döntő hányada elfogadó, beletörődő, elhibázott, kisiklató válasz, alkalmanként a szabadság hiány szükség-szerűségére történő torz ráhangolódás, a személyiséget majdhogynem teljesen szétaprító belátás.

A három szöveget belülről, alulról összefogó hálók – elsősorban a szabadságtalanságháló – mellett más, felszíni hálók inkább csak a felületen hitetik el az olvasóval, hogy regényelőzmény, készülő regény híradása az, amit kezében tart. Az irónia nyilait mindvégig sűrűn kilődöző íróból tán egy kevés kajánság sem hiányzik, amikor a romok közt haladó gépkocsiban ugyanúgy egy bizonyos Lucherna Miskáról beszélte a szülőket, ahogy egy történettel odébb Cang feltűnése előtt is Lucherna Mihály látszik felbukkanni, noha, összeszétvésztés folytán, Bőrös Pisti képében. Törhetjük a fejünket, ki lehet igazából a „hülye” dramaturg Lucherna, aki hol ügynökséget alapít, hol „*Kulisszatitkok*” című irdatlan kéziratát erőszakolja barátjára. Az első és a harmadik elbeszélés közötti szereplőátfedések még szembeszökőbbek, és a hiátusokkal, a legfeljebb csak vázolt életutakkal ébresztik a rekonstruálható-megalkotható regény(esség) benyomását. Kivétel Varjú Dezső, aki az M. L.-ben egy gyengécske névpoén kedvéért kerül szóba. Az élelmes katonatárs Bolonyai Sanyi Gyarakai főhadnagy számára beszerzett becsesbűdös normandiai sajtját az ablakpárkányról ellopja, azután el is ejti egy varjú (varjú, nem holló). „*Sanyi viccelődött: van egy Varjú nevű ismerőse, Varjú Dezső, aki fotóművész, és szeret groteszk jeleneteket fényképezni.*” A KÖZEPES-ben már Bolonyai Sanyi és Varjú Dezső barátságánál mélyebb, jóllehet elmúlt férfikapcsolatáról értesülünk, s amit Márton a 18. oldalon megtagadott ábrázolásban Varjútól, azt a 154. és 184. oldal között mértékvesztő túlrajzolással pótolja. A gyerek, ifjú, fiatal férfi Varjú megalázó családi helyzete és egy különc tanár oldalán végbemenő nevelődése, középiskolai és egyetemi tanulmányai, tanácstalan és szólamos művészi érdeklődése, ködevő érzékenysége, homoerotikus érzelmi viszontagságai, idegbeteg eltompulása, indító periferiális közegébe rántó méltatlan visszahullása, szenvedélybeteg lealacsonyodása, állatok közt lelt állati halála: az alak egyik végletből a másikba tántorgó megállíthatatlan veszte a mesélőkészség vascsapdáját roppantja az írói szándéokra. Feltételezhetően

azért (is), mert az önmagában regényt követelő Varjú-szemelvény (és ebből a résztörténettípusból még minimum hármat nyújt a befejező elbeszélés) nem rendelkezik tényleges regény-koncepció fedezetével.

A figurákon (vagy pusztán a nagy számban, jelként-jelzéseként alkalmazott, egyszer-egyszer alakhelyettesítő tulajdonneveken) kívül motívikus egybecsengések is előfordulnak a három szövegben. A második mű a börtönök, tömlőcök iránt felfokozott érdeklődést tanúsító kis Somája az EGRI CSILLAGOK olvasásélményétől megbabonázva szeretne egyszerre várvédő és várostromló lenni (az ő kedvéért indul váromnézőbe a háborús állapotokról elfeledkező, turistáskodó familia). A bomló értelmű Varjú még mint könyvtáros az EGRI CSILLAGOK ÉS A TIZENNÉGY KARÁTOS AUTÓ példányait égeti el a megvetés maglyáján („egy idősödő török férfi” „lépten-nyomon hangsúlyozott” testi fogyatékosága, a félszeműség sűrű emlegetése elleni tiltakozásként is). Az M. L. részint Egerben játszódik. Kis horgokat akasztanak egymásba a kötet darabjai.

E horgok sokszor nem egyebek, mint élvezettel, kedéllyel, fekete humorral kivetett (egyben sokszor rejtett) irodalmi, műveltségi utalások, melyekre vagy ráharapunk, vagy nem. Főleg a harmadik történet tobzódik a már-már képtelenül ható literarizmusokban. Ne zárjuk ki, hogy az egyébként is párját ritkítóan univerzális készségűnek körvonalazott Cang (ért a férfiak és nők, öregek és fiatalok, hamisság és igazmondás, nász és gyász nyelvén, hős és giccseber egyszerre) Adyért rajongva szavalja kitűnő magyarsággal a memoritert. Miért ne citálhatná örömkönnyezve A FÖL-FÖLDOBOTT kő szakaszait, a magyar ajaknak sem könnyű „mindenha szándék”-ot? Ugyanakkor, tág ízlés-regiszterét bizonyítva, miért ne vallhatna vietnami útnak eresztéséről Béres Attila BONFINI című, 1970 tájti közszájon forgó ötsorosával („*Én tulajdonképpen harcoknak születtem / de mire elvégeztem / a kötelező tanfolyamokat / már nem volt / felvétel a Fekete Seregbe*”), mégis mintha (legyen bár a való életből vett előképe a vietnami fiúnak) önmagát szórakoztatná az írói emlékezés és fantázia. A kisfiú Cang a rizsföldön agyagból gyúrt kicsinyjáték bivalyát azért nyomorított össze egykor tanítója, mert a naplopás bizonyosságát és az államosított bivalyok magánkézbe való visszavételének igénylését észlelte benne; „*Az államilag engedélyezett magánbivaly*”. Fe-

jünket tesszük rá, hogy a köztudottan roppant művelt Márton László főleg önmagát gyönyörködteti Nagy László löfej alakú betűképének, a N Á S Z L Ó betűket (saját neve asszociáltató betűit) felhasználó CÉGÉR-nek egyetlen öngyonyoros kommentársorát apró módosítással idelopva („*ÁLLAMILAG ENGEDÉLYEZETT MAGÁN-MÉN*” – tematizálja magát Nagy László képverse).

Az író általában is kitüntetett beszédpozíciót teremt krónikásának. Nem szokatlan megoldás a körülíráson célrátörő, meglassítottan tempós, komótosan analitikus közlés Mártontól, ám ezúttal mintha még intenzívebb lenne az olvasóval folytatott kvázi diskurzus, a látszólagos együtt beszélés, az egyes szám első személyű narráció alkalmankénti átoldása többes szám első személybe. Az urallatatlán tér és idő fölött így mesélő és hallgató együtt (nem) diszponál. A „*Lássuk be...*” mondatkezdés persze (nyelvtani helyzetét és jelentésárnyalatát tekintve) nem valóságos többes szám, viszont nem is merő retorika. Az „*Előre megmondom...*” és hasonló formulák időjátéka sokat segít a temporális síkváltásokban (főként a KÖZEPES FOGORVOS hagyja ott könnyedén valamelyik idődimenziót, hogy hosszas kitérők után térjen vissza a megkezdett történetmondói művelet előző tetthejére). E fordulatok váratlanul önálló életre is kelhetnek, és nem feltétlenül állnak jól magukért. A befejező história például egyik szekvenciájában hirtelen nyolc bekezdést indít az „*Emlékszem...*” szóval. Szabadvers-közeli álompróza párállik, melyet elkönnyelhetünk épp stíláris ellenpontként (a szövegkörnyezetéhez, a szomszédos szekvenciákhoz mérve), szervességéről mégsem vagyunk meggyőződve. Az „*Elmondom, hogy az én elképzelésem szerint mi történhetett valójában...*” alapozású esetboncolások felkonferálásának szerencsés voltáról sem.

Örvend az ember, hogy az M. L., a GYLKOS megírdott, örvend az olvasó, hogy birtokba veheti és értheti, értelmezheti a könyvet. E tevékenység mégsem felhőtlen, s tudomásul kell vennünk: erény és fogyatékoság feltűnően, szétválaszthatatlanul létezik egymásban e mű lapjain. Remeklés maga az M. L.-es cím-, név- és monogramötlet. Remeklés Molnár Lajos, a gylkosságért korábban hat év börtönbüntetést töltő (nem előfelvételis, nem „nyúl”) szadista katona, az M. L. névbetűkkel azonosított, Spinoza ETIKÁ-ján csüngő történetmondó és Már-

ton László, a szerző biztos személyiséghatárokat ki nem jelölő szövegbeli és szövegen kívüli, együttes mozgatója. Ez a sötét Molnár „tündökléséhez”, valamint a vészjósló szöveghelyek egyikéhez is elvezethet: „*Alattomos archifejzése, folytonosan pislogó, apró szeme a felsőbbrendű ember csodálni való tulajdonságainak hordozójává vált. Szépségét egy belülről kifelé ható, láthatatlan sugárzás világította meg, amelyben felismertem a közelítő halál visszfényét. | Arra viszont nem jöttem rá, kinek a halála közelít: vajon Molnáré, mindannyiunké vagy csak az enyém.*” Bővül a kör (mindannyiunk), és bizonytalanodik (ki az „enyém”-hez tartozó „én”?). Az ilyen jellegű írói területhódítások Márton kivételes kvalitását és prózairói munkásságát mint folyamatot rendelik hozzá ehhez a könyvéhez is. Akkor hát érdemes-e egy relatíve negatív szereplőt Kádár János névvel illetni, az elhárítótitást a politikusával egyező neve miatt mentegetőzni? Érdemes-e az első nagybeszélést a Molnár Lajos/Lajosné név telefonkönyvi gyakoriságának számadatával agyonütni? Érdemes-e főleg az első és a harmadik egységben ennyit és így sekélyesen viccelni a nevekkal? (Egy humorista neve a KÖZEPES-ben: Vicc. Gyenge. Még akkor is, illetve épp azért is, ha eredeti neve: Uitz. A magyarázások, magyarázkodások – név és más nyelvi elem kényszerében – rendre esendő mondatok. A Vízhányó név jelentésfelbontása a nem vizet hányó részeg honvédről szólva, a „nyúl”/nyúl-szar/egyformaság-képlet erőltetése, „*a szeretett asszony kihúzza a telet Bálint és a szánhúzó kutyák mellett, és csak tavasszal szokik meg*” kijelentés – lényegében magába a szóismétlésbe satírozva a magyarázkodást –, a „*Basszus!*” [egyszerre mint hangfaj és káromkodás], Georg Simmel filozófus-szociológus és Johannes Mario Simmel bestselleríró összecerélése egy röpke kacagtató szcénáért, bár az egésznek nincs is „*nagy jelentősége*”, a „*szívesen megfésültem volna*” elhangzása erotizált jelentéskörnyezetben, potenciálisan a „megkeféltém” helyén: nem ezek a legemlékezetesebb fragmentumok.)

Az olvasó esztétikai örvendése Márton a nagyszabású tragikumra való felelős fogékonyságának és a tragikumot megjeleníteni képes írói erejének szól. A három elbeszélés három fokozatot képvisel. Az író másik műfajának, a dráma műfajának a terminusait kölcsönözve: az M. L., A GYLKOS a tragédiával rokon, az IZGALMAS ROMOK prózában megvalósított középfajú drá-

ma, a KÖZEPES FOGORVOS abszurdoid jelenetintarziákkal is dolgozó tragikomédia. A három szint mindegyikén ragyognak nagyszerű szövegképződések. A rothadt cukorrépa eltakarításának képe a nyírségi gazdaságban, a halottak napja utáni őszben, a lebomló terményprizma alól villámsebessen menekülni igyekvő egerek, patkányok, pockok, güzük hullámmzó apokalipszisével az ítélethozó, kóbor ebek és halálmadár varjak gyűrűjében: regényfelérő regényrészlete egy nem regény regénynek. A börtönviselt, primitív Károly bácsi hengegése a II. világháborús szénapajta-felgyújtásról, az „*emberi sőpredék*” bennégetéséről. S az egész fejezet „Laktanya a határon” szimbolikája, konkrétabb Ottlik- (ISKOLA A HATÁRON) áthallások nélkül, mégis például a felejthetetlen Borssal és Csatóval (a két aljas előjáróval) az ISKOLA-beli feledhetetlen páros, Schulze és Bognár „helyén”. Az atmoszferikus tökély, a táj akusztikovizuális életre keltése – látható csendje – a romnovellában, hozzá a dialógussarjasztás tipográfiailag is megnyilatkozó mesterfoka. A kimeríthetetlenül érdekes történetmondás (Cang bombatámadást előre jelző kiskutyájának önmagában klasszikus novellaformátumával) és jellemszabás a harmadik elbeszélésben.

Csupa kincs. Tár nem mindig került köréje.

Tarján Tamás

TÉNYEK ÉS (MAGÁN)IGAZSÁGOK

Nyerges András: *Háztűznéző*
Noran Libro, 2013. 337 oldal, 2990 Ft

A HÁZTŰZNÉZŐ ez idáig elérhető – a nem túl távoli megjelenés miatt jobbára még csak rövidebb ismertetések, elemzések által kirajzolt – kritikai fogadtatása előszeretettel emlegeti Nyerges András új könyvét „a” rendszerváltás regényeként. E cikkek vissza-visszatérő megállapítása az is, hogy az 1989–90-es magyarországi események óta eltelt több mint két évtizedben senkinek nem sikerült megint létrehozni (vagy épp senki nem is akarta létrehozni) a korszak reprezentatív szépirodalmi alkotását

– Nyerges művét pedig e hiány pótlására tett kísérletként igyekeznek értelmezni. Amellett, hogy nem tartom száz százalékgig igaznak az állítást, mely szerint mindmáig nem született érvényes, valamilyen módon a rendszerváltást kísérő mentális folyamatok megörökítését célzó magyar regény (gondoljunk csak Sárbogárdi Jolán „habszódíájára” vagy akár Kemény István *AZ ELLENSÉG MŰVÉSZETE* című szövegére, a közel-műltből pedig Barnás Ferenc *MÁSİK HALÁL-ÁRA*), az is problematikusnak tűnik, hogy a HÁZTŰZNÉZŐ-t valóban az említett korszak precizításra törekvő krónikájaként fogjuk fel. Nem nehéz ugyanis felfedeznünk a szöveg igen sűrűn előforduló, erősen parabolikusnak tűnő kitételeit. Ahogy Nyerges publicisztikai írásainak is kedvelt eljárása a történelmi párhuzamok állítása – ti. egy aktuális közéleti problémának egy évtizedekkel korábbi esettel való, olykor ironikus illusztrálása –, úgy a most megjelent mű is a szerző által visszásnak ítélt jelenkori viszonyokra igyekszik rájátszani.

Nem lehet tisztem annak megítélése, vajon jogosak-e azok a – kizárólag implicit módon sugallt – megfeleltetések, amelyek rejtett kapcsolatot teremtenek a történet tárgy- és keletkezési ideje között, a HÁZTŰZNÉZŐ elbeszélője viszont kétségtelenül amellel érvel, hogy több a hasonlóság az általa „*Nagy Változás*”-nak nevezett időszak és napjaink között, mint ahogy azt akár saját magunknak is be mernénk vallani. Ilyen, ha úgy vesszük, vaskos aktuálpolitikai mondandót hordozó szövegrész például az átgondolatlan – vagy nagyon is átgondolt, épp ezért aggasztó – utcaátnevezések ellen szót emelő főhős vitája újdonsült szomszédjaival. Gyalog György, a HÁZTŰZNÉZŐ központi szereplője ugyanis panellakásából a belvárosi Csernovics Arzén utcába költözik a történet elején, amit az „új idők szellemében” Csilléry Andrásról, az Ébredő Magyarok Egyesületének egykori képviselőjéről terveznek elnevezni. „*Gyógyé úgy érezte, a dühtől mindjárt szétrobban a feje. [...] Miért lenne ez érdeke bárkinek? Ha csak nem annak, aki szellemi elődöt, sőt életpályamodellt lát Csilléryben. Abban a figurában, aki egyszerű fogorvosból lett képviselővé, főszerkesztővé, miniszterré, 1945 telén pedig a Szálasi-féle Gyepű kitelepítési kormánybiztosává.*” (151. k.) A szerző által alkalmazott kettős beszéd tovább éleződik a szereplők szóhasználatának – szintén napjaink jobboldali szövegeit imitáló – alakításával: „*Utólag tudta meg, hogy*

küszöbön állt egy durvább kimenetelű akció is: ha fővárosi határozat tiltotta volna meg az átkezesztelést, a helybeli Csilléry-párt tüntetést szervez Ap-say [ti. az átnevezés mellett kardoskodó önkormányzati képviselő] támogatására, még hozzá azal a jelszóval, hogy a kintről és fentről érkező önkény ellen megvívják a kerület szabadságharcát, ebből pedig az a kínos látszat keletkezett volna, hogy a demokrácia léte vagy nemléte mérhető le azon, kap-e utcát egy echte fasiszta, vagy nem?” (193.) Világos, hogy a fenti idézetek egy erősen referenciális értelmezésmód játékba hozatalát tesszik indokolttá, éppen ezért viszont hatásosabb lett volna, ha – stílszerű módon – *valós* átnevezési kísérletekről esik szó a történetben. Hiszen hiába egykor létezett személy mind Csernovics Arzén, mind pedig Csilléry András, ha Budapesten soha nem volt róluk elnevezett közterület – ennek ismeretében pedig sokat veszítenek erejükből a történelmi parabola indokoltsága mellett felhozott érvek. A regényben egyébként mindvégig jól működő „duplafenekű” elbeszélésmód tehát épp a tényyszerűség folyamatos hangsúlyozása miatt szenved helyenként csorbát, hiszen az elbeszélő nézőpontjával esetleg nem rokonszenvező olvasó azonnal felhozhatja vele szemben, hogy pusztá fikcióval, sántító hasonlatokkal próbálja az elbeszélő kor atmoszféráját a maga érdekei szerint újraalkotni. Ebben a műfaj természetéből fakadóan szelektív múltrekonstrukcióban játszik szerepet a SZIGORÚAN BIZALMAS TÖRTÉNET-ből már ismert eljárás: az 1985-ös Nyerges-regényhez hasonlóan az elbeszélő itt is korabeli napi- és hetilapokból vett idézetekkel tölti ki a fejezetek közötti kronológiai hézagokat. S bár tudvalevő, hogy az egymás mellé állított tények halmaza nem feltétlenül ad ki bármiféle objektívnek nevezhető képet, a regénynek ez az eleme mindenképpen az elmondottak hitelesítésében játszik fontos szerepet. Ha az imént a nyergesi publicisztika és regénypoétika közötti hasonlóságot emlegettem, úgy most is fel kell hívnom a figyelmet a történet alapvetően zsurnalisztikus működésmódjára. Arra ugyanis, hogy bár a történet legtöbb eleme a valóságból származik, azok formába öntése elengedhetetlenül önkényes elbeszélői konstrukcióhoz vezet. Nyerges viszont, szerencsére, tisztában van regénye tétjével, így egy pillanatot sem állítja, hogy műve valamiféle végső igazság kimondásában lenne érdekelt. A HÁZTŰZNÉZŐ így sokkal inkább ol-

vasható egy a múltról gondolkodó értelmiségi parabolába foglalt magánvéleményének, mint a rendszerváltást leleplező bölcsességgyűjteménynek.

A példázatszerűség akkor is a szöveg egyik jellegadó poétikai tulajdonságának lenne nevezhető, ha megpróbálnánk elvonatkoztatni a fent ismertetettekhez hasonló, meglehetősen direktnek látszó kortársi utalásaitól. (Amelyek, egyébként, az évek múltával értelemszerűen lefognak hullani a szöveg elsődleges kontextusáról.) Akárcsak a szerző előző regényében, a 2012-es *A NEGYVENESÉK PAVILONJÁ*-ban, az új műben is egy alapvetően realista eljárás szervezi a történet menetét. *A NEGYVENESÉK*-ben egy szanatóriumi pavilon ápoltságainak és dolgozóinak viszonya modellálta az 1950-es évek magyar közéletének működését, a *HÁZTŰZNÉZŐ*-ben pedig szintén egyetlen épület, egy belvárosi bérház lakossága hivatott reprezentálni a rendszerváltás korának társadalmát. Az elbeszélő a Csernovics Arzén utca 7. lakóközösségének ábrázolásával a kádári rendszer bukása után jogaiba visszahelyezett városi polgárság (és közvetve persze az azt leginkább képviselő pártformáció) gondolkodásmódját karikírozza a történetben. Érdekes módon azonban épp ő figyelmezteti az olvasót a főfejezeteket néhol megszakító önreflexív bekezdésekben, hogy minden látszat ellenére sem lenne szabad komolyabb következtetést levonnunk a műben megfogalmazottakból: „[F]igyelmeztetnem kell az olvasót [...], hogy eszébe ne jusson Gyégyé fenti szavait úgy értelmezni, mintha azokat később bekövetkezett szituációkra is rá lehetne húzni. Juszt is álljunk ellen a kísértésnek, hogy például az értelmiségnek a Nagy Változás körüli serteptelésére vonatkoztassuk őket.” (26.) Az elbeszélés folyamatosságát szándékosan megtörő hangnemváltásokból persze könnyen rájöhethünk, hogy írói játékról van szó csupán: narrátorunk épp a határozott tagadással igyekszik kizárólagossá tenni a parabolisztikus olvasásmód lehetőségét. A *HÁZTŰZNÉZŐ*-n így tetten érhetővé válik egyfajta jó értelemben vett pamfletszerűség, amely egy a rendszerváltás környékén hiteles szószóló nélkül maradt társadalmi csoport – a frissen alakult pártok közül egyikkel sem szimpatizáló (vagy épp mindegyikből kiszoruló), az ilyen-olyan helyzetkedésekből kimaradó baloldali értelmiség – korabeli közérzetét véli érzékelteni.

Hősünk, a szociológus végzettségű, az Akadémia kutatóintézetében dolgozó Gyégyé – szintén nem idegen módon Nyerges korábbi regényeitől – mindvégig igyekszik két lépés távolságot tartani az őt körülvevőktől, jelen esetben újdonsült szomszédaitól. Bár az általános kívülállás jellemének lényegéből fakad (hiszen kizárólag feleségében, Gyégyégyében képes maradéktalanul megbízni, rajta kívül pedig senkihez sem kötődik szorosabban), a Csernovics Arzén utca „öshonos” lakóira afféle reprezentatív szociológiai mintaként képes csak tekinteni. Az elbeszélő révén elének tárt gondolatmeneteiből egyértelművé válik, hogy Gyalog – kimondva-kimondatlanul – a minden helyit egyformán jellemző, ostobasággal párosuló pökhendiséget telelezi az új rendszer legbelső magjának, amelyről szintén fényesen tanúskodik a patinás házban újraéledő dzsentri nosztalgia. Nem részesülnek sokkal kedvezőbb elbírálásban a liberális oldal – a történetben jóval kisebb számban megszólaltatott – képviselői sem: a főleg Gyégyé intézetbeli munkatársai által képviselt gondolkodásmód alapvetően jó szándékú, a gyakorlatban mégis működésképtelen alternatívaként tűnik fel a szövegben. Gyégyé – és a napjainkból visszatekintő, hősével bizonyos mértékig azonosuló elbeszélő – ilyenformán minden irányból kirekesztettnek látja magát a változás korának társadalmi közbeszédéből.

Narrátorunkat szemlátomást egészen elbeszélése keletkezéséig, azaz napjainkig elkíséri permanens száműzöttségérzete, amely szereplőihez hasonlóan épp a rendszerváltás óta szűnni nem akaró csalódottság miatt ölt benne egyre komolyabb méreteket. Az alábbi, a regény jövőbeni kritikusaikhoz intézett sorok is mintha részben az ebből fakadó sértettségéből táplálkoznának: „Majdani hivatásos olvasónk kedvéért bizonygatjuk ennyire, akinek (úgy is, mint az értelmiség ott és akkor éppen jelen lévő képviselőjének) kötelessége volna regényünket nemcsak a futottak még kategória egyik tucatműveként egyszerű lekezeléssel elintézni, hanem kénytelen volna (még ha nem is esztétikai alapon) kikelni ellene az uralkodó felfogástól már-már vérlázítóan eltérő szemlélete miatt, s miközben ennek a kényelmetlen kötelességének eleget tenne, titokban sóhajtozna, hogy néha biz’ isten jól tudna jönni a pártállam előzetes, a kritikust kínos meglepetésektől megkímélő cenzúrája.” (27.) Mindamellett, hogy nem tartom szeren-

csés megoldásnak a szerző részéről, hogy ilyen módon próbál irányt szabni regénye feltételezhető fogadtatásának, igazat kell adnom annak az állításának, mely szerint a HÁZTŰZNÉZŐ mérőben más képet tár elénk a rendszerváltás időszakáról, mint a kortársi megnyilatkozások legtöbbje. E képnek pedig fontos összetevője a főhős által sugallt totális defetizmus: annak belátása, hogy bármi is történt volna az elmúlt két évtizedben, Gyégyé ilyen feltételek mellett sem így, sem úgy nem lett volna képes megtaglálni a számításait.

A regény minden szintjén jelen lévő példázatszerűség így tulajdonképpen egyetlen kérdésben összpontosul, amely éppúgy vonatkozhat a tárgyalt korszak, mint napjaink viszonyaira: képesek lehetünk-e valaha is felelős módon élni a demokrácia adta jogainkkal? A cselekmény tetemes hányadát kitöltő lakógyűlések – mint a demokratikus véleményütköztetés jelentéktelenségükben is jellemző szinterei – mint ha amellet érvelnének, hogy természetünkből

fakadóan nem vagyunk alkalmasak a másikkal szembeni megértés tanúsítására. Ily módon pedig a megvalósult demokrácia a többségnek a kisebbség fölött gyakorolt feltétlen uralmává degradálódik a történetben, jó ideig pedig Gyégyé is belenyugszik, hogy a társadalmi tolerancia hiánya menthetetlenül a kárvallott kevesek közé sorolta őt és hozzátartozóit. A nagyszerű zárófejezet azonban éppen arra figyelmeztet, hogy a helyzetbe való belenyugvás senki számára sem jelenthet üdvözítő alternatívát. A Csernovics Arzén utcai ház lángba borulása döbententi rá hősünket a történet végén, hogy minden őt ért sérelem ellenére sem mondhat le a másokkal – adott esetben akár haragosaival – való szolidaritás igényéről. Defetizmusa tehát nem kevés daccal párosul; az örök vesztes büszkeségével, aki minden elkeserítő tapasztalata ellenére sem mondhat le az értelmiségi véleményalkotás szabadságáról, sőt: kötelezettségéről.

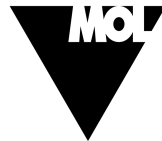
Reichert Gábor

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap és a MOL támogatásával jelenik meg

Nemzeti Kulturális Alap

Külön köszönet illeti Somssich-Szógyény Bélát:
az ő nagylelkű hozzájárulása nélkül
az év utolsó három száma nem jelenhetne meg.